

**T.C.
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SAĞLIK BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ**

**TÜRKİYE’DE FAALİYET GÖSTEREN İLAÇ
FİRMALARININ KURUMSAL SOSYAL SORUMLULUK
PROJELERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ**

Uzm. Ecz. Sevil AZAK SUNGUR

**Eczacılık İşletmeciliği ve Mevzuatı Programı
DOKTORA TEZİ**

**ANKARA
2021**

**T.C.
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SAĞLIK BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ**

**TÜRKİYE’DE FAALİYET GÖSTEREN İLAÇ FİRMALARININ
KURUMSAL SOSYAL SORUMLULUK PROJELERİNİN
DEĞERLENDİRİLMESİ**

Uzm. Ecz. Sevil AZAK SUNGUR

**Eczacılık İşletmeciliği ve Mevzuatı Programı
DOKTORA TEZİ**

**TEZ DANIŞMANI
Dr. Öğr. Üyesi Bilge SÖZEN ŞAHNE**

**ANKARA
2021**

ONAY SAYFASI

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SAĞLIK BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
TÜRKİYE'DE FAALİYET GÖSTEREN İLAÇ FİRMALARININ
KURUMSAL SOSYAL SORUMLULUK PROJELERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ
Uzm. Ecz. Sevil AZAK SUNGUR
Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Bilge SÖZEN ŞAHNE

Bu tez çalışması 06/09/2021 tarihinde jürimiz tarafından "Eczacılık İşletmeciliği ve Mevzuatı Programı"nda doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Başkanı: Prof. Dr. Davut TENGİLİMOĞLU
(Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü)

Üye: Prof. Dr. Dilek ASLAN
(Hacettepe Üniversitesi Tıp Fakültesi)

Üye: Prof. Dr. Selen YEĞENOĞLU
(Hacettepe Üniversitesi Eczacılık Fakültesi)

Üye: Prof. Dr. Erdem KARABULUT
(Hacettepe Üniversitesi Tıp Fakültesi)

Üye: Doç. Dr. Emrah BİLGİNER
(Hitit Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi)

Bu tez, Hacettepe Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği'nin ilgili maddeleri uyarınca yukarıdaki jüri tarafından uygun bulunmuştur.

21 Eylül 2021

Prof. Dr. Diclehan ORHAN

Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin/raporumun tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesi'ne verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversite'ye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinlerin yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversite'ye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan **“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”** kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

o Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾

o Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ... ay ertelenmiştir. ⁽²⁾

o Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmişti. ⁽³⁾

21 /09/2021

Uzm. Ecz. Sevil AZAK SUNGUR

¹“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”

(1) Madde 6. 1. Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.

(2) Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile altı ay aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.

(3) Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir.* Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlerle ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

* Tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu tarafından karar verilir.

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, Dr. Öğr. Üyesi Bilge SZEN şAHNE danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Tez Yazım Yönergesi'ne göre yazıldığını beyan ederim.

Uzm. Ecz. Sevil AZAK SUNGUR

TEŞEKKÜR

Doktora eğitimim boyunca ve tez çalışmam sırasında, gösterdiği sabır ve özveriyle her konuda beni destekleyerek yüreklendiren, bana her zaman yol gösteren tez danışmanım Sayın Dr. Öğr. Üyesi Bilge SÖZEN ŞAHNE'ye, doktora eğitimim boyunca bilgi ve tecrübelerinden faydalandığım, değerli katkılarıyla beni yönlendiren, öğrencisi olmaktan mutluluk duyduğum değerli hocam Sayın Prof. Dr. Selen YEĞENOĞLU'na, bu süreçte desteğini esirgemeyen, çalışmamda katkı sunan Sayın Dr. Öğr. Üyesi Elif ULUTAŞ DENİZ'e,

Yüksek lisans eğitimimden bu yana mesleki konulardaki bilgi ve tecrübelerini özveriyle aktaran, bana rehberlik eden, insani değerleriyle her zaman örnek aldığım değerli hocam Sayın Prof. Dr. Eriş ASİL'e, yüksek lisans eğitimim sırasında ve sonrasında ilgi ve teşviklerini hiçbir zaman esirgemeyen değerli hocalarım Sayın Prof. Dr. Sevgi ŞAR ve Prof. Dr. Gülbin ÖZÇELİKAY'a

Tez çalışmalarım sırasında değerli fikirleri, bilgi ve tecrübeleriyle katkılarını esirgemeyen, çalışmama değer katan hocalarım Sayın Prof. Dr. Dilaver TENGİLİMOĞLU, Prof. Dr. Erdem KARABULUT, Prof. Dr. Dilek ASLAN, Doç. Dr. Emrah BİLGİNER ve Dr. Öğr. Üyesi Nazlı ŞENCAN'a,

Saygı, sevgi ve teşekkürlerimi sunarım.

Hayatım boyunca her konuda olduğu gibi doktora çalışmalarım da bana güvenerek destekleyen ve her zaman yanımda olan annem Havva AZAK, babam Osman Nuri AZAK ve kardeşim Mustafa AZAK'a, hayatımın her alanında olduğu gibi akademik çalışmalarım da, bilgi ve tecrübesiyle beni destekleyen, her adımda yanımda olan, bıkmadan usanmadan beni teşvik eden sevgili ablam Arife AZAK'a,

Üniversite yıllarımızdan bu yana önüme çıkan her engelde beni yüreklendiren, hayatımın her aşamasında sevincimi ve üzüntümü paylaştığım, herşeye birlikte çare aradığım sevgili eşim Veli Gençay SUNGUR'a ve güzel kızım Asya SUNGUR'a her zaman yanımda oldukları ve bana inandıkları için,

Sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

ÖZET

Azak Sungur, S., Türkiye’de Faaliyet Gösteren İlaç Firmalarının Kurumsal Sosyal Sorumluluk Projelerinin Değerlendirilmesi, Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Eczacılık İşletmeciliği ve Mevzuatı Programı, Doktora Tezi, Ankara, 2021. Kurumsal sosyal sorumluluk (KSS), firmaların gönüllülük esasına dayalı olarak kendi kaynakları ile içinde buldukları toplumun sosyal, ekonomik ve çevresel sorunlarının çözümünde etkin rol almaları ve toplumsal refah düzeyinin arttırılmasına katkı sağlamaları olarak tanımlanmaktadır. Küresel boyutta stratejik önemi bulunan ve toplum sağlığının geliştirilerek yaşam kalitesinin arttırılmasına ilişkin beklentilerin yüksek olduğu ilaç sektöründeki KSS uygulamalarının mevcut durumunu ortaya koymak amacıyla bu araştırma yapılmıştır. Bu çalışmada, Türkiye’de faaliyet gösteren ilaç firmalarından İEİS, TİSD ve AİFD’ye üye olan firmalara anket uygulanmıştır. Çalışmaya 60 firma tarafından katılım sağlanmıştır. Bu kapsamda toplanan veriler istatistiksel olarak analiz edilerek, bulgular ortaya konulmuş, başlangıçta oluşturulan hipotezler sınanmıştır. Çalışmaya katılan ilaç firmalarının %83,33’ünün 2009-2019 yılları arasında KSS projesi yürüttüğü, firmaların yerli ya da çok uluslu olmalarına ve piyasadaki ürün gruplarına göre yürüttükleri KSS proje sayısında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmadığı belirlenmiştir. İlaç firmalarınca yürütülen KSS proje sayılarında yıllara göre istatistiksel olarak anlamlı farklılık bulunduğu saptanmıştır. Kurumsal iletişim departmanı bulunan firmaların KSS proje sayılarının daha fazla olduğu belirlenmiştir. Firmalar tarafından en fazla hayırseverlik ve sağlık alanlarında; en az sayıda spor alanında KSS projesi yürütüldüğü anlaşılmıştır. Bu çalışma ile Türkiye’deki ilaç firmalarının KSS uygulamalarına ilişkin genel durum ortaya konulmuştur. Ayrıca, sektörde KSS çalışmalarına yönelik farkındalığın arttırılmasına ve iyi uygulama örneklerinin yaygınlaştırılmasına katkı sağlayacağı düşünülen önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: İlaç endüstrisi, Sorumluluk, Sosyal, Sosyal sorumluluk, Türkiye.

ABSTRACT

Azak Sungur, S., Evaluation of Corporate Social Responsibility Projects of Pharmaceutical Companies Operating In Turkey, Hacettepe University Graduate School of Health Sciences, Department of Pharmacy Management and Legislation, Doctor of Philosophy Thesis, Ankara, 2021. Corporate Social Responsibility (CSR) is defined as companies voluntarily taking an active role with their own resources in solving social, economic and environmental problems of the society wherein they operate and contribute to increasing the level of social welfare. This research has been conducted in order to reveal the current situation of CSR practices in the pharmaceutical industry, which has strategic importance on a global scale and has high expectations to increase the quality of life by improving public health. In this study, a survey conducted on the pharmaceutical companies operating in Turkey that are members of IEIS, TISD and AIFD. 60 companies participated in the study. In this context, the findings were revealed by analyzing the collected data statistically, and initial hypotheses were tested. It was determined that 83.33% of the pharmaceutical companies participating in the study carried out CSR projects between 2009 and 2019, and there was no statistically significant difference in the number of CSR projects they carried out according to the type of their products in the market and whether the companies were domestic or multinational. It has been determined that there is a statistically significant difference in the number of CSR projects carried out by pharmaceutical companies by years. It has been detected that companies with a corporate communication department have more CSR projects. It has been understood that the most CSR projects carried out in the fields of philanthropy and health, whereas the least number of studies are in the field of sports. With this study, the overall situation of the CSR practices of pharmaceutical companies in Turkey was revealed. In addition, suggestions were made to raise awareness about CSR studies in the sector and disseminate good practice examples.

Key Words: Pharmaceutical Industry, Responsibility, Social, Social Responsibility, Turkey.

İÇİNDEKİLER

ONAY SAYFASI	iii
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI	iv
ETİK BEYAN SAYFASI	v
TEŞEKKÜR	vi
ÖZET	vii
ABSTRACT	viii
İÇİNDEKİLER	ix
SİMGELER VE KISALTMALAR	xii
ŞEKİLLER	xiv
TABLolar	xv
1. GİRİŞ	1
2. GENEL BİLGİLER	4
2.1. Kurumsal Sosyal Sorumluluk	4
2.1.1. Kurumsal Sosyal Sorumluluk Kavramının Tarihsel Gelişimi	12
2.1.2. Kurumsal Sosyal Sorumluluk Piramidi	16
2.1.3. Kurumsal Sosyal Sorumluluk Uygulamalarının Firmalara Sağladığı Kazanımlar	18
2.1.4. Kurumsal Sosyal Sorumluluk Faaliyetlerinin Odaklandığı Alanlar	21
2.1.5. Kurumsal Sosyal Sorumluluk Projelerinde Raporlama	23
2.1.6. Kurumsal Sosyal Sorumluluk Alanında Yayımlanan Uluslararası Standart ve Bildirgeler	24
2.1.7. Türkiye’de Yürütülen Kurumsal Sosyal Sorumluluk Faaliyetleri	28
2.1.8. Türkiye’de Farklı Sektörlerde Yürütülen Kurumsal Sosyal Sorumluluk Projelerinden Örnekler	35

2.1.9. Sağlık Alanındaki Kurumsal Sosyal Sorumluluk Uygulamaları	43
2.2. İlaç Sektörü ve Önemi	45
2.2.1. Küresel İlaç Sektörü	46
2.2.2. Türkiye'deki İlaç Sektörünün Tarihsel Gelişimi ve Mevcut Durumu	49
2.3. İlaç Sektöründe Yürütülen Kurumsal Sosyal Sorumluluk Faaliyetleri	58
2.3.1. Yenilikçi İlaç Geliştirme Faaliyetleri	59
2.3.2. İlacı Erişim Programları ve Fiyatlandırma	61
2.3.3. Çevrenin Korunması	62
2.3.4. Sosyal Konular	63
2.3.5. Hayırseverlik	64
2.3.6. Etik Davranışlar	65
2.3.7. Sektördeki Tartışmalı Konular	68
2.4. Araştırmanın Amacı ve Hipotezleri	71
3. GEREÇ VE YÖNTEM	74
3.1. Araştırmanın Planlanması	74
3.2. Verilerin Toplanması	74
3.3. Veri Toplama Aracı (Anket Formu)	77
3.4. Verilerin Analizi	77
3.5. Araştırmanın Kısıtlılıkları	79
4. BULGULAR	81
4.1. Firmalarla İlgili Bulgular	81
4.2. Kurumsal Sosyal Sorumluluk Faaliyetleri ile İlgili Bulgular	88
4.3. Yürütülen Kurumsal Sosyal Sorumluluk Projeleri ile İlgili Bulgular	96

4.4. Hipotezler ile ilgili Bulgular	99
5. TARTIŞMA	109
5.1. Firmalarla İlgili Bulguların Değerlendirilmesi	110
5.2. Kurumsal Sosyal Sorumluluk Faaliyetleri ile İlgili Bulguların Değerlendirilmesi	114
5.3. Yürütülen Kurumsal Sosyal Sorumluluk Projeleri ile İlgili Bulguların Değerlendirilmesi	120
5.4. Hipotezler ile İlgili Bulguların Değerlendirilmesi	124
6. SONUÇ VE ÖNERİLER	133
7. KAYNAKLAR	140
8. EKLER	153
EK-1: Tez Çalışması ile İlgili Etik Kurul İzni	
EK-2: Tez Çalışması Sırasında Uygulanan Anket	
EK-3: Tez Çalışması Orijinallik Raporu	
9. ÖZGEÇMİŞ	161

SİMGELER ve KISALTMALAR

AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
AIDS	Acquired Immunodeficiency Syndrome
AİFD	Araştırmacı İlaç Firmaları Derneği
Ar-Ge	Araştırma Geliştirme
ARTED	Araştırmacı Tıp Teknolojileri Üreticileri Derneği
A.Ş.	Anonim Şirketi
ATC	Anatomik Terapötik Kimyasal Sınıflandırma Sistemi
BM	Birleşmiş Milletler
COVID-19	Korona Virüs Hastalığı 2019
Çev.	Çeviren
DSÖ	Dünya Sağlık Örgütü
Ecz.	Eczacı
FDA	Food and Drug Administration
GMP	İyi İmalat Uygulamaları (Good Manufacturing Practices)
HIV	Human Immunodeficiency Virus
KAHEV	Kadın Hekimler Eğitime Destek Vakfı
KSS	Kurumsal Sosyal Sorumluluk
ICH	Uluslararası Uyum Konseyi (International Council for Harmonisation of Technical Requirements for Pharmaceuticals for Human Use)
IFPMA	Uluslararası İlaç Üreticileri ve Dernekleri Federasyonu (International Federation of Pharmaceutical Manufacturers & Association)
ILO	Uluslararası Çalışma Örgütü (International Labour Organization)
IMS	Intercontinental Marketing Services
IQVIA	Quintiles and IMS Health Inc.
ISO	Uluslararası Standardizasyon Organizasyonu (International Organization for Standardization)
İEİS	İlaç Endüstrisi İşverenler Sendikası
İMKB	İstanbul Menkul Kıymetler Borsası
İNGEV	İnsani Gelişme Vakfı
MASSİAD	Marmara Tıbbi Cihaz Üreticileri ve Tedarikçileri Derneği
MÖ	Milattan Önce
n	Örneklem büyüklüğü
NAFİDER	Nadir Hastalıklar Alanında Faaliyet Gösteren İlaç Firmaları Derneği

OECD	Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (The Organisation for Economic Co-operation and Development)
p	İncelenecek olayın görülüş sıklığı (olasılığı)
PIC/S	Uluslararası İlaç Denetim Birliği (Pharmaceutical Inspection Co-operation Scheme)
SA-8000	Sosyal Sorumluluk Standardı 8000
SADER	Sağlık Gereçleri Üreticileri ve Temsilcileri Derneği
SAI	Uluslararası Sosyal Sorumluluk Örgütü (Social Accountability International)
SHÇEK	Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu
SKA	Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları
SPSS	Statistical Package for the Social Sciences
SSK	Sosyal Sigortalar Kurumu
STK	Sivil Toplum Kuruluşu
SURDER	Sağlık Ürünleri Derneği
TEGV	Türkiye Eğitim Gönüllüleri Vakfı
TEMA Vakfı	Türkiye Erozyonla Mücadele, Ağaçlandırma ve Doğal Varlıkları Koruma Vakfı
TİSD	Türkiye İlaç Sanayi Derneği
TİTCK	Türkiye İlaç ve Tıbbi Cihaz Kurumu
TL	Türk Lirası
TOÇEV	Tüvana Okuma İstekli Çocuk Eğitim Vakfı
TÜBİSAD	Bilişim Sanayicileri Derneği
UNDP	Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (The United Nations Development Programme)
UNESCO	Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Kurumu (The United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization)
χ^2	Ki-kare
YASED	Uluslararası Yatırımcılar Derneği
yy	Yüzyıl
z	Belirli serbestlik derecesinde ve saptanan yanılma düzeyinde Z tablosunda bulunan teorik değer

ŞEKİLLER

Şekil		Sayfa
2.1.	Kurumsal sosyal sorumluluk piramidi.	17
2.2.	Türkiye ilaç pazarındaki ürünlerin yıllara göre satış hacmi ve satış değeri dağılımı.	53
2.3.	Türkiye ilaç pazarındaki ürünlerin satış hacmi açısından, yıllara göre imal/ithal oranları dağılımı.	54
2.4.	Türkiye ilaç pazarındaki ürünlerin satış değeri açısından, yıllara göre imal/ithal oranları dağılımı.	54
4.1.	Firmaların yürüttükleri KSS proje sayılarının yıllara göre dağılımı.	97

TABLOLAR

Tablo	Sayfa
2.1. Literatürdeki kurumsal sosyal sorumluluk tanımları.	8
4.1. Firmaların üye olduğu kuruluşların dağılımları.	81
4.2. Firmaların yaklaşık finans büyüklüğü/ciro miktarı.	82
4.3. Firmalarda çalışan personel sayısı dağılımı.	83
4.4. Firmaların menşe ülkelerinin dağılımı.	84
4.5. Firmaların üretimini yaptığı/ruhsatına sahip olduğu ürün sayılarının dağılımı.	85
4.6. Firmaların üretimini yaptığı/ruhsatına sahip olduğu ana ürün gruplarının dağılımı.	86
4.7. Firmaların üretimini yaptığı/ruhsatına sahip olduğu ürünlerin Anatomik Terapötik Kimyasal Sınıflandırma Sistemi (ATC) koduna göre ürün gruplarının dağılımı.	87
4.8. Firmalarda KSS projelerinin yürütüldüğü bölüm/departmanların dağılımı.	88
4.9. 2009-2019 yılları arasında yürütülen KSS proje sayısının dağılımı.	89
4.10. KSS proje alanlarının seçilme nedenlerinin dağılımı.	90
4.11. Yürütülen KSS projelerinin kamuoyuna duyurulma yöntemlerinin dağılımı.	91
4.12. KSS projelerine ayrılan yıllık ortalama bütçe miktarlarının dağılımı.	92
4.13. KSS projelerine ayrılan yıllık ortalama bütçe miktarlarının firmaların genel bütçelerine oranlarının dağılımı.	93
4.14. Firmaların ödüllendirilen KSS projeleri ve ödül sayılarının dağılımı.	93
4.15. Ödüllendirilen KSS projelerinin, proje türü ve ödül türlerinin dağılımı.	94
4.16. Gelecek 5 yılda KSS projesi yapılıp yapılmayacağına ilişkin yanıtların dağılımı.	95

4.17.	Gelecek 5 yılda yapılması planlanan KSS projelerinin alanlarının dağılımı.	96
4.18.	Firmaların yürüttükleri KSS projelerinin alanlarının dağılımı.	98
4.19.	Firmaların yürüttükleri KSS proje alanlarının yıllara göre dağılımı.	99
4.20.	Firmaların menşe ülkelerine göre yürütülen KSS proje sayılarının incelenmesi.	100
4.21.	Konvansiyonel ürünü olan firmaların, ürün gruplarına göre yürüttükleri KSS projelerinin alanlarının incelenmesi.	101
4.22.	Biyoteknolojik ürünü olan firmaların, ürün gruplarına göre yürüttükleri KSS projelerinin alanlarının incelenmesi.	102
4.23.	Biyolojik ürünü olan firmaların, ürün gruplarına göre yürüttükleri KSS projelerinin alanlarının incelenmesi.	103
4.24.	Kurumsal iletişim departmanı bulunan firmalarla bulunmayanların yürüttükleri KSS proje sayılarının incelenmesi.	104
4.25.	Firmaların yürüttükleri KSS proje sayılarının yıllara göre değişiminin incelenmesi.	105
4.26.	Firmaların yürüttükleri KSS projesi alanlarının yıllara göre değişiminin incelenmesi.	107
4.27.	Firmaların menşe ülkelerine göre KSS projelerinin kamuoyuna duyurulma yöntemlerinin incelenmesi.	108

1. GİRİŞ

Küreselleşme, toplumların sosyal bilinç düzeyinin artışı, rekabet koşullarının zorlaşması gibi gelişmeler paralelinde dünya çapında gün geçtikçe önem kazanmaya başlayan kurumsal sosyal sorumluluk (KSS) anlayışı, firmaların gönüllülük esasıyla kendi kaynaklarını kullanarak, içinde buldukları toplumun sosyal, ekonomik ve çevresel sorunlarının çözümünde etkin rol almaları ve toplumsal refah düzeyinin arttırılmasına katkı sağlamaları olarak tanımlanmaktadır (1, 2).

Ticari işletmelerin, hissedarları için kar elde etmelerinin ötesinde, topluma karşı sorumlulukları olduğu ve toplumsal sorunlara duyarlı bir duruş sergilenmesi gerektiği fikri yüzyıllardır varlığını sürdürmektedir. Buna karşın son yıllarda KSS kavramı, ideolojik yapısından çağdaş ticari faaliyetlere uyarlanma aşamasına geçmiştir (1, 3, 4). Yönetim literatürü, KSS olgusunun tanımlanarak karakterize edilmesine, en iyi uygulama örnekleri ile firmaların itibar ve finansal performansları üzerindeki etkilerine ilişkin konuların geliştirilmesine katkıda bulunmaktadır (5). Özellikle uzun vadede sürdürülebilir iş geliştirebilmek için gereken yenilikçiliği, yaratıcılığı oluşturmak ve rekabet gücünü arttırabilmek amacıyla, bir şirketin KSS ile ilgili değerleri, yönetim felsefesine ve organizasyon kültürüne derinlemesine entegre ederek faaliyette bulunmasının kaçınılmaz olduğu ortaya konulmuştur (5).

Öte yandan ilaç sektörü, insan hayatını doğrudan etkileyecek şekilde sağlığın korunması, hastalıklara yönelik tedavi sunulması, sağlıklı yaşamın sürdürülmesinde önemli bir rolü olması ve ileri teknoloji temelindeki yapısı nedeniyle her zaman küresel boyutta stratejik öneme sahip sektörlerin başında gelmektedir (6, 7). Farklı kesimlerden çeşitli paydaşları olan ilaç sektörü, sosyoekonomik, çevresel ve teknolojik gelişmelerden oldukça hızlı etkilenen ve sürekli gelişim gösteren dinamik bir yapıdadır (7, 8).

Bu nedenlerle, üretimden tüketime kadar tüm faaliyetlerinin odak noktasında insan sağlığı bulunan ilaç firmalarının, toplumsal refahın yükseltilmesi, halk sağlığının

geliştirilmesi ve yaşam kalitesinin arttırılmasına ilişkin aktif rol almaları gerektiği konusunda toplumsal beklentiler oldukça yüksektir (9).

Bu tez çalışmasında; tüm dünyada önemi gittikçe artarak gelişmekte olan KSS anlayışının, küresel boyutta oldukça stratejik bir konuma sahip olan ilaç sektöründeki uygulamaları üzerinde bir araştırma yapılarak, Türkiye’de faaliyette olan ilaç firmalarının KSS projelerinin ayrıntılı olarak değerlendirilmesi hedeflenmiştir.

Yapılan bu araştırma ile; Türkiye’de faaliyette olan ilaç firmalarının KSS kavramına ilişkin genel yaklaşımının ortaya konulması, firmalar tarafından bu kapsamda yürütülen projelerin ayrıntılı olarak incelenmesi, ülkemizde KSS çalışmalarına yönelik farkındalığın artmasına katkıda bulunulması, iyi uygulama örneklerinin yaygınlaştırılması ve sektörel gelişimin sağlanmasına yönelik önerilerde bulunulması amaçlanmaktadır.

Çalışma, genel hatlarıyla altı bölümden oluşmakta olup, bölümlere ilişkin ayrıntılar aşağıda belirtilmektedir;

➤ Birinci bölümde, KSS kavramının çeşitli kurum ve kuruluşlarca ortaya konulan tanımları, kavramsal yapısı ortaya konularak kavramın tarihsel gelişimi, KSS uygulamalarının firmalara sağladığı kazanımlar ele alınmıştır. Ardından KSS faaliyetlerinin odaklandığı alanlar, projelerin raporlaması, bu alanda yayımlanan uluslararası standart ve bildirelere ilişkin ayrıntılı bilgilere yer verilmiştir. Bununla birlikte, bu bölümde Türkiye’de yürütülen KSS faaliyetleri ile ilgili genel bilgiler verilmiş, KSS alanında yapılan çeşitli araştırmalar ve kurumsal raporların sonuçlarına değinilmiş ve Türkiye’deki yasal çerçeveden bahsedilmiştir. Ayrıca, farklı sektörlerde yürütülen KSS projelerinden örneklere yer verilmiştir.

➤ İkinci bölümde, küresel ilaç sektörü ve önemi ile Türkiye’deki ilaç sektörünün tarihsel gelişimi ve mevcut durumuna ilişkin ayrıntılı bilgilere yer verilmiştir. Ayrıca bu bölümde; küresel boyutta ilaç sektöründe yürütülen KSS

faaliyetlerine yönelik yapılan çalışmalar irdelenmiştir. Buna ilaveten bu bölümde araştırmanın amacı ve hipotezlerine yer verilmiştir.

➤ Üçüncü bölümde, araştırma sırasında kullanılan yöntem belirtilmiş, araştırmanın planlanması, veri toplama süreci ve analizine ilişkin ayrıntılı bilgilere yer verilmiştir. Bu bölümde ayrıca araştırmanın kısıtlılıkları ortaya konulmuştur.

➤ Dördüncü bölümde; veri analizi sonucu ortaya çıkan bulgular detaylı olarak değerlendirilmiş olup, sonuçlar tablo ve grafiklerle desteklenmiştir.

➤ Beşinci bölümde, araştırma bulguları konu ile ilgili literatürde yer alan araştırma sonuçları ile karşılaştırılmak suretiyle ortaya konulmuştur.

➤ Altıncı bölümde, çalışmadan elde edilen önemli bulgular ışığında varılan sonuçlardan bahsedilmiş olup, konuyla ilgili sektörel gelişime katkı sağlayacağı düşünülen önerilere yer verilmiştir.

Yapılan literatür araştırmasında, Türkiye’de KSS konusu ile ilgili olarak ilaç sektörüne odaklanan sınırlı düzeyde çalışma bulunduğu görülmüş, bu açıdan yapılan özgün nitelikteki tez çalışmasıyla literatüre katkı sağlanacağı ve KSS ile ilgili toplumsal farkındalık yaratılmasına destek olunacağı düşünülmektedir.

2. GENEL BİLGİLER

Dünyada küreselleşme olgusuyla birlikte, toplumsal alanda yaşanan değişiklikler çerçevesinde, KSS kavramı gün geçtikçe önem kazanmaya başlamıştır (10).

Kurumsal sosyal sorumluluk kavramının tek bir tanımı bulunmamakla birlikte, uluslararası dinamiklere göre belirli dönemlerde değişikliklere uğrayan bir terminoloji haline gelmiştir (11). Sorumluluk ve sosyal sorumluluk kavramlarını da içeren KSS anlayışı, insan hakları, şeffaflık ve hesap verilebilirlik, iş sağlığı ve güvenliği, iş ahlakı, etik çalışma anlayışı, çevrenin korunması, sürdürülebilir kalkınma, yolsuzlukla mücadele gibi birçok konuyu kapsamaktadır (11).

2.1. Kurumsal Sosyal Sorumluluk

Kurumsal sosyal sorumluluk anlayışı, işletmelerin toplumla kurdukları ilişkilerin bir göstergesi haline gelmiş olup, KSS çalışmaları ile bir taraftan işletmelerin toplumda kabul görmesi ve varlıklarının devamlılığı sağlanırken, diğer taraftan toplumsal gelişmenin sağlanmasına katkıda bulunmaktadır (12-14). KSS anlayışıyla beraber sürdürülebilir kalkınma kavramı da yaygınlaşmaktadır. Bu çerçevede; iş dünyası, doğa ile insan arasındaki dengenin sağlanması, doğal kaynakların tüketilmesini önleyerek, hem mevcut ihtiyaçların hem de gelecek nesillerin ihtiyaçlarının karşılanması ile insanların yaşam kalitesinin iyileştirilmesi temel amacını taşıyan sürdürülebilir kalkınmanın, sadece sivil toplum kuruluşları ve devlet kurumlarının görevi olmadığını bilincine varmıştır (15-17).

İşletmelerin başarısında KSS uygulamalarının son derece önemli bir rolü olduğu yapılan birçok çalışma ile gösterilmiştir (18). Bu kapsamda işletmeler, başarılarının süreklilik arz etmesi için karlarını arttırarak finansal sürdürülebilirlik sağlamalarının yanında kaynaklarının devamlılığının temini ve toplumsal refaha katkıda bulunmaları gerektiği hususlarını kavramışlardır (16, 19). Bir çok endüstri kolunda, çok sayıda işletme, müşteri çekebilmek, farklılık yaratabilmek, diğer

işletmelerle rekabet edebilmek için kurumsal sosyal sorumluluğu işletme içinde hayata geçirmişlerdir (18).

İşletmelerin KSS çabalarının, sürdürülebilir toplumsal kalkınmaya olan olumlu etkileri toplumdaki tüm kesimlerce kabul edilmektedir (19, 20). Bu nedenle, işletme amaçları çerçevesinde sorunlu alanlara yönelik çevre, toplum ve tüketici çıkarları ön planda tutularak yürütülen çalışmaların; işletmelere zorlu rekabet koşullarında avantaj sağladığı, tüketicilerin gözünde işletme itibarını arttırdığı ve bu kapsamda da işletmelere uzun vadede karlılık sağladığı belirtilmektedir (19, 20).

Kurumsal sosyal sorumluluk çalışmaları; uygulandıkları ülkelerin kendi özel koşulları, değer yargıları, ekonomik dengeleri ile bu alandaki paydaşların beklentileri çerçevesinde farklılıklar göstermektedir (12). Bu nedenle KSS faaliyetleri, kurumsal hayattaki süreçlerin sürekli değişim ve gelişim içinde olduğunun göstergesidir (12).

Kurumsal sosyal sorumluluk kavramı son zamanlarda önemi oldukça artan ve sürekli gelişmekte olan bir kavramdır (18). Kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerinin yürütülmesindeki ana amaç, işletmenin tüm paydaşlarına sorumlu davranış sergilerken, aynı zamanda da kar elde ederek varlığını sürdürebilmesidir (21).

Kurumsal sosyal sorumluluk kavramı ile ilgili ayrıntılı değerlendirmelere geçmeden önce sorumluluk ve sosyal sorumluluk kavramlarının irdelenmesi uygun olacaktır.

Sorumluluk kavramı, Türk Dil Kurumunca yayınlanan sözlüklerde; bireyin kendi tutumlarından kaynaklı durumların ya da yetki alanındaki iş ya da olaya ilişkin ortaya çıkan sonuçların üstlenilmesi şeklinde tanımlanmaktadır (22). Sorumluluk, belirli bir konuda görevlendirilen, bir işi üstlenen ya da yapmak zorunda kişiden beklenen yükümlülüklerdir (13, 23). Üstlenilen sorumluluğun yerine getirilip getirilmediği ya da ne ölçüde yerine getirildiği değerlendirmeye tabi tutulur. Bazı kişiler sorumluluklarını yerine getirerek başarı elde ederken, bazıları da

sorumluluklarının gereklerini yerine getirmeyerek toplumdaki güvenilirliğini kaybedebilirler (18).

Sosyal sorumluluk kavramı, içinde hem sosyal hem de sorumluluk öğelerini barındırmaktadır. Sosyal kelimesi sözlükte “toplumla ilgili, toplumsal” biçiminde tanımlanmaktadır (18, 24). Bu tanımlara göre, sosyal sorumluluk kavramı kişilerin toplumu ilgilendiren konularda veya toplumsal sorunlarla ilgili üstlendikleri görev ve yükümlülükleri kapsamında gerektiğinde hesap verebilir olmaları, toplumla karşılıklı etkileşimleri, sosyal uzlaşma halinde olmaları şeklinde değerlendirilmektedir (18, 24). Diğer bir deyişle sosyal sorumluluk, kişilerin içinde buldukları toplumun refah düzeyinin iyileştirilerek, çevresel, ekonomik, kültürel ve sosyal gelişime katkı sağlamak amacıyla topluma karşı olan yükümlülüklerini ifade eder (13).

Kurumsal sosyal sorumluluk ile sosyal sorumluluk kavramlarının bazı kaynaklarda eş anlamlı kullanıma sahip oldukları görülse de, aslında bu iki kavram birbirinden farklıdır. Kurumsal sosyal sorumluluk şirketlerin gönüllük esasına göre yürüttükleri faaliyetleri ifade ederken sosyal sorumluluk şirketlerin topluma karşı zorunluluklarını belirtmektedir (25).

Kotler ve Lee sosyal sorumluluğu; iş ahlakı kapsamında tüketici haklarına saygı göstermek, tüketicileri kandırmamak, adalet anlayışı ile hareket etmek şeklinde kullanılan bir kavram olarak belirtirken, KSS anlayışının, işletmelerin toplumsal gelişime katkı sağlamak ve toplumsal fayda kapsamında yaptıkları çalışmaların işletmeye de fayda sağladığını ortaya koymaktadırlar (10, 20, 25).

Kurumsal sosyal sorumluluk, şirket yönetimindeki kişilerin ya da iş adamlarının şahsi olarak sorumlulukları değil, şirketlerin veya kurumların sorumluluklarını ifade etmektedir (26). Kavramdaki kurumsal ifadesi tüzel kişiliklere yani kurum veya şirketlere işaret ettiğinden, kişilerin toplumsal yükümlülükleri olarak kullanılan sosyal sorumluluk kavramından farklılaşarak, şirketlerin toplumsal fayda yaratmak için ortaya koydukları faaliyetleri ve bu faaliyetlerin sonuçlarını açıklamaktadır (26).

Kurumsal sosyal sorumluluk kavramının tarih boyunca değişik şekillerde tanımlandığı, ülkelerin ulusal koşulları, yerel özellikleri, kültürel farklılıkları, ekonomik dengeleri gibi özel koşullardan etkilendiği, her ülkenin kendi dinamikleri ile şekillendiği öne sürülmektedir (12, 27-30). Kurumsal sosyal sorumluluk anlayışı ile ilgili değişik zaman dilimlerinde farklı görüşler ortaya atılmış olup, sosyal hayattaki ekonomik aktörlerin değişen beklentileri çerçevesinde örgütsel değişime eşlik etmiştir (12, 27-30). Kurumsal sosyal sorumluluk anlayışının zaman içinde ilerleme kaydettiği görülmekle birlikte, tarihsel süreçteki tartışmalı konuların değişik zamanlarda farklı paydaş gruplarınca tekrar vurgulandığı görülmüştür (27).

Kurumsal sosyal sorumluluk ile ilgili literatür incelendiğinde; konuya ilişkin çok sayıda çalışma olmasına rağmen KSS kavramının hala tartışma konusu olduğu, bu kavramın hangi konuları kapsadığı hususunda görüş birliğine varılamadığı görülmektedir (31). Kurumsal sosyal sorumluluk anlayışının geniş kapsamlı olması, etkilendiği veya etkilediği çok değişik kitleler bulunması, yürütölen çalışmaların çok yönlü olması ve kavramın bu dinamik yapısı, bu kavrama ilişkin net bir tanımın ortaya konulmasını zorlaştırmaktadır (20, 29, 31, 32).

Dahlsrud; 1980 yılı ile 2003 yılları arasında Avrupa, Kanada, ABD ve Hindistan'daki literatüre girmiş olan 37 KSS tanımını irdeleyerek analiz etmiş olup, bu çalışmada KSS kavramının beş boyut üzerinden tanımlandığını ortaya koymuştur (31). Yapılan bu çalışmada; kavrama ilişkin sosyal boyut, ekonomik çerçeve, paydaş teorisi, çevresel boyut, gönüllülük ifadeleri üzerinden tanımların yapıldığı ortaya konulmuştur. Ayrıca; literatürde en çok atıf yapılan tanımların Dünya Sürdürülebilir Kalkınma İş Konseyi ile Avrupa Komisyonu'na yapılan KSS tanımları olduğu belirtilmiştir (31).

Her ne kadar KSS kavramını tam olarak açıklayabilecek tek bir evrensel tanımdan bahsetmek olanaklı olmasa da, değişik kurum ve kuruluşlar ile araştırmacılarca kabul edilen KSS'nin farklı yönleri esas alınarak yapılan tanımlara

yönelik literatür değerlendirilmiş ve KSS kavramına ışık tutabileceği düşünülen tanımlar derlenerek Tablo 2.1.'de sunulmuştur (31-34):

Tablo 2.1. Literatürdeki kurumsal sosyal sorumluluk tanımları

Tanımı Yapan Kurum/Kuruluş	Kurumsal Sosyal Sorumluluk Tanımı
Avrupa Komisyonu	2001 yılında yapılan tanıma göre KSS; işletmelerin kendi örgütsel amaçları doğrultusunda toplumsal ve çevresel sorunlarla ilgili gönüllülük esasıyla yürüttükleri faaliyetlerini, paydaşları ile ilişkilerine entegre etmeleri olarak tanımlanmıştır (35, 36). Avrupa Komisyonu'nun bu tanımı kapsamında işletmelerden resmi otoritelerce yayınlanan yasal yükümlülüklerini yerine getirmelerinin yanında gönüllü olarak, çalışanlara, çevresel sorunlara ve şirketlerin diğer paydaşlarına katkıda bulunmalarının beklendiği ortaya konulmuştur (10).
Uluslararası Standardizasyon Organizasyonu (International Organization for Standardization- ISO)	ISO bünyesindeki çalışma grubu, kurumsal sosyal sorumluluğu işletmelerin topluma fayda sağlayacak şekilde, sosyal, ekonomik ve çevresel sorunları dikkate aldıkları bir yaklaşım olarak değerlendirmekte olup, bu kapsamda işletmelerden iş yerinde adil davranış sergilenmesi, işçi hakları, iş sağlığı ve güvenliği, tüketici hakları ve çevresel sorunlara değinilmesi gerekliliğini belirtmişlerdir (37, 38).

Tablo 2.1. (Devam) Literatürdeki kurumsal sosyal sorumluluk tanımları.

Tanımı Yapan Kurum/Kuruluş	Kurumsal Sosyal Sorumluluk Tanımı
Dünya Sürdürülebilir Kalkınma İş Konseyi (The World Business Council for Sustainable Development)	Kurumsal sosyal sorumluluk, işletmenin paydaşları ile etkileşimlerinde yükümlülüklerini yerine getirmesi, topluma karşı dürüst tavır sergilemesi, çalışanlarının ve toplumdaki diğer insanların yaşam kalitesini yükseltmesi ve ekonomik gelişimi desteklemesi gerekliliği olarak ifade edilmektedir (10).
Kanada Hükümeti	Kanadalı Yöntemiyle İş Yapmak, Yurtdışındaki Madencilik Sektöründe KSS'yi İlerletme Stratejisi başlıklı strateji raporunda, KSS ekonomik, sosyal ve çevresel olarak sürdürülebilir bir şekilde faaliyet göstermek için bir şirket tarafından gerçekleştirilen gönüllü faaliyetler olarak tanımlanmıştır (33).
Amerika Birleşik Devletleri Uluslararası Ticaret Konseyi	Kurumsal sosyal sorumluluk; bir firmanın toplumdaki çeşitli rollerini (işveren, üretici, vatandaş, müşteri vb.) gönüllülük esasıyla sorumluluk çerçevesinde idare etme biçimidir (39).

Kurumsal sosyal sorumluluk; şirket amaçları doğrultusunda faaliyetlerin yerine getirilmesi sırasında gönüllülük esasına dayalı olarak, içinde bulunulan topluma katkı sunulması ile çevresel, ekonomik koşulların gelişimi ve tüm paydaşların yararının gözetilmesi konularını içinde barındırmaktadır (38, 40). Diğer bir deyişle KSS anlayışı, işletme ile çevresi arasındaki etkileşimlerin bir sonucu olarak ortaya çıkmakta olup, işletmelerin varlıklarını sürdürebilmek için faaliyetlerine devam

ederken, ekonomik ve yasal şartları, çalışma etiği ve iş disiplinini, kurum içi ve dışındaki grupların istekleri ile uyumlu bir çalışma stratejisini takip etmesini gerektirmektedir. Bununla birlikte, işletmelerin çalışanlar, hissedarlar, müşteriler, tedarikçiler, kamu kurum ve kuruluşları gibi tüm paydaşların değişik gereksinimlerine uygun şekilde ve toplumun menfaatleri çerçevesinde yönetilmesi olarak nitelendirilebilir (13, 38, 41-43).

Kurumsal sosyal sorumluluk anlayışının dayandığı temel nokta, kavramsal tanımını üzerinden ele alındığında ortaya çıkan unsurlar şu şekilde sıralanabilmektedir:

- Sadece bir hayırseverlik değil, şirketin uzun vadeli amaçlarını destekleyecek tutarlı politikalarıdır,
- Sadece bir defaya mahsus yürütülen projeler değil, toplumsal gereksinimlerin saptanarak değerlendirilmesini sağlayan yönetimsel yaklaşımlardır,
- Sadece yapılan harcamalar değil, uzun vadede geri dönüşecek yatırımlardır,
- Sadece kar getireceği düşünülen harcamalar değil, karlılığı sağlayarak koruyacak yatırımlardır (19).

Literatürde değişik şekillerde açıklanan KSS kavramının tanımlarında farklı kaynaklarda yer alan ortak unsurlar şöyledir;

- 1- İşletmelerin faaliyetlerini yürütürken, sadece kendi karlarını maksimize etmenin dışında başka sorumlulukları da bulunmaktadır,
- 2- İşletmelerin hissedarları ile birlikte kurum içi ve dışındaki paydaşlara (çalışanlar, müşteriler, tedarikçiler, kamu kurum ve kuruluşları gibi) karşı da sorumlulukları bulunmaktadır,
- 3- İşletmelerin faaliyetleri sırasında neden oldukları sosyal ve çevresel sorunların çözümüne katkıda bulunmaları gerekliliği bulunmaktadır,
- 4- İşletmelerin ekonomik kazanımların ötesinde toplumsal fayda yaratmak gibi insani değerlere katkı sağlama gerekliliği bulunmaktadır (13).

KSS faaliyetleri firmalar tarafından tamamen gönüllülük esasıyla herhangi bir karşılık beklemezsizin yürütülen faaliyetler olduğundan kurumsal sponsorluk ile

kurumsal sosyal sorumluluğun birbirinden ayrımının yapılması oldukça önemlidir. Kurumsal sponsorluk uygulamalarında firmalar veya kurumlar tarafından çeşitli faaliyetlere destek sağlanması ile karşılık beklenmektedir, oysa KSS faaliyetlerinde toplumsal fayda ön planda tutulmaktadır (39).

Şirketler tarafından KSS anlayışının kurumda benimsenmesi ve layıkıyla uygulanabilmesi için, sosyal, çevresel ve ekonomik sorumluluklar ile şirketlerin stratejik hedefleri arasında denge sağlanarak, yürütülen faaliyetlerde üst yönetimin desteğinin bulunması, bununla birlikte şirketteki kalite yönetimi, insan kaynakları, araştırma geliştirme ve kurumsal iletişim gibi bölümler arasında sorumlulukların paylaşılarak gerekli çalışmaların yürütülmesi oldukça önemlidir (15, 29).

Günümüzde, işletmeler KSS uygulamaları kapsamında paydaşlarının gereksinimlerine uygun şekilde onların menfaatleri doğrultusunda sorumluluk üstlenmekle birlikte, bu sorumluluklarını işletmenin tüm süreçlerine entegre ederek, KSS faaliyetlerinin etkileri ile sonuçlarını ölçmekte ve raporlamaktadırlar (44). Yürütülen KSS faaliyetleri iş ahlakı ve etik olarak uygun bir şekilde hayata geçirildiği takdirde, işletmelere ekonomik fayda da dahil olmak üzere bir takım yararlar sağlamakta olup, bu husus da işletmelerin her geçen gün KSS faaliyetlerine yönelmeleri ve bu faaliyetlerini yoğunlaştırmalarına yol açmaktadır (41, 44).

Kurumsal sosyal sorumluluk anlayışını ciddiyetle uygulamakta olan şirketler tarafından kamuoyuna;

-Ticari amaçlar doğrultusunda faaliyetlerin yerine getirilmesinde yasal düzenlemelere, insan haklarına, iş ahlakı ve etik kurallara uygun davranılmakta olduğu,

-Faaliyetlerin yürütülmesi sırasında çevreye zarar verme potansiyelini en aza indirmek için çaba sarf edildiği,

-Şirket faaliyetlerinin iç ve dış paydaşları, kamu kurumlarını, sivil toplum kuruluşlarını ve içinde bulunulan toplumu etkilemekte olduğundan tüm taraflarla iş birliği sağlanarak, uygun şekilde çalışılması gerekliliği bilinciyle hareket edildiği,

-Kurumsal sorumluluk alanında konunun sahiplenilerek, sorumluluğun şirket üst yönetimi tarafından kabul edildiği, hususlarında taahhüt verilmektedir (45).

2.1.1. Kurumsal Sosyal Sorumluluk Kavramının Tarihsel Gelişimi

Günümüzdeki anlamla bire bir aynı olmasa dahi, sosyal sorumluluğun tarihinin çok eski dönemlere dayandığı bilinmektedir (46). Sümer tabletlerinde, ticaret yapan kişilerin sorumluluklarının başlıklar şeklinde tanımlandığı, işçilerin çalışmaları sırasında dinlenme haklarının bulunduğu yazıldığı, işverenlerin sorumluluklarının kayıtlı olduğu görülmüştür (46).

Modern anlamda işletmelerin olmadığı zamanlarda da ticaret yapıldığı ve ticaretle ilgili kuralların MÖ 18.yy'daki Hammurabi Kanunlarıyla düzenlendiği, hatta sosyal sorumluluk kavramının ilk olarak bu düzenlemelere dayandığı varsayılmaktadır (47). Bununla birlikte, Aristo MÖ 4.yy'da yaptığı etik çalışmalarında iş etiği ile ilgili kavramları ortaya koymaktadır (46).

Sanayi Devriminden önce, sosyal sorumluluk anlayışının toplumların gelenek, görenekleri ve dini değerlerinin etkisi altında olduğu, genel olarak hayır işleri, yardımlar ve bağış gibi faaliyetler sonucu hayırseverlik kavramı ile eş tutulduğu anlaşılmaktadır (13). Ayrıca, bu dönemlerdeki dini metinlerde genel olarak, ticaret, çalışma şartları, kazanç sağlanması, doğal kaynakların korunması gibi konuların yer aldığı, ticaretle hile, rüşvet, vurgunculuk gibi hususlardan kaçınılması gerektiği, ürün kalitesi, fiyatlandırma, tartma, ölçme gibi ticari etik kurallardan ve çalışan haklarından bahsedildiği görülmektedir (46).

Kurumsal sosyal sorumluluk anlayışının gelişiminde esas çıkış noktasının, sanayileşme ile birlikte ortaya çıkan çevresel, ekonomik, sosyokültürel ve siyasal sorunlara karşı devletlerin resmi kurum ve kuruluşlarının yanında gerekli insan gücü ve ekonomik kaynaklara sahip işletmelerin ve sivil toplum kuruluşlarının da rolünün olduğunun ortaya konulmasıdır (48). Ayrıca özel işletmelerin devlet kurumlarına

çeşitli toplumsal sorunlarla mücadelede katkı sağlayabileceğine yer verilmektedir. Bu kapsamda, günümüzde işletmelerin sorumlulukları; toplumsal sorumlulukları da içerecek şekilde değişerek genişletilmiştir (48).

Küreselleşme ile birlikte tüm dünyaya yayılan KSS kavramının ilk olarak Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'nde tanımlandığı ve kavramsal olarak geliştiği bilinmekte olup, bu nedenle KSS kavramını ele alan literatürün çoğunun ABD kaynaklı olduğu görülmektedir (49). Bugün Avrupa, Asya, Avustralya, Afrika, Güney Amerika ve birçok gelişmekte olan ülkede KSS fikri giderek daha fazla benimsenmektedir (40, 50).

Kurumsal sosyal sorumluluk anlayışıyla ilgili yaklaşımların başında; Nobel ödüllü Amerikalı ekonomist ve istatistikçi Milton Friedman tarafından savunulan, ekonomi ve kapitalizmin babası olarak anılan iskoç filozof ve ekonomist Adam Smith'in "işletmelerin hedeflerinin kar maksimizasyonu olduğu" ilkesinden yola çıkarak, şirketlerin ekonomik sorumluluğunun ön planda olduğu, bu çerçevede işletme karının artırılması ile hissedarların zenginleşmesi ve zenginleşmeye bağlı hissedarlarca kendi istekleriyle topluma gerekli yardımda bulunulacağı görüşü olduğu bilinmektedir (12). Bu görüşe yönelik olarak; işletme çalışanları, müşteriler, toplum ve çevreyle ilgili sosyal sorumluluk alanlarını içermediği için eleştiriler yapılmış ve çok sayıda alternatif görüş ortaya konulmuştur (20).

Tarihsel süreç içinde; KSS anlayışının 1920'lere kadar toplumsal bakış açısından uzak, sadece kar elde etme odaklı olduğu bilinmektedir (13, 46). 1920'li yıllarda ise; şirket yöneticileri tarafından bilinçlenmeye bağlı olarak toplumsal rollerin tartışıldığı, sadece hissedarların çıkarlarını korumaktan ziyade işletme çalışanları, müşterileri, tedarikçiler, işletmeye kredi verenler gibi işletme faaliyetlerine katkıda bulunan diğer kesimlerin de çıkarlarının korunması ile birlikte, tatmin edici kar seviyesi amacının ortaya konulduğu görüşlerin benimsenmeye başladığı görülmektedir (13, 46). Sanayi Devriminden sonra üretimde artış sağlanmasıyla birlikte çalışan istihdamı ve sanayi üretimine paralel biçimde çevre sorunlarının

artması ile işletmelerin kar elde etme amacının ötesinde bu sosyal sorumluluk olgularına önem verilmesi gerekliliği ortaya çıkmıştır (20).

1950’li yıllarda sosyal sorumluluk alanındaki kamuoyu baskısı nedeniyle, şirket yöneticilerinin sosyal sorumluluk çalışmalarına ilgisi artmıştır. Toplumsal refahı arttırmaya yönelik çeşitli görüşler bulunmasına karşın sosyal sorumluluk faaliyetlerinin genellikle işletme çalışanları ile sınırlı kaldığı görülmüştür (13, 46). 1920 ile 1950 yılları arasındaki dönemde hala kültür, sanat ve doğal çevre gibi konular sosyal sorumluluk kapsamında değerlendirilmemiştir (13, 46).

1950 ile 1960’lı yıllar arası, sosyal sorumluluk çalışmaları bakımından modern çağın başlangıç dönemi olarak nitelendirilmektedir (51). İkinci Dünya Savaşı’nın ardından ekonominin gelişmesiyle, güçlenen büyük şirketlerin toplumsal refahın sağlanmasına ilişkin sorumluluklarını vurgulayan çok sayıda çalışma yapılarak bu şirketlerin topluma değer katmaları gerektiği konuları üzerinde durulmuştur (20).

Ayrıca, 1950’lerde kurumsal şirketlerin ortaya çıkması ve ekonomik alanda önemlerinin artması ile birlikte, daha önceden sosyal sorumluluk olarak anılan kavram, KSS kavramı olarak literatürde yerini almıştır (20, 40, 50). 1953 yılında Bowen tarafından yayımlanan “İş Adamının Sosyal Sorumlulukları” isimli makale, sosyal sorumluluk kavramının KSS kavramına dönüşmesinde öncü olmuştur (20, 40, 50).

1960’lara gelindiğinde, ABD’de endüstriyel ve ekonomik gelişmelere paralel olarak temel hak ve özgürlükler, gelirlerin adil paylaşımı gibi pek çok konu gündeme gelmiş olup, iş dünyasınca protestolara karşı bir dizi düzenleme yapılmasıyla ekonomik istikrara karşı olan tepkiler hafifletilmek istenmiştir (51). 1970’li yıllara kadar olan süreçte çevrecilik, kadın hakları, tüketici eylemleri ve savaş karşıtı gösteriler; işletmelerin toplumsal konulara karşı tepkisiz kalamayacaklarını ortaya koymuş, böylelikle şirketlerin toplumsal refahın sağlanmasıyla ilgili rolleri gözden geçirilmiş, bunun sonucunda yeni bir sosyal sorumluluk anlayışının temelleri atılmaya başlanmıştır (13, 46).

Bu dönemde; toplumsal baskılar nedeniyle, işletmelerle doğrudan etkileşimdeki hissedarlar ve müşterilerle ilgili kısıtlı konularda yürütülen KSS faaliyetleri zorunluluk olarak görülmekte iken, zaman içinde gönüllülük esasına göre, toplumsal beklentiler çerçevesinde kapsamı genişletilerek, sadece işletme paydaşlarının ihtiyaçları değil, tüm toplum ve çevreye karşı sorumluluk bilinciyle yürütülmeye başlanılmıştır (13).

1980'li yıllara gelindiğinde, dünyadaki ekonomik sorunlar ve devlet politikaları sebebiyle işletmeler tarafından yürütülen KSS faaliyetlerinde yavaşlamalar görülmüştür. 1990-2000 yıllarında uluslararası anlaşmalar ve geliştirilen standartlar, KSS kavramının uluslararası düzeyde daha fark edilir olması ve gelişmesine neden olmuştur (51). Bu dönemde işletmelerin sosyal sorumlulukları tartışılmaya, tanımlanmaya, denetlenerek ölçülmeye başlanılmış olup, işletmelerin toplumsal değişime katkıları da ortaya konulmuştur (46).

Günümüzde ise; işletmelerden herhangi bir devlet ya da kamuoyu baskısı olmaksızın toplumsal refahın artırılması ve insanların yaşam kalitesinin iyileştirilmesi yönünde KSS projeleri yürütmeleri veya bu faaliyetlere ortak olmaları yönünde beklentiler bulunmaktadır (13).

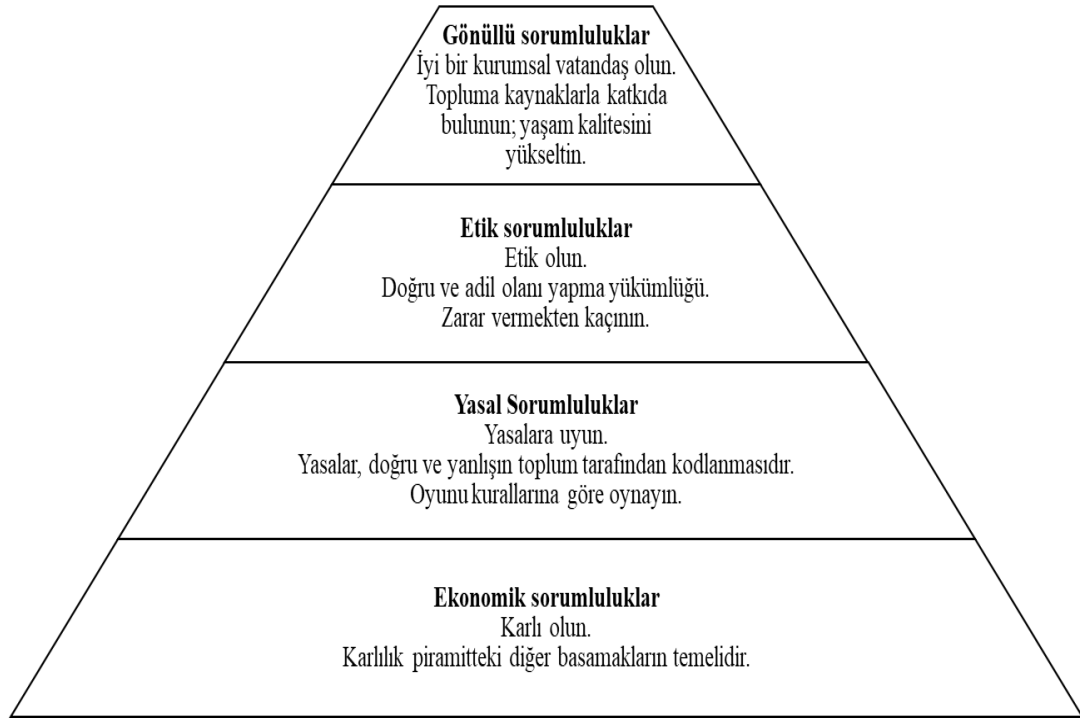
Son yirmi yılda KSS anlayışı ile ilgili yaşanan gelişmelere bakıldığında; tüketicilerin daha fazla bilinçlendikleri ve tüketici örgütlerince ürünlerin üretim koşulları ve pazarlaması hakkında daha fazla bilgi talebinde bulunulduğu, sivil toplum örgütleri ve sendikaların toplumsal konuları dikkate alan işletmelere daha yakın durdukları, politika yapıcıların KSS faaliyetlerini önemsedikleri, bu faaliyetlerin medyada daha fazla görülmekte olduğu, işletmelerin itibar kazanmak, müşteri çekmek ve en iyi çalışanları istihdam etmek için KSS faaliyetlerine oldukça fazla önem verdikleri görülmektedir (11).

2.1.2. Kurumsal Sosyal Sorumluluk Piramidi

Kurumsal sosyal sorumluluk anlayışı yukarıda ayrıntılarıyla bahsedilen tarihsel süreç içerisinde çeşitli şekillerde tanımlanarak değişimler ve gelişmeler kaydetmiştir. Kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerinin işletmelerin varlıklarının sürdürülmesinde vazgeçilmez olduğu konunun tüm paydaşlarınca kabul görmektedir. İşletmelerin KSS anlayışını tüm karar verme süreçlerine entegre etmeleri, belirlenen amaçlar doğrultusunda alınan kararları somutlaştırarak uygulamaları ve bu perspektifle yaklaşım sergileyerek etik duyarlılığı benimsemeleri önem arz etmektedir (19). Bu kapsamda KSS, işletmelerce yürütülen faaliyetler sınıflandırılarak işletmelerin sorumlulukları çerçevesinde sistematik hale getirilmiştir.

Kurumsal sosyal sorumluluk alanındaki çalışmalarıyla literatürde önemli bir yeri olan Carroll, 1991 yılında KSS ile ilgili işletmelerin, kurallara uymaları, fayda yaratmaları, etik davranmaları ve kurumsal olarak iyi bir vatandaş olmak amacıyla çalışmaları gerekliliğini belirtmiştir (50, 52). Bu kapsamda toplum tarafından işletmelerden kurumsal sorumluluk alanında etik, yasal, ekonomik ve isteğe bağlı hayırsever davranışta bulunmalarına yönelik beklentiler olduğu vurgulanmıştır (50, 52).

Carroll tarafından yukarıda bahsedilen dört bölümlü KSS tanımı ilk kez 1979 yılında yapılan yayınlarında yer almakla birlikte bu kavramlar araştırmacı tarafından geliştirilerek 1991 yılında KSS Piramidi Modeli şeklinde yeniden düzenlenmiştir (50, 52) (Şekil 2.1). Piramidin amacı, KSS kavramının tanımsal yönünü öne çıkarmak ve işletmelerin, parçası olduğu topluma karşı sorumluluklarının doğasını çerçevelemeye veya karakterize etmeye yardımcı olan bir altyapı oluşturmak olarak açıklanmaktadır (50, 52).

Şekil 2.1. Kurumsal sosyal sorumluluk piramidi (52)

Carroll tarafından 1991 yılında yapılan çalışmalarda belirtilen KSS Piramidinde ilk basamakta bulunan grup, geleneksel yaklaşımla da örtüşen şirketlerin ekonomik sorumluluğudur (50). İlk basamakta ekonomik sorumluluğun temel gereklilik olarak yer almasının nedeni; günümüzün aşırı rekabetçi küresel iş ortamında, ekonomik performans ve sürdürülebilirlik alanlarında başarılı olamayan işletmelerin işsiz kalacak olması ve bu durumda onlara yüklenebilecek diğer sorumlulukları yerine getirmelerinin mümkün olmayışıdır (50). Ayrıca, ekonomiye katkıda bulunmakla işletmelerin bir anlamda sosyal sorumluluklarını yerine getirdikleri düşünülmektedir (20). Piramidin ikinci basamağında işletmelerin yasal sorumluluğu yer almaktadır. Bu basamakta yasal sorumluluğun bulunması, işletmelerin kar elde etme amaçlarının yanında, toplumsal gelişime katkı sağlamaları için faaliyetlerini yasal düzenlemelere uygun olarak yürütmelerinin beklenmesi nedeniyle (50). Piramidin üçüncü basamağında etik sorumluluk yer almakta olup, kurumsal sosyal sorumluluğun toplumsal düzeyde yürütülmesi gereken bir faaliyet olduğunun göstergesidir (50). Toplum tarafından işletmelerin faaliyetlerini kanun ve yönetmelik gereklerine uygun olarak yürütürken, ayrıca etik davranış sergilenmeleri

beklenmektedir. Bu çerçevede, işletmelerin kararlarında ve uygulamalarında doğru ve adil davranmaları, etkileşimde bulunduğu paydaşlara zarar vermekten kaçınmaları yükümlülüğü bulunmaktadır (20, 52). Piramidin son basamağında ise, işletmelerin uymak zorunda olduğu tüm gerekliliklerin yanında toplumun refah düzeyini arttırmak amaçlı yürütülen gönüllü sorumluluklar yer almaktadır (20, 52). Kurumsal hayırseverlik olarak belirtilen faaliyetler, işletmenin gönüllü veya isteğe bağlı uygulamalarını kapsamaktadır (20, 52). Toplumun refah düzeyinin artırılmasıyla, insanların yaşam kalitesini yükseltmek için kaynak ayırarak projeler yürüten ve bu konuda çaba sarf eden, toplumsal sorunların çözümüyle ilgili gönüllü katkı sunan işletmeler iyi bir kurumsal vatandaş olarak kabul edilmektedir (20, 52, 53).

İşletmelerin sorumluluklarını anlamak açısından KSS piramidinin basamakları değerlendirildiğinde, ekonomik ve yasal sorumluluğun yürütülen faaliyetler için gerekli olduğu, etik sorumluluğun toplumun işletmeden beklediği davranış modeli olduğu, hayırseverliğin/gönüllü sorumluluğun ise; toplumun işletmeden beklediği ve arzu ettiği toplumsal refahın öne çıktığı sorumluluk olduğu görülmektedir (20, 50, 52).

Kurumsal sosyal sorumluluk kavramı ile ilgili yapılan çalışmalarda görülen ortak kanı; faaliyetleri ile ilgili alınan kararlarda ve stratejik planlamalarda içinde buldukları topluma karşı etik davranış sergileyen ve sosyal sorumluluk bilinciyle hareket eden işletmelerin varlıklarının sürdürülebilir olduğudur (54). Bu bağlamda, çalışmaların KSS piramidini destekleyici olduğu görülmektedir.

2.1.3. Kurumsal Sosyal Sorumluluk Uygulamalarının Firmalara Sağladığı Kazanımlar

1970’li yıllarda M. Friedman tarafından ortaya atılarak çeşitli çevrelerce benimsenen işletmelerin tek ve temel amacının kar elde etmek olduğu görüşü zaman içinde küresel gelişmelere paralel olarak değişim göstermiştir (18). Bu süreçte rekabetin yoğunlaşması, çalışan ve tüketici bilincinin artmasıyla birlikte, işletmelerin elde ettikleri ekonomik kazanımlarını kendilerinin yanı sıra toplumsal katkı için de

kullanmaları gerektiği gerçeğini kabullenerek ve değişime ayak uydurmaya çalışarak varlıklarını sürdürmeye devam ettikleri görülmektedir (18, 20, 32).

İşletmeler tarafından, içinde bulunulan topluma karşı KSS adına yapılan sürdürülebilir katkılar ve samimi uygulamaların toplum tarafından saygıyla karşılanmakta olduğu ve kamuoyunda bu işletmelere olumlu bakış açısının olduğu görülmektedir (19). Yapılan çalışmalarda, işletmelerin başarılarında eskiden olduğu gibi ürün ve hizmet kalitesi, fiyatlandırma, ürünün tüketiciye sağladığı yararlar gibi etkenlerin tek başına yeterli olmadığı, bu faktörlerin yanında işletmelerin toplumsal sorumluluğu, çalışanlarına davranışı, çevre bilinci gibi yeni değişkenlerin de etkili olduğu vurgulanarak işletme başarısının ölçümünde kurumsal sosyal sorumluluğun günümüzdeki en önemli göstergelerden olduğu belirtilmektedir (18, 55).

Son zamanlarda tüketicilerin bilinçlenmesiyle ürün seçimlerinde, sadece ürün kalitesi ve maddi değeri değil, o ürünün üretimini ve pazarlamasını yapan şirketlerin topluma katkısı, çevreye duyarlılığı ve bu konudaki sosyal sorumluluk uygulamaları değerlendirilerek tercih yapıldığı görülmektedir (38). Değişen pazarlama stratejileri tüketici ve ürün odaklı faaliyetler yerine, sosyal sorumluluk uygulamalarını öne çıkaran faaliyetlere dönüşmüştür (18). Bu çerçevede tüketiciler ve toplum, işletmelerden ürün üretimlerinde çevreyi kirletmeyecek prosesler uygulaması, çevre kirliliğini azaltmaya katkıda bulunması, geri dönüştürülebilir ürünlerle çalışması; bu arada sağlık, eğitim ve sanata katkıda bulunması gibi beklentilere sahiptir (10).

Gelecekte de varlıklarını sürdürebilecek işletmelerin, KSS faaliyetlerini başarı ile gerçekleştirebilen ve toplumun desteğini almış işletmeler olacağı öngörülmektedir (19).

Kurumsal sosyal sorumluluk anlayışını stratejilerine entegre ederek bu yöndeki uygulamaları doğru bir şekilde başarıyla yürüten kuruluşlar oldukça önemli kazanımlar elde etmektedir (10, 38). Yapılan çalışmalar sonucunda işletmelerin kazanımları aşağıdaki şekilde ortaya konulmuştur;

-Kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetleri işletmelerin toplumda takdir görmelerini sağlayarak, imaj ve itibarını güçlendirmektedir (18, 53). Bu kazanç genel anlamda rakamsal olarak ölçülemez de firmaların sektördeki rekabet gücünü arttırmakta, potansiyel müşterilerinin ve kamuoyunun nazarında değer kazandırmaktadır (18, 56). İtibar kazanılması, işletmelerin toplum tarafından kabullenilmesini sağlayarak, karlılığını artıracak tüm ticari faaliyetlerinde işletmeye diğer firmalara nazaran gerekli saygınlığı ve toplumsal desteği oluşturacaktır (56). Yine şirketlerin seçtikleri saygın sivil toplum kuruluşlarıyla gönüllü olarak işbirliği yapmaları bu kurumların uzmanlıkları ve deneyimleri ile işletme becerisinin bir araya getirilmesi, kaynakların etkin kullanılmasını sağlayarak, toplumsal sorunların çözümündeki etkinliği arttırmaktadır (53).

- Kurumsal sosyal sorumluluk projeleri nedeniyle, sağladıkları toplumsal katkıyla ön plana çıkan işletmeler kamuoyunda saygınlık kazanmakta olup, hükümetler tarafından yapılacak düzenlemelerde bu işletmelerin görüşleri dikkate alınmakta, firmalar aleyhinde yeni düzenlemeler engellenebilmektedir (51, 57). Bununla birlikte vergi indirimi, devlet desteği ve çeşitli alanlardaki maliyetlerin düşürülmesi gibi ticari alanda avantajlar sağlanmaktadır (38, 57).

- İşletmelerin; marka değerlerinin artması, pazarda marka konumlandırımlarında güçlenme, tüketici güven ve memnuniyetinin artması, müşteri sadakatinin sağlanması, şirketin piyasada değerinin artması ve borçlanma maliyetlerinin azalması sağlanmaktadır (18, 38, 53, 56).

- Yürütülen başarılı KSS uygulamaları sonucu hissedarlara kar sağlanmasıyla süreklilik arz eden güvenli bir yatırım ortamı yaratılır, ortaya çıkan olumlu süreçler işletmede çalışanlara finansal açıdan güvenli bir çalışma ortamı sağlayarak performansa yönelik çalışan motivasyonunu arttırmaktadır (53, 56). İşlemelerdeki çalışanlara yönelik olumlu uygulamaların sonucunda şirket bağlılığı yaratılmakta, sosyal kimlik ve kurumsal hafıza oluşturulmakta, yaratıcılık artırılmakta, nitelikli personelin şirketi seçmesi için cazibe ortamı yaratılmakta ve çalışmakta olan personelin elde tutulması sağlanmaktadır (51, 38).

- Dünya genelinde çok sayıda kurumsal yatırımcı, herhangi bir işletmeye yatırım yapacağı zaman öncelikle o işletmenin KSS uygulamalarını ve bu konudaki performanslarını ölçüp değerlendirmektedir (18, 38, 57). Bu nedenle KSS alanında performansı yüksek olan şirketler, yeni yatırımcılara yönelik cazibe kazanmakta, daha büyük finansman kaynaklarına ulaşabilmekte ve yeni pazarlara kolaylıkla girebilmektedirler (18, 38, 57). Ayrıca, işletmelerin paydaşları ile işbirliklerinin gelişimi sağlanmaktadır (19, 38).

2.1.4. Kurumsal Sosyal Sorumluluk Faaliyetlerinin Odaklandığı Alanlar

Günümüzde işletmelerin başarılı olabilmeleri için stratejik yönetim süreçlerine KSS anlayışını entegre ederek faaliyette bulunmaları, kaçınılmaz bir durum haline gelmiştir (10, 58). İşletmelerde uygulanması planlanan KSS stratejilerine karar verilmesi sürecinde, işletmenin vizyon, misyon ve stratejik amaçları değerlendirilmeli, işletme değerleri ile uyumlu KSS projeleri belirlenerek, projelerin hayata geçirileceği toplumun sosyokültürel durumu, ekonomik perspektifi, mevcut yasal düzenlemeleri ile ulusal ve uluslararası standartlar dikkatle ele alınmalıdır (10, 58).

Küresel boyutta gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere göre KSS faaliyetlerinin odaklandığı alanlar farklılık göstermektedir (59). Gelişmekte olan ülkelerde, daha çok toplumda temel hizmetlerin sağlanması aşamasındaki yetersizlikler nedeniyle işletmeler, toplumdaki özellikli kitlelere ve sorunlu alanlara odaklanırken; gelişmiş ülkelerde işletmeler, sanayileşmenin getirileri nedeniyle, çevreye verilen zararların azaltılması ve geri dönüşüm konularına öncelik vermektedirler (59).

İşletmeler tarafından, yürütülecek KSS projelerinin seçiminde hangi alanlarda projelerin uygulanacağı hususu önemle ele alınması gereken bir konudur. Kurumsal sosyal sorumluluk anlayışının asıl çıkış noktası, gönüllülük esasıyla içinde bulunulan topluma katkı sunacak şekilde insanların yaşam kalitesinin artırılmasına yönelik faaliyetlerin yürütülmesidir (60-62). Bu faaliyetlerin odaklandığı temel alanlar; sağlık, eğitim, insan hakları, iş ilişkileri, toplumsal katkı ve çevre olarak belirtilebilir. Bu ana

konu başlıklarında; toplumun sağlık düzeyinin artırılması, yaşam kalitesinin yükseltilmesi, obeziteyle mücadele, toplumda güvenlik tedbirleri alınması, toplumsal yaşamın kolaylaştırılması, çocuk işçiliği ile mücadele, istihdam yaratılması ile kalkınmanın sağlanması, çalışma şartlarının standardizasyonu, çalışan sağlığı ve güvenliği, bölgesel yatırımların cazip hale getirilmesi, karbondioksit salınımlarının azaltılması, çevrenin korunması, yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımının teşvik edilmesi, enerji tüketiminin azaltılması, iklim değişikliği, atık yönetimi, kültürel alanların/yapıların korunması, her yaş grubu için eğitim programları düzenlenmesi, rüşvet ve yolsuzlukla mücadele, şeffaflık gibi alt konu başlıkları belirlenebilmektedir (60-62). Kurumsal sosyal sorumluluk projelerinin uygulama alanları, işletmelerin toplumdaki paydaş grupları, toplumların ekonomik durumları ile sosyokültürel yapıları bağlamında ülkelere göre değişiklik göstermektedir (13, 60).

İşletmeler tarafından seçilen KSS uygulamalarında belirli bir alana yönelmeleri konusunda herhangi bir zorunluluk bulunmamakla birlikte, çoğunlukla kendi ürün veya hizmet ürettikleri alana yönelik projeler seçilmektedir (60). Bazı işletmeler ise tamamen kendi sektöründen farklı alanlarda toplumsal katkı sağlayabilmektedir (60). Kurumsal sosyal sorumluluk çalışmaları ile ilgili literatüre bakıldığında, işletmeler tarafından yukarıda belirtilen alanların hepsinde projeler yürütebildiği gibi, seçilen birkaç konu üzerinde yoğunlaşarak da KSS projesi yürütülebildiği görülmektedir (62).

Kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerinin yürütülmesinde proje alanlarının seçimi kadar, bu projelerin işletme stratejileri ve hedefleri ile uyumlu olması ve sürdürülebilirlik esasıyla bir stratejiye göre planlanarak uygulamaya geçirilmesi de önem arz etmektedir (60).

2.1.5. Kurumsal Sosyal Sorumluluk Projelerinde Raporlama

İşletmelerin başarısının ölçülmesinde, paydaşlarınca yapılan çeşitli değerlendirmelerde, ekonomik durum, pazar payı, düşük maliyet gibi klasik finansal performansının yanında insanlara fayda ve topluma katkısını içeren sosyal sorumluluk alanındaki performanslarının da dikkate alınmaya başlamasıyla birlikte, KSS faaliyetlerinin raporlanmasının önemi gittikçe artmaya başlamıştır (63).

İşletmenin paydaşlarından hissedarlar, müşteriler, çalışanlar, tedarikçiler ve toplum, işletmelerin KSS projesi yürütmelerini olumlu karşılamakla birlikte, bu projelerin çıktıları, ekonomik ve sosyal sonuçları ve firmaların bu alanlardaki performansları hakkında bilgi verilmesini talep etmektedirler (63).

İşletmelerin topluma karşı sorumlu davrandıklarına ilişkin taahhütlerini yerine getirdiklerine ve yürüttükleri KSS alanındaki faaliyetlerine ilişkin zamanında, doğru ve güvenilir veriler çeşitli kanallarla paydaşlara duyurulmaktadır (64). Günümüzde şirketler, KSS faaliyetlerini düzenli olarak yayınladıkları raporlarla kamuoyu ile paylaşmaktadırlar (64, 65). Kurumsal sosyal sorumluluk raporları, ya işletme tarafından yayınlanan faaliyet raporlarının bir uzantısı şeklinde ya da özel olarak şirketin ekonomik, sosyal ve çevresel faaliyetlerini ve bu konudaki performanslarını kapsayacak şekilde düzenlenmektedir. Bu raporlar, sosyal sorumluluk bilançosu, KSS raporu veya sürdürülebilirlik raporu şeklinde farklı isimlerle işletmenin içindeki ve dışındaki paydaşlara bilgi vermek amacıyla yayınlanmaktadır (64, 65).

Kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetleri ile ilgili yapılan raporlama, kamuoyunda farkındalık yaratmak, projeye katılım sağlanmasını temin etmek, işletmenin hesap verilebilirliğini ve şeffaflığını sergileyerek rekabet avantajı sağlamak, kamuoyuna firma ile ilgili bilgi vermek amacıyla yapılmaktadır (63, 66).

Bu kapsamda yayınlanan KSS raporları, iç ve dış paydaşlarla bilgi paylaşımını içeren birer iletişim aracı olmasının yanında şirketlerin stratejik hedeflerini, sürdürülebilir kalkınmayı destekleyecek çalışmalarını göstermeyi ve gelişmeleri

ölçmeyi sağlayan bir yönetim aracı olmaları nedeniyle, karar alma sürecinin önemli bir bileşeni olarak değerlendirilmektedir (63, 65, 67).

İşletmelerin yayınladıkları KSS raporları, toplumun farklı kesimine yönelik yürütülen projelerle ilgili iletişim çalışmalarına yön vermektedir (14). Yapılan çalışmalarla ilgili iletişim süreçlerinde; hangi iletişim aracı kanalıyla ne şekilde bir duyurunun yapılacağı, KSS projesinin paydaşları, onların beklenti ve toplumsal eğilimlerine göre şekillenmektedir (14). Kurumsal sosyal sorumluluk alanındaki iletişim mekanizmasının etkin bir şekilde yürütülmesi, toplumun işletmeye bakış açısı, toplumdaki algılar ve değerlendirmelerin olumlu olması, dolayısıyla işletmelerin yürüttükleri KSS projeleri sonucunda itibar kazanabilmeleri ve bunun sürekliliğinin sağlanması için oldukça önemlidir (14).

Başta çok uluslu şirketler olmak üzere küresel alanda faaliyet gösteren birçok işletme, periyodik olarak KSS alanındaki şeffaflık ve hesap verilebilirlik amaçlı raporlarını yayınlamaktadırlar (25). Bu raporların içeriği ve nasıl hazırlanacağı konusunda “Küresel Raporlama Girişimi” başta olmak üzere değişik kurumlar tarafından yayınlanan standartlar bulunmaktadır (25, 60). Bu standartlara göre raporlarda genel olarak, KSS çalışmalarının hedefi, içeriği, nasıl yürütüldüğü, genel olarak firmanın amaç ve hedefleri ile yürütülen faaliyetlere ilişkin sonuçlar, hissedarların algılarına yönelik bilgiler, çalışan memnuniyeti bilgileri, maliyetlerin azalması, toplumsal ve çevresel katkılar sonucu alınan maddi destekler, başarı durumu gibi konulara değinilmelidir (25, 60).

2.1.6. Kurumsal Sosyal Sorumluluk Alanında Yayımlanan Uluslararası Standart ve Bildirgeler

1990 yılı sonrasında, işletmelerce KSS anlayışının işletme yönetim süreçlerine entegre edilmesi, stratejik bir tercih olmaktan çıkmış bir zorunluluk halini almaya başlamıştır (10). Kurumsal sosyal sorumluluk alanında ülkelerin kendi düzenlemeleri bulunmakla birlikte, uluslararası kurum ve kuruluşlarca da bu alanda bir takım standartlar oluşturulmuştur (68). Avrupa Birliği (AB), Ekonomik İşbirliği ve

Kalkınma Örgütü (The Organisation for Economic Co-operation and Development-OECD), Dünya Bankası ve Birleşmiş Milletler (BM) gibi kuruluşlar bünyelerinde, KSS alanında standart ve ilkelerin oluşturulması, eğitim çalışmalarının yürütülmesi ve bu faaliyetlerin yaygınlaştırılması amacıyla gerekli bölümler oluşturularak çalışmalarını sürdürmektedir (10).

OECD “Uluslararası Yatırımlar ve Çok Uluslu İşletmeler Bildirgesi, “BM Küresel İlkeler Sözleşmesi”, Uluslararası Çalışma Örgütü (International Labour Organization-ILO) “Çok Uluslu İşletmeler ve Sosyal Politika İle İlgili İlkeler Üçlü Bildirgesi” gibi uluslararası kurum ve kuruluşlara ait kılavuz ve bildirilerde; yasal olarak işletmelere uygulama yükümlülüğü getirilmemektedir (69). Bununla birlikte, sözü edilen kuruluşların KSS alanındaki çalışmaları işletmeler için yol gösterici ve teşvik edici bir nitelik taşımaktadır (69).

➤ **Kurumsal Sosyal Sorumluluk İçin Avrupa Çerçevesinin Teşvik Edilmesi (Promoting a European Framework for Corporate Social Responsibility):** Avrupa Komisyonu tarafından, KSS alanında politika üretilmesi ve uygulamaların yaygınlaştırılması amacıyla yapılan çalışmalar kapsamında, 2001 yılında yayınlanan Yeşil Bildiri (Green Paper) olarak bilinen bir doküman bulunmaktadır (10, 70, 71). Bu doküman, işletmelerin amaçları doğrultusunda, toplumsal ve çevresel sorunlarla ilgili gönüllülük esasıyla yürüttükleri KSS faaliyetlerinin teşvik edilmesi, bu faaliyetlerin yürütülmesindeki uyum ve dayanışmanın artırılması ile ortak değerlerin korunması amacıyla yayınlanmıştır (70, 72). Kurumsal sosyal sorumluluk alanında Avrupa Komisyonu’nun yayınladığı ilkeler özetle;

- Bu faaliyetlerin gönüllülük esasıyla yapılması,
 - Şeffaflık ilkesi çerçevesinde yürütülmesi,
 - Sosyal, ekonomik ve çevresel fayda yaratılması ve tüketici menfaatlerinin korunmasında bütüncül bir yaklaşım izlenmesi,
 - Faaliyetlerin yürütülmesinde, uluslararası kılavuz ve standartların dikkatle takip edilmesi,
- şeklinde belirtilebilir (70-72).

➤ **Küresel İlkeler Sözleşmesi (Global Compact):** 2000 yılında BM tarafından yayınlanan Küresel İlkeler Sözleşmesi, dünya çapında, 160 farklı ülkeden 12000'in üzerinde şirket ve diğer sosyal kuruluşların dahil olduğu kurumsal sürdürülebilirlik alanında faaliyet gösteren dünyanın en önde gelen KSS girişimidir (71). Bu sözleşme, küreselleşmenin yarattığı olumsuz etkileri azaltmak amacıyla, BM temsilcileri, sivil toplum örgütleri ve işçi temsilcilerinin sosyal ve çevresel konularla ilgili ortak unsurların desteklenmesi amacını taşımaktadır (73-75). Küresel İlkeler Sözleşmesi'nde; temel olarak insan hakları, çalışan hakları ve çalışma standartları, yolsuzlukla mücadele ve çevre konularına odaklanan on ilke bulunmaktadır (73-75). Bu ilkelerin oluşturulmasında, "Temel Çalışma Hakları ve Prensipleri Deklarasyonu", "BM Yolsuzlukla Mücadele Sözleşmesi", "İnsan Hakları Beyannamesi", "Rio Çevre ve Kalkınma Deklarasyonu" gibi uluslararası standartlar esas alınmıştır (63).

Bu sözleşmeye dahil olan işletmelerce KSS konularına daha fazla önem verildiği görülmekte, işletmelerin her yıl yürütülen KSS faaliyetlerine ilişkin ilerleme bildirim raporu yayınladıkları bilinmektedir (76). Türkiye'de Küresel İlkeler Sözleşmesi'nin değişik sektörlerden 236 üyesinin bulunduğu, bunlardan altı şirketin farmasötik ve biyoteknoloji sektöründe yer aldığı anlaşılmıştır. Bu firmalardan iki adedinin araştırmamıza katılım gösterdiği belirlenmiştir (76). Diğer taraftan tüm dünyada, küresel ilkeler sözleşmesi üyesi, farmasötik ve biyoteknoloji sektöründe çok uluslu 216 firmanın yer aldığı anlaşılmıştır (76).

➤ **Çok Uluslu İşletmeler ve Sosyal Politika İle İlgili İlkeler Üçlü Bildirgesi:** 1977 yılında ILO tarafından yayınlanarak 2000, 2006 ve 2017 yıllarında revize edilen bildirge; hükümetler, çok uluslu işletmeler, işveren ve işçi örgütlerine yönelik olarak geliştirilen, ekonomik politikalar, endüstriyel ilişkiler, istihdam yaratılması, çalışma şartları, işçi ve işveren etkileşimi konularını içeren rehber niteliğindeki ilkelerden oluşmaktadır. 2017 yılında; bildirgedeki konulara kayıt dışı ekonomi, zorla çalıştırma, sosyal güvenlik, mağdurlara tazminat ödenmesi gibi konularda yeni ilkeler ilave edilmiştir (77). Bildirgenin amacı; BM'nin ekonomik alandaki kararları kapsamında, çok uluslu işletmelerin toplumda sosyal ve ekonomik

refah düzeyinin arttırılmasına yönelik katkıda bulunmalarının teşvik edilmesi, çeşitli faaliyetlerin sonucunda ortaya çıkabilecek sorunların giderilmesi veya en aza indirilmesi olarak belirtilmektedir (77).

➤ **Uluslararası Yatırımlar ve Çok Uluslu İşletmeler Bildirgesi:** 2000 yılında OECD tarafından “Çok Uluslu İşletmeler Genel İlkeleri” adını taşıyan tavsiye kararları alınmış olup, bu kararların ekinde “Uluslararası Yatırımlar ve Çok Uluslu İşletmeler Bildirgesi” yayınlanmıştır (78). “Çok Uluslu İşletmeler Genel İlkeleri”, çok uluslu firmaların yasal düzenlemelere uygun olarak ticari faaliyetlerde bulunması, işletmelerle içinde bulunulan toplum arasındaki güvenin güçlendirilmesi, yabancı yatırımlar için daha iyi imkânların yaratılması, çok uluslu şirketlerce sürdürülebilir kalkınma konusunda katkı vermeyi amaçlayan yol gösterici standart ve ilkelerdir. “Uluslararası Yatırımlar ve Çok Uluslu İşletmeler Bildirgesi” ise; işletmelerin yatırımda buldukları ülkedeki toplumun refah düzeyinin geliştirilmesi amacıyla, toplumsal fayda sağlamalarına yönelik toplumsal, çevresel ve ekonomik katkıda bulunmaları konusundaki ilkeleri içermektedir (78).

➤ **Sosyal Sorumluluk Standardı 8000:** Bu standart, Uluslararası Sosyal Sorumluluk Örgütü’nün (Social Accountability International-SAI) akademisyenler, işçi sendikaları, insan hakları ve çocuk hakları örgütleri ve işverenlerden oluşan bir çalışma grubu tarafından hazırlanarak, 1997 yılında yayınlanmıştır (63, 71, 79). SA-8000 standardının oluşturulmasında; Çocuk Hakları Sözleşmesi ve BM İnsan Hakları Beyannamesi esas alınmıştır. Bu standardın amacı; şirketlerin tedarikçileri, müşterileri ve çalışanları ile içinde buldukları topluma karşı yükümlülüklerinin düzenlenmesidir (63, 71, 79). SA-8000 standardı, çalışma koşullarının iyileştirilmesi, çalışanların güvenliği, toplu sözleşme hakkı, mal ve hizmet üretiminde etik kurallara uyulması, belirlenen asgari çalışma şartlarının akredite edilmesini öngören gerekliliklerden oluşmaktadır (63, 68, 71, 79). SA-8000 standardı; kaliteli ve güvenilir ürün üretilmesi ile ilgili yükümlülükleri düzenleyen ISO 9000 standardı ve işletmelerin çevreye karşı sorumluluklarını içeren ISO 14000 standartlarından hareketle, işletmelerin sürekli gelişimini sağlamak amacıyla, kurumsal performans alanındaki bahsedilen sosyal kriterleri denetlemektedir (71).

➤ **ISO 14000 Çevre Yönetim Standartları:** Uluslararası Standartlar Organizasyonu (International Organization for Standardization-ISO) tarafından toplumda son yıllarda artan çevresel duyarlılıklar kapsamında yayınlanan ISO 14000 standardı, işletmelerin çevre ile etkileşimlerine ilişkin düzenlemeleri içermektedir (68). Bu standartta; çevrenin korunması kapsamında işletmeler tarafından, atık yönetimi, çevre kirliliği, su ve hava kalitesi, enerji kullanımı/tasarrufu, gürültü gibi konularda uyulması gereken gereklilikler yer almaktadır (68).

Birbirlerinden farklı alanlarda düzenlemeler yapan ve standartlar getiren ilkelerin yer aldığı bu dokümanlar, günümüzde işletmelerin KSS faaliyetlerinin planlanması, uygulanması ve raporlanarak kamuoyuna duyurulmasında yol gösterici nitelik taşımaktadırlar.

2.1.7. Türkiye’de Yürütülen Kurumsal Sosyal Sorumluluk Faaliyetleri

Türkiye’de KSS anlayışı, tüm dünyada olduğu gibi hayırseverlik davranışlarından gelişmiştir (13). Tarihe bakıldığında, Osmanlı İmparatorluğu döneminden itibaren, her zaman hayır kurumları, vakıflar, dernekler veya kamu kurumlarınca hayırseverlik uygulamaları yapıldığı görülmektedir (12). Son zamanlarda uygulanmakta olan KSS anlayışı ile tam olarak örtüşmesine de bu kurumlarca yürütülen hayırseverlik faaliyetlerinin sosyal hayatın gelişmesinde ve dayanışmanın artırılmasında oldukça önemli bir yeri olduğu bilinmektedir (13). Hayırseverlik uygulamalarında, en önemli noktanın gizlilik esasına uyulması, faaliyetlerin hiçbir şekilde açıkça yapılmaması olduğu görülmektedir (12). O dönemde varlıklı kurumların yaptıkları bağışlar ve hayırseverlik faaliyetleri toplumun sosyal sorumluluk anlamında beklentilerini de karşılamaktadır (18).

Dünya uygulamalarına göre, Türkiye’de biraz geç başlayan KSS uygulamaları kapsamında işletmelerce, toplumsal beklentiler ve ekonomik gelişmeler çerçevesinde toplumsal refah için eksikliği görülen alanlarda çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Kurumsal sosyal sorumluluk projelerinin yürütülmesinde işletmelerin, bazen sivil

toplum kuruluşlarıyla bazen de vakıflarla işbirliği yaparak projelerini hayata geçirdikleri görülmektedir (59). Günümüzde büyük işletmelerin vakıf kurmaları veya diğer vakıflar aracılığıyla sosyal sorumluluk uygulamaları yürütmeleri, vakıf ve derneklerin ülkemizdeki önemli yerlerini hala koruduklarını ortaya koymaktadır. Bu durum, KSS faaliyetlerinin önemli bir kısmının hayırseverlik etkisi taşıdığına göstergesi olarak nitelendirilebilir (80).

Türkiye'deki sosyopolitik ve ekonomik alandaki değişim ve gelişmeler paralelinde, hayırseverlik ve bağış kapsamındaki faaliyetleri de değişime uğramaktadır (12, 13). Toplumsal beklentiler, toplumun bilinç düzeyinin artması, uluslararası ticaretin yaygınlaşması ve oluşan rekabet ortamı doğrultusunda, kavramların farklılaşarak KSS anlayışı haline geldiği ve her geçen gün Türk işletmelerinin gündeminde konunun öneminin arttığı görülmektedir (12, 13). Türkiye'de özellikle son yıllarda KSS uygulamalarının yaygınlaştığı, daha fazla işletmenin bu faaliyetlerle ilgilenmeye başladığı, işletmelerin faaliyetlerinde sivil toplum örgütleri ve kamu kurum/kuruluşlarıyla işbirliği yapmaya başladıkları, orta ve uzun vadeli başarıda KSS faaliyetlerinin öneminin anlaşıldığı görülmektedir (11).

Türkiye ekonomisinin gelişmiş ülkeler düzeyine gelmesi ve onlarla rekabet edebilecek durumda olması 1980'li yıllardan sonra gerçekleşmiş olup, son 50 yıla bakıldığında, uzun vadeli yatırım planı yapılması ve sürdürülebilir KSS projesi planlayıp yürütülmesine imkân verecek dengeli bir politik ve ekonomik ortamın olmadığı görülmektedir (16). 2001 yılı ekonomik krizinin ardından devlet tarafından önlemlerin alınması ile ekonomik alandaki teşvik ve reformlar, istikrarlı bir ekonomik ortam yaratmış olup, bu durum işletmelerce KSS alanlarına önem verilmesini sağlamıştır (16).

Kurumsal sosyal sorumlulukla ilgili Türkiye'deki faaliyetlerde, geleneksel hayırseverlik uygulamaları ile modern anlamda stratejik KSS uygulamaları olmak üzere iki farklı yaklaşımın uygulandığı görülmektedir (12). Geleneksel yaklaşımdaki hayırseverlik faaliyetlerinin şirket politikası kapsamında karar alınarak, uygulanmadığı ve üstü kapalı bir şekilde genel olarak gizlilik esasıyla uygulandığı

anlaşılmaktadır (12). Buna karşın 1990'lı yıllardan sonra değişikliklere paralel olarak kurumsallaşmayla birlikte, yasal düzenlemeler, şeffaflık, raporlama beklentileri, denetleyici kurumların sürece dahil olması ile işletmelerin, KSS faaliyetlerini stratejik bir yönetim anlayışına entegre edilmesi gerektiğinin bilinciyle sahiplendikleri görülmektedir (12).

2005 yılında sosyal sorumluluk projeleri ile ilgili bilinç düzeyinin ölçülmesine yönelik Strateji GFK Araştırma Şirketi tarafından yapılan bir araştırmada; Türk halkınca en çok sağlık ve eğitim alanında yapılan sosyal sorumluluk faaliyetlerinin bilindiği ve kabul gördüğü belirtilmektedir (19). Araştırmada değişik illerde yaşayan 15 yaşın üzerindeki 335 kişiyle yapılan görüşmede; öncelikli olarak proje yapılması ve desteklenmesi gereken alanların; sağlık hizmetleri, eğitim öğretim, çevre, hayır işleri, çalışan hakları ve insan hakları olarak belirtildiği anlaşılmıştır (19).

İnsani Gelişme Vakfı (İNGEV) tarafından yapılan bir araştırma kapsamında, 2018 yılında Türkiye'de bulunan işletmelerden 237'sinin KSS alanında yürüttüğü 1420 projenin değerlendirilmesi sonucunda; Türkiye'deki işletmelerin KSS kapsamında en çok odaklandıkları alanların eğitim, çevre, sosyal destek ve kültür ve sanatsal faaliyetler olduğu, bu alanlardaki projelerin özellikle çocuklara yönelik hazırlandığı, bunu çevre alanındaki projelerle gençlere yönelik eğitim projelerinin izlediği belirlenmiştir (59). Araştırmada; bazı konuların daha az gündeme getirildiği belirtilerek, KSS kapsamında gelişime açık olan ve önemle üzerinde durulması gereken hususların çevre ve geri dönüşüm, yaşlı bakımı, tarım, hayvancılık ve mültecilerle ilgili alanlar olduğu vurgulanmıştır (59).

Genel anlamda Türkiye'de yürütülen KSS faaliyetleri incelendiğinde, gönüllülük esasıyla hayırseverliğin ön planda tutulduğu, öğrencilerin eğitimi için burs verilmesinden okul yaptırılmasına kadar değişen projelerin yürütülmekte olduğu görülmüş olup, uzun vadeli, ölçülebilir ve sürdürülebilirlik kriterlerine uygun, yeni nesillerde farkındalık oluşturabilecek konularda çalışmaların yeterli düzeyde olmadığı dikkat çekmektedir (59).

Türkiye Üçüncü Sektör Vakfı tarafından yayınlanan özel sektörün KSS kültürünü ortaya koymak amacıyla yapılan bir araştırmada; Türkiye’de faaliyette bulunan ve mali raporlara göre ilk 500 içinde yer alan 10 şirket değerlendirilmiştir (81). Yapılan çalışma sonucuna göre; Türkiye’deki bu şirketlerde KSS anlayışının işletme kültürü anlamında benimsenmediği, bazı işletmelerin KSS faaliyetlerini bir zorunluluk addederek yürüttüğü, bazılarının KSS faaliyetlerinin sadece sivil toplum kuruluşları tarafından yürütülebilecek faaliyetler olarak değerlendirdikleri, sivil toplum kuruluşları ile yürütülen faaliyetlerin ise sponsorluk uygulamaları olduğu belirlenmiştir. Yürütülen sponsorluk faaliyetlerinin çevre, eğitim, kültür sanat, spor alanları ile sınırlı kaldığı, KSS faaliyetleri kapsamına alınması gerektiği düşünülen; sosyal adalet, insan ve çalışan hakları, ekonomik kalkınma, çalışma koşullarının iyileştirilmesi gibi konu başlıklarında işletmelerce faaliyet yürütülmediği, bu alanlara odaklanılmadığı görülmüştür. İşletmelerce yürütülen faaliyetlerin, daha çok halkla ilişkiler uygulamaları şeklinde değerlendirildiği ve okul inşası, öğrencilere burs verilmesi, kültürel ve sanatsal faaliyetlerin sponsorluğu şeklinde olduğu anlaşılmıştır (81).

İMKB-30 endeksinde yer alan işletmelerin 2006 yılı ile 2007 yıllarındaki KSS uygulamalarının incelenmesine ilişkin yapılan bir çalışmada, şirketlerin açıkladıkları faaliyetlerinin en fazla toplum alanındaki projeleri içerdiği ortaya konulmuştur (49). Diğer taraftan; Türkiye’deki en büyük 500 işletme arasından rastgele seçilen 50 işletme kapsamında yürütülen bir başka araştırmada işletmelerin KSS alanında en çok üretim süreçleriyle bağlantıda olan paydaşların önemsendiği, bu bağlamda yürütülen faaliyetlerin odak noktasında çalışanların ve müşterilerin yer aldığı, doğal ve sosyal çevreye yönelik uygulamaların daha sonra geldiği belirtilmiştir. Bununla birlikte söz konusu araştırmada, işletmelerce KSS uygulamalarının daha çok işletmenin itibar ve imajının artırılması amacıyla yürütüldüğü, ikinci sırada geleneksel yardımlaşma kültürünün etkisiyle, toplumsal refahın artırılması amacının yer aldığı belirlenmiştir (49).

Kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetleri ile marka algısının değerlendirildiği diğer bir çalışmada, Türkiye’de son zamanlarda KSS kavramının yaygınlaşmaya

başladığı ve KSS uygulamalarının öneminin her geçen gün arttığının gözlemlendiği belirtilmiştir. Ayrıca, tüketicilerin de bilinç düzeyi ve duyarlılıklarının arttığı, bu çerçevede ürün ve hizmet satın alırken KSS uygulamaları bulunan firmaların markalarını tercih ettikleri; bu kapsamda söz konusu firmaların imajlarının gün geçtikçe arttığı vurgulanmıştır (20).

Kurumsal sosyal sorumluluk uygulamaları ile ilgili Türkiye'deki yasal çerçeveye bakılacak olursa; kurumsal yönetim ilkelerine ilişkin Sermaye Piyasası Kurulu tarafından yayımlanan tebliğ, bu alandaki yasal düzenlemeleri içeren tek belge özelliğindedir (16, 82). Kurumsal sosyal sorumluluk alanında çıkarılmış özel kanunlar bulunmasa da bu alanla alakalı çeşitli mevzuat düzenlemeleri ve ülkemizde taraf olunan uluslararası sözleşmeler bulunmaktadır (16, 82). Bu mevzuat örneklerinde;

- KSS ile alakalı tüketicinin korunmasıyla ilgili hususlarda; Anayasanın 172. maddesi ve 6502 sayılı "Tüketicilerin Korunması Hakkında Kanun" ile tüketicilerin sağlığı, güvenliği ve ekonomik çıkarlarının korunması, zararlarının ödenmesine yönelik düzenlemelerle tüketicilerin korunduğu (83),

- Çalışan istihdamı ile ilgili hususlarda; 4587 sayılı İş Kanunu ile işçilerin işverenle aralarındaki ilişkiden kaynaklı çalışanların hakları, çalışma ortamı ve çalışma şartlarına ilişkin hükümlerin yer aldığı, engelli çalışan istihdamının teşvik edildiği (84),

görülmektedir.

Kurumsal sosyal sorumluluk uygulamalarını destekleyen ve teşvik eden diğer düzenlemelere aşağıda yer verilmiştir:

➤ Gelir Vergisi Kanunu'nun 29. maddesinde; Teşvik, İkramiye ve Mükâfatlar başlığı altında, bilim, fen, tarım ve hayvancılık, güzel sanatlar ve toplum için yürütülen faydalı işlerin teşviki amacıyla yapılan harcamaların, spor müsabakalarındaki sporcu ve hakemlerle ilgili harcamaların, sergi ve panayırlardan elde edilen ticari kazançların gelir vergisiyle ilgili istisnai değerlendirmeye tutulduğuna dair hükümler yer

almaktadır (85). Kanununun 89. maddesinde ise; kamu idarelerine bağışlanan okul, öğrenci yurdu, sağlık tesisi, çocuk yuvası, huzurevi, gençlik merkezi, rehabilitasyon merkezi vb. bağışlarına ilişkin harcamaların, fakirlere yardım amaçlı faaliyet gösteren vakıf ve derneklere yapılan bağışların, ticari amaçlı olmayan kültür ve sanat faaliyetlerinin, ülkemizin tanıtımı amacıyla kültür, sanat, edebiyat, tarih, mimari basılı materyal yada görsel veya işitsel iletişim araçlarının kullanılması ve materyallerin dağıtımı, kültür varlıklarının restorasyonu, müze, kütüphane, tiyatro, opera, sanat galerisi vb. kültürel ve sanatsal eserlerin sergilendiği tesislerin yapımı ya da modernizasyonu vb. faaliyetlerin, engelli istihdamı yapılması halinde ödenecek ücretlerin belirli bir bölümünün gelir vergisi beyannamesinde indirim tabii tutulduğuna dair hükümler bulunmaktadır (85).

➤ Vakıflar Kanunu'nun 77. maddesinde; Muafiyet ve İstisnalar başlığı altında, vakıflarla ilgili yapılacak iş ve işlemlerdeki bir takım ayrıcalık ve teşviklerden bahsedilmiş olup, vakıflara ait kültür varlıklarının tamir, bakım ve restorasyon faaliyetlerinin, yapılacak harcama, bağış ve yardımların gelir ve kurumlar vergisi matrahından düşüleceği, vakıflara bağışlanan malların veraset ve intikal vergisinden muaf tutulduğuna dair hükümler yer almaktadır (11, 86).

➤ Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Elektrik Enerjisi Üretimi Amaçlı Kullanımına İlişkin Kanun'un yayımlanması ile birlikte, 2005 yılında; yenilenebilir enerji üretiminde yerli kaynakların kullanımının artırılması amacıyla, yatırımcılar için sabit fiyat garantisi, bazı ücretlerde indirim ve muafiyetler gibi teşvik edici bir takım uygulamalar getirilmiştir (87, 88).

➤ Yenilenebilir enerji ile ilgili yukarıda belirtilen kanuna ilaveten, Jeotermal Kaynaklar ve Doğal Mineralli Sular Kanunu, Elektrik Piyasası Kanunu, Enerji Verimliliği Kanunu ve Çevre Kanunu gibi yenilenebilir enerji alanındaki diğer mevzuat düzenlemeleriyle de, ülkemizdeki yatırımları teşvik edecek vergi muafiyeti, KDV indirimi, faiz desteği gibi uygulamalar yapılarak, devlet desteği ve teşviki ile bu alandaki yatırımların artırılması hedeflenmiş olup, gelecek nesillere daha yaşanılabilir bir ülke bırakmak için yapılan çalışmaların desteklendiği görülmektedir (16, 88).

Ülkemizin KSS konularında taraf olduğu uluslararası sözleşmeler ise şöyledir (16, 82):

- OECD Çok Uluslu İşletmeler Genel İlkeleri,
- Çocuk Hakları Sözleşmesi,
- Evrensel İnsan Hakları Beyannamesi,
- Örgütlenme ve Toplu Sözleşme Hakkı Sözleşmesi,
- Ayrımcılık (İş ve Meslek) Sözleşmesi,
- Kötü Şartlardaki Çocuk İşçiliğinin Yasaklanması Sözleşmesi,
- ILO Eşit Ücret Sözleşmesi,

Türkiye'nin de taraf olarak imzaladığı bu sözleşmeler, işletmelerin çalışanlarının haklarını tanımaları, çalışma koşulları, güvenlik şartları, verilen ücretler, çocuk işçi istihdamı, toplu sözleşme gibi konularda standartların belirlenmesi ve uygulanması konularında yol gösterici ilkeler içermektedir. Bununla birlikte, sözü edilen sözleşmelerle çalışanlara tanınan bu haklar işletmelerin KSS anlayışlarının temelini oluşturmaktadır (16).

Uluslararası kuruluşlarla yapılan işbirlikleri kapsamında; Türkiye'de yürütülmekte olan KSS faaliyetleri, BM tarafından da yakından takip edilmektedir. 1986 yılından bu yana yürütülmekte olan Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (The United Nations Development Programme-UNDP) kapsamında, ülkemizde kalkınma ile ilgili sorunlara çözüm bulmak amacıyla, 80 program düzenlenmiştir. Önümüzdeki süreçte; UNDP çerçevesinde, belirlenen yoksulluğu azaltmak için yürütülen faaliyetler, çevre ve sürdürülebilir kalkınma çalışmaları, demokratik yönetim uygulamaları, kadınların iş sektöründeki rolü, kapasite geliştirme, bilgi teknolojileri alanlarında proje uygulamalarının destekleneceği belirtilmiştir (16). Türkiye'deki KSS projelerinin bir kısmı, BM ile birlikte Dünya Bankası ve ILO tarafından da desteklenmektedir (16, 82).

2.1.8. Türkiye’de Farklı Sektörlerde Yürütülen Kurumsal Sosyal Sorumluluk Projelerinden Örnekler

Ülkemizde, özellikle önde gelen işletmelerin yürüttüğü toplumda farkındalık yaratan oldukça önemli KSS faaliyetlerine rastlanmaktadır. Bu faaliyetler, büyük firmaların alt şirketlerinde ayrı ayrı yürütülebildiği gibi, holdinglerin genelinde oluşturulan bir KSS projesi çatısı altında da yürütülebilmektedir.

Türkiye Kurumsal Sosyal Sorumluluk Derneği tarafından, farklı sektörlerde yürütülen toplumsal sorunlara yenilikçi çözümler getirme ve toplumsal gelişmeye katkıda bulunma hedefinde olan KSS uygulamaları, 2009 yılından bu yana Kurumsal Sosyal Sorumluluk Zirvesi adı altında yapılan toplantılarda değerlendirilmektedir (89, 90). 2016 yılında BM tarafından yayınlanan Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları, Türkiye’de de önem taşır hale gelmiştir. Bu amaçlar; açlık ve yoksulluğun sona erdirilmesi, sağlıklı bireyler yetiştirilmesi, herkese nitelikli eğitim imkanı tanınması, toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması, temiz su ve yenilenebilir enerji kaynaklarının yaratılması, herkesin insana yakışır işlerde istihdamı, sürdürülebilir sanayileşmenin desteklenmesi, eşitsizliklerin önlenmesi, iklim değişikliğinin etkileri ile mücadele, herkes için barış ve adaletin sağlanması gibi konulardaki 17 hedefi kapsamaktadır. Her yıl düzenlenen zirvede şirketler tarafından yürütülen KSS projeleri değerlendirilerek, BM’nin belirlediği amaçlarına değer katan projelere Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları (SKA) Ödülleri verilmektedir (89, 90).

2020 yılında düzenlenen Kurumsal Sosyal Sorumluluk Zirvesi’nde başarılı bulunan farklı sektörlerde yürütülen KSS projelerinin örnekleri aşağıda belirtilmiştir:

- **Fıstığımız Bol Olsun projesi;** Nestle firması tarafından 2011 yılında başlatılan ve TEMA Vakfı işbirliğiyle yürütülen ve 2023 yılına kadar sürdürülmesi planlanan proje ile Güneydoğu Anadolu Bölgesinde yaklaşık 210 bin kişinin geçim kaynağı olan Antep fıstığının yetiştirilmesinde sürdürülebilir tarım uygulamaları kullanılmasının sağlanması, böylelikle üretimdeki kalite ve verimliliğin artırılması amaçlanmaktadır. Antep fıstığı üreticilerinin sosyoekonomik refahının artırılması ile

toplumun yaşam kalitesinin yükseltilmesi ve yerli üretimin arttırılarak ihracat potansiyelinin yükseltilmesi projenin hedefleri arasında yer almaktadır (89, 91).

- **Abdi İbrahim COVID-19 ile Mücadeleye Katkı kampanyası;** COVID-19 pandemisi ile mücadele kapsamında, dünya uygulamalarına paralel olarak, Sağlık Bakanlığı tedavi protokollerinde yer alan, tedavide kullanılacak ilaçların etkin madde tedarik süreçlerinin tamamlanarak üretim ve dağıtımının sağlanması, halk sağlığının korunmasında destek olmak amacıyla Sağlık Bakanlığı'na ilaç bağışında bulunulması şeklinde yürütülen proje kapsamında Kazakistan ve Cezayir'e de ilaç bağışında bulunulduğu belirtilmektedir (89).

- **Motto Hareket projesi;** Allianz Türkiye firmasının, Türkiye Eğitim Gönüllüleri Vakfı, Türkiye Atletizm Federasyonu, Ege Çağdaş Eğitim Vakfı, Koruncuk Vakfı, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Gazi Üniversitesi gibi STK ve kurumlarla işbirliği ile 2018 yılında başlatılan projenin 8 yıl devam ettirilmesinin planlandığı belirtilmektedir. Proje kapsamında; 7-12 yaş arasındaki çocukların sağlıklı büyümeleri amacıyla spor yapmaları ve sağlıklı beslenme, spor kültürü vb. konularda bilinçlendirilmesi ile birlikte çocukların mental ve fiziksel gelişimine katkıda bulunulmasının amaçlandığı belirtilmektedir (89, 92).

- **Trafik Hayattır projesi;** Doğu Otomotiv tarafından 2004 yılında başlatılan projenin, trafikte sorumluluk ve trafik güvenliği konularındaki bütün farkındalık projelerinin toplandığı bir uygulama olduğu belirtilmektedir. Tüm toplumu hedef almakla birlikte, trafik kazalarının en çok etki bıraktığı 5-19 yaş arası çocukların eğitilmesi ve bilinçlendirilmesi amacını taşıdığı görülmektedir. Şirket tarafından trafik güvenliği konusunda Emniyet Genel Müdürlüğü, Milli Eğitim Bakanlığı ve üniversitelerle işbirliği yapılarak, toplumun her kesimini kapsayan farkındalık çalışmalarının yürütüldüğü belirtilmektedir (89).

- **Sağlıklı Adımlar projesi;** Nestle tarafından, Millî Eğitim Bakanlığı ile yapılan iş birliği ile 2012 yılında başlatılmış olup, projenin küresel boyutta 86 ülkede yürütülen "Daha Sağlıklı Çocuklar için Nestle" isimli KSS programının bir bölümü

olarak yürütüldüğü belirtilmektedir. Bu programın, Nestle firmasının 2030 yılına kadar tüm dünya kapsamında 50 milyon çocuğun yaşam kalitesini artırma taahhüdü çerçevesinde çocuklara sağlıklı beslenme ve spor alışkanlığı kazandırılmasını sağlayarak, gelecek nesillerin sağlıklı olmasına katkıda bulunmayı amaçladığı belirtilmektedir (89, 93).

- **Bir Usta Bin Usta projesi;** Anadolu Sigorta tarafından 2010 yılında Kültür ve Turizm Bakanlığı işbirliği ile başlatılmış olup, proje ile, ülkemizde kaybolmak üzere olan mesleklere ilgiyi canlandırmak ve meslek erbaplarının tecrübelerinin gelecek nesillere taşınmasına katkıda bulunulmasının amaçlandığı bildirilmektedir. 10 yıl sürecek olan proje ile 50 şehirde toplam 1000 usta adayının eğitimiyle özellikle el sanatı niteliğindeki mesleklerde yetkinlik kazanmasına katkıda bulunulması ile kaybolmaya yüz tutan mesleklerin yeniden canlandırılması hedeflenmiştir (89, 94).

- **Benim Mahallem projesi;** Akçansa firması tarafından 2016 yılında Milli Eğitim İl Müdürlükleri ve Tüvana Okuma İstekli Çocuk Eğitim Vakfı (TOÇEV) işbirliği ile başlatılan projeye, maddi durumu yetersiz 6-12 yaş grubu çocuklar ve onların ebeveynlerine yönelik eğitimlerin gerçekleştirilmesinin amaçlandığı belirtilmektedir. Proje kapsamında 4 yıllık süreçte, oluşturulan eğitim tırı ile İstanbul, Çanakkale ve Bursa'da 35 bine yakın çocuk ve ailesine konunun uzmanlarının belirlediği çeşitli konularda eğitimlerin verildiği bildirilmektedir (89, 95).

- **Başarının Cinsiyeti Olmaz projesi;** Vakıfbank tarafından 34 yıldır desteklenen Vakıfbank Spor Kulübü'nün kadın voleybol takımı, çok büyük başarılarla imza atmış dünyada sayılı kadın voleybol takımlarından biri olarak gösterilmektedir. Bu proje ile toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması temel amacıyla, genç kızların spor yapmalarının sağlanması ile özgüven kazanmalarının desteklenmesi ve sosyal hayatlarında başarılı olmalarının hedeflendiği bildirilmektedir. Vakıfbank Spor Okulları ve spor takımlarıyla 3 binin üzerinde genç kıza destek verildiği belirtilmektedir (89, 96).

- **Aynı Dili Konuşuyoruz projesi;** Avis Türkiye tarafından 2017 yılında başlatılan ve İşitme Engelliler Eğitim Faaliyetleri Derneği işbirliğiyle yürütülen proje ile, işitme engelli vatandaşların sosyal hayata kazandırılması, yaşam kalitelerinin artırılması, iletişim problemlerinin çözülmesiyle, daha kaliteli hizmet sunulmasının amaçlandığı bu çerçevede saha personeline işaret dili eğitimi verildiği, işitme engelliler için işaret dilinde ilk yardım eğitimleri düzenlendiği, verilen hizmetlerde çeşitli ücret indirimlerinin yapıldığı belirtilmektedir (89).

- **Etnoköy Çıplak projesi;** Opet tarafından 14 yıldır yürütülen “Tarihe Saygı Projesi” kapsamında Çanakkale Gelibolu Yarımadasında yer alan Çıplak Köy’de çalışmalar yürütülerek, buranın etno-köy haline getirilmesinin sağlandığı, böylece Troya zamanından kalan 5000 yıllık tarihi ve kültürel mirasının canlandırılması ile turizm potansiyelinin artırılması, yeni istihdam alanlarının yaratılması ve bölgenin ekonomik gelişiminin artırılmasının amaçlandığı belirtilmektedir (89, 97).

- **Eğitime Dönüştür projesi;** Turkcell tarafından Bilişim Sanayicileri Derneği (TÜBİSAD) iş birliğiyle yürütülen proje ile, Turkcell mağazalarında bulunan atık geri dönüşüm kutularında biriktirilen her türlü bilgisayar, cep telefonu, görüntü ve ses sistemleri, masa telefonları, tablet vb teknoloji atıklarının geri dönüşüme gönderilmesiyle elde edilen gelirlerin çocukların eğitiminde kullanılmak üzere bağışlanmasının sağlandığı belirtilmektedir. Proje kapsamında elde edilen bağışların, Eylül 2020 tarihine kadar, Türkiye Eğitim Gönüllüleri Vakfı’na (TEGV) gönderildiği, bu tarihten itibaren ise, pandemide görev yaparken vefat eden sağlık çalışanlarının çocuklarına destek olunması amacıyla Kadın Hekimler Eğitime Destek Vakfı’na (KAHEV) iletmeye başlanıldığı bildirilmektedir (89, 98).

- **Leyleklere Yeni Yuva projesi;** Aydem Elektrik Dağıtım şirketi tarafından 2009 yılında başlatılan proje ile, Aydın, İzmir, Denizli, Muğla ve Manisa illerinde göç mevsiminden önce her yıl elektrik direklerinin üzerine leyleklerin ve yavrularını elektrik çarpmasından zarar görmelerini engellemek amacıyla, özel olarak dizayn edilen yuva platformları konulması, elektrik direklerinde yalıtım uygulamalarının yapılması ile leyleklerin yaşam alanlarının güvenliğinin sağlanması, böylece çevrenin

korunması ve doğal yaşamın devamlılığına katkıda bulunulmasının amaçlandığı belirtilmektedir (89, 99).

Türkiye’de farklı sektörlerde yürütülmekte olan KSS faaliyetleri ile ilgili Capital Dergisi tarafından 15 yıldır, iş insanları ve vatandaşlarla görüşülerek araştırma yürütülmektedir. 2020 yılında Gfk Araştırma Hizmetleri A.Ş.’ye yaptırılan KSS araştırmasının 195 üst düzey iş insanı ile 15 yaş üstü 1.294 kadın ve erkek halktan katılımcıyla yürütüldüğü belirtilmektedir. Araştırma ile halk gözünde ve iş insanları gözünde en başarılı bulunan KSS projeleri ortaya konulmuştur. Araştırma kapsamında katılımcıların en çok ilgisini çektiği belirtilen proje örneklerinin detayları aşağıda yer almaktadır (100):

- **Eti Sarı Bisiklet projesi;** Eti firması tarafından Aktif Yaşam Derneği işbirliği ile 2014 yılında başlatılan projeye, sağlıklı yaşamak için toplumun her kesiminde bisiklet kullanımının artırılması, gündelik yaşamın bir parçası haline getirilmesinin amaçlandığı, 7’den 77’ye her yaştan insanı hedef alan proje kapsamında; bisiklet sürme etkinlikleri düzenlendiği, kullanılmayan eski bisikletlerin geri dönüştürülmesinin sağlandığı, belirli akaryakıt istasyonlarında bisiklet bakım noktalarının oluşturulduğu, bisiklet kullanımı ve trafik kuralları konusunda çeşitli eğitimler düzenlenerek, farkındalık oluşturulmasının hedeflendiği belirtilmektedir (101).

- **Temiz Tuvalet projesi;** Opet tarafından 2000 yılında başlatılan projenin 20 yıldır devam etmekte olduğu anlaşılmış olup, firmanın kendi akaryakıt istasyonlarındaki tuvaletlerde başlatılan hijyen uygulamalarının, ülke geneline yayılmasının projenin temel amacı olduğu belirtilmektedir. Şirket tarafından oluşturulan eğitim ve denetim ekibi tarafından, değişik illerde, temizlik ve hijyen konusunda farkındalık yaratılması amacıyla hastaneler, kamu kurum ve kuruluşları, okullarda hijyen konusunda eğitimler verildiği, bu kapsamda 10 milyondan fazla kişiye ulaşıldığı, eğitim içerikli çizgi film ve reklam filmlerinin hazırlanarak dağıtımının yapıldığı anlaşılmıştır. Proje kapsamında, Milli Eğitim Bakanlığı ve

Kültür Bakanlığı ile yapılan iş birliği çerçevesinde yürütülen uygulamaların yaygınlaştırılmasının hedeflendiği belirtilmektedir (102).

- **Eti- Çocuk Tiyatrosu projesi;** Eti firması tarafından 2001 yılında başlatılan proje ile, özellikle 5-14 yaş arasında bulunan çocukların sosyal ve kültürel gelişimine katkıda bulunulması ve tiyatro sevgisinin aşılanmasının amaçlandığı belirtilmektedir. Projenin başlangıcından itibaren 81 ili 6 kez ziyaret eden tiyatro ekibinin 2 milyonu aşkın çocuğa ulaştığı, çocukların tiyatroya ilgisinin artırılmasının sağlandığı belirtilmektedir. 2020 yılında da COVID-19 pandemi tedbirleri kapsamında evde eğitim alan çocuklara yönelik tiyatro oyunlarının dijital mecralara taşındığı anlaşılmıştır (103).

- **Eti Çocuk Vapuru projesi;** Eti firması tarafından 2001 yılında Sosyal Hizmetler Çocuk Esirgeme Kurumu işbirliğiyle başlatılan projeye, SHÇEK bünyesinde koruma altındaki 7-12 yaş arasındaki çocukların birer haftalık dönemde vapurda konuk edilmesi ile İstanbul'un değişik yerlerini gezme ve görme imkanı bulmalarının yanında, kişisel gelişimlerine katkıda bulunacak, özgüvenlerinin artırılmasını sağlayacak çeşitli eğitimlere ve atölye çalışmalarına katılmalarının sağlandığı belirtilmektedir. Proje kapsamında kısıtlı imkânlarla sahip olan çocukların, sosyal, kültürel, sanatsal ve kişisel gelişimlerine katkıda bulunulmasının hedeflendiği görülmektedir (104).

- **Engelsiz Eğitim Programı;** Turkcell tarafından Milli Eğitim Bakanlığı işbirliğiyle yürütülen proje ile engelli çocukların gerekli eğitimleri alması ve sosyal hayata katılmalarının sağlanması için, teknoloji sınıfları ile meslek atölyelerinin oluşturulması, bu bireylerin de toplumda eşit bir şekilde eğitilmelerinin sağlanmasının amaçlandığı belirtilmektedir. Proje kapsamında 40 farklı ildeki 80 den fazla engelli okulunda oluşturulan imkânlar çerçevesinde çocuklara eğitim verilmesinin sağlandığı belirtilmektedir (105).

- **Gelecek Turizmde projeleri;** Anadolu Efes firması tarafından UNDP işbirliği ve Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın destekleriyle, 2007 yılında Doğu Anadolu

Turizm Geliştirme Projesi adı ile başlatılmıştır. Bu projeyle, Doğu Anadolu’da çeşitli sivil toplum örgütleri ile irtibata geçilerek, yerli ve yabancı turizmin arttırılmasına yönelik bölgeye yatırım yapılmasının sağlandığı, bazı evlerin pansiyona çevrildiği, yürüyüş ve bisiklet alanlarının oluşturulduğu, çeşitli festivaller yapıldığı belirtilmiştir. 13 yıldır aralıksız yürütülen Gelecek Turizmde projesiyle, her yıl belirlenen konularda projelerin seçilerek o alanlara odaklanıldığı görülmüş olup, 2020 yılında “Kars Peynir Rotası”, Sinop “Ayancık Kete’nin Yolculuğu” ile Muğla Köyceğiz “Aromatik Bitkiler” projelerinin hayata geçirileceği bildirilmiştir (106).

- **HeforShe;** BM tarafından toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması amacıyla başlatılan HeForShe hareketinin, toplumdaki her kesimden erkeklerin kadın haklarını savunmak için bu harekete katılmaları ve bu sorunun çözümünde katkıda bulunmaları temel amacını taşıdığı anlaşılmaktadır. Dünya çapında yürütülen bu harekete, 2021 yılı Mart ayı itibariyle, 2.236.635 kişinin destek verdiği görülmüştür. Koç Holding tarafından “Kadının Güçlenmesi İlkeleri”nin imzalandığı ve bu projeye destek olduğu, şirketin proje ile ilgili küresel alanda 10 etki lideri arasında yer aldığı belirtilmektedir (107, 108).

- **Ülkem İçin Cinsiyet Eşitliğini Destekliyorum projesi;** Koç Holding tarafından 2015 yılında başlatılan ve Anne Çocuk Eğitim Vakfı, Koç Üniversitesi ve Türkiye Aile Sağlığı ve Planlaması Vakfı ile işbirliği yapılarak yürütülen proje kapsamında, iş dünyasında rol model olarak cinsiyet eşitsizliğinin çözümüne yönelik çalışmaların yürütülmesi, çeşitli seminerler ve eğitim faaliyetleri düzenleyerek, toplumsal farkındalık yaratılması, sosyal hayatta eşitliğin sağlanması ile ilgili çalışmaların sürdürülmesinin hedeflendiği belirtilmektedir (108).

- **Kadın Gücü projesi;** Opet tarafından 2018 yılında başlatılan, Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı ile Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı işbirliğiyle yürütülen proje sayesinde, kadınların iş hayatında daha fazla yer alması, toplumdaki kadınların bu sektörde yer alamayacağına yönelik ön yargılarının kırılması ve cinsiyet eşitsizliğinin önlenmesinin amaçlandığı, bu kapsamda Opet şirketi tarafından akaryakıt istasyonlarında daha fazla kadın istihdamına yönelik olarak insan kaynakları

süreçlerinin yeniden yapılandırılarak, istasyonlarda yöneticilikten satış yetkililerine kadar her pozisyonda kadınların çalışmasının desteklendiği belirtilmektedir (109).

Bu projelere ek olarak, Türkiye’de uygulanmakta olan KSS projelerinden toplumsal katkı sağlama ve farkındalık yaratma amacıyla yürütülen ve kamuoyunda ilgi uyandıran diğer proje örnekleri aşağıda yer almaktadır;

- **Cif-Temizken Güzel projesi;** Unilever firması tarafından başlatılan, Kızılay ve İstanbul Büyükşehir Belediyesi işbirliğiyle yürütülen proje ile, markanın evlerdeki temizlik amacının dış mekanlarda da sürdürülmesi, daha temiz, bakımlı ve güzel bir çevrede yaşamının insan sağlığı ve mutluluğu için önemli olduğundan hareketle, İstanbul boğazında çeşitli noktalarda çöp kapalı yerleştirilerek, denizin temizliğine katkı sağlandığı, parkların yapıldığı, alt geçitlerde temizlik ve yenileme çalışmalarının yürütüldüğü, çöp toplama ve geri dönüşüm uygulamaları ile çevrenin korunmasına katkıda bulunulmakta olduğu belirtilmektedir (110).

- **Kadın İçin Teknoloji, Hepimiz İçin Dayanışma projesi;** Teknosa firması tarafından Türkiye Kadın Dernekleri Federasyonu ve Sabancı Vakfı ile birlikte yürütülen proje ile, şiddete maruz kalan ancak yardım talebini iletebilecek teknolojik imkanlardan yoksun olan kadınlara telefon ulaştırılmasının hedeflendiği belirtilmektedir. Proje kapsamında, Teknosa mağazalarına yapılan telefon bağışlarının ardından firma tarafından telefonlara gerekli bakımların yapılması sonucunda, çalışır durumdaki telefonların şiddet mağduru olan kadınlara iletilmesinin sağlandığı anlaşılmaktadır (111).

Ülkemizde eczacılık açısından önemli bir yere sahip olan Türk Eczacıları Birliği tarafından da, KSS çalışmaları kapsamında çeşitli projeler yürütülerek, toplum sağlığının korunması ve refah düzeyinin artırılması, eczacıların ve vatandaşların bilgilendirilmesi ile farkındalık oluşturulması amaçlanmaktadır (112). Bu kapsamda öne çıkan çalışmalar şöyledir;

➤ 2009 yılından bu yana “Mobil Eczane” uygulaması yürütülerek, eczanesi olmayan yerleşim yerlerindeki vatandaşların ilaç tedarikinin sağlandığı,

- İl Sağlık Müdürlükleri ve eczacı odalarının katkılarıyla “Güvenli Annelik Projesi” ile 15 bin öğrenci ve 10 binden fazla vatandaşa eğitim verildiği,
 - Türk Kızılayı ile işbirliği yapılarak “Kan Kardeşim Projesi” gerçekleştirildiği, bu kapsamda 15 Eczacılık fakültesi ile 1000 üniteden fazla kan bağışının sağlandığı,
 - Madde bağımlılığı ile mücadele kapsamında, madde bağımlısı sokak çocuklarına yönelik tedavi ve rehabilitasyon merkezi kurularak, Sağlık Bakanlığı’na devredildiği, eczacılara eğitim verildiği, broşürler basılarak farkındalık çalışmaları yürütüldüğü,
 - Yaşanan doğal afet ve felaketlerde, Türkiye ve yurtdışında, insanların ihtiyaçlarının karşılanabilmesi amacıyla ilaç ve insani yardımlarda bulunduğu, tır eczane ile afet bölgelerinde ilaç tedarikinin sağlandığı,
 - Erzurum’un Karayazı ilçesinde hastane yaptırıldığı, Mardin’de hastane ile ilgili demirbaş tedariki yapılarak destek olunduğu,
 - “Eczacıdan Bir Tuğla, TEB’den Bir Okul” projesi ile Van, Antalya ve Diyarbakır illerinde ilköğretim okulu yaptırıldığı, Kars’ta bir okulun onarımının sağlandığı, okullarda kütüphaneler yaptırıldığı,
 - Eczacılık fakültelerine destek sağlanarak laboratuvar, uygulama eczanesi ve dersliklerin iyileştirilmesine katkı sağlandığı, 1600’den fazla öğrenciye burs verildiği,
 - İlk açılan Türk eczanelerinden 2 adedinin müze ve kütüphaneye çevrilmesinin sağlandığı,
 - “Engelli dostu eczane” projesi ile engelli vatandaşlara daha iyi hizmet verilmesi ile ilgili çalışmaların yürütüldüğü, iletişim kolaylığının sağlanması amacıyla eczacılara işaret dili eğitimlerinin verildiği,
- belirtilmektedir (112).

2.1.9. Sağlık Alanındaki Kurumsal Sosyal Sorumluluk Uygulamaları

KSS uygulamaları ile ilgili yaklaşımlar sağlık alanında da geçerliliğini korumaktadır (113). Sağlık ile ilgili en yaygın kullanılan tanım DSÖ tarafından yapılmıştır. Buna göre sağlık; bireylerin hasta olmaması değil, fiziksel, ruhsal ve sosyal yönden tam bir iyilik halinde bulunmalarıdır. Bu kapsamda; ırk, din, sosyal ve

ekonomik durum, siyasi görüş ayrımı yapılmaksızın yüksek standartlarda sağlık hizmetlerinden faydalanmasının insanların temel haklarından olduğu kabul edilmektedir. Bununla birlikte sağlık bireylerin ve toplumların psikolojik, fizyolojik ve sosyal yönlerine de dikkat çeken bir kavramdır. Günümüzde sağlık, ülkelerin ekonomik gelişmesinin bir aracı olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşılmasında sağlık sektörüne ait göstergelerin iyileştirilmesi son derece önemlidir (17).

Sağlık alanındaki KSS uygulamaları kamu, özel sektör veya STK'lar tarafından yürütülmektedir. Bu alanda yapılan çalışmaların samimiyeti ve doğruluğunu ortaya koyan en önemli husus etik sınırların aşılmamasıdır. Yapılan çalışmaların reklam amacı taşımaması ve toplumsal fayda oluşması için etik çerçevenin çok iyi çizilmesi önem arz etmektedir (113).

Sağlık alanındaki sosyal sorumluluk ile ilgili hususlar ilk defa 1997 yılındaki DSÖ'nün 4. Sağlık Geliştirilmesi konferansında ele alınmıştır. UNESCO tarafından yayımlanan Uluslararası Biyoetik Komitesi'nin Deklarasyonunda da sosyal sorumluluk ve sağlık başlığı yer almakta olup, yönetimlerin ve toplumdaki tüm sektörlerin en önemli amacının halk sağlığı ve sosyal gelişmenin teşvik edilmesi olduğu vurgulanmıştır (113).

Sağlık alanında yürütülecek çalışmaların sağlıkta eşitsizliklerin önlenmesi ve toplumsal yararı ön planda tutan aşı vb. klinik uygulamalara odaklanılabileceği, böylelikle sosyal adaletin sağlanmasına katkıda bulunulacağı öngörülmektedir. KSS uygulamaları kapsamında yürütülen faaliyetlerin topluma, çevreye ve halk sağlığına zararlı olmaması gerekmekte olup, dengenin her zaman toplumsal fayda lehinde olmasına dikkat edilmelidir (113).

2.2. İlaç Sektörü ve Önemi

İlaç sektörü, koruyucu, tedavi edici ve tanı amaçlı olarak beşerî ve veteriner hekimlikte kullanılan, kimyasal, bitkisel, sentetik, hayvansal ve biyolojik kaynaklı maddeleri ileri teknoloji ile hastaların kullanım amacına yönelik, uygun farmasötik dozaj şekillerinde üreterek ambalajlayan ve erişime sunan önemli bir sanayi dalıdır (114).

İlaç sektörü, insan hayatını doğrudan etkileyecek şekilde sağlığı korunması, hastalıklara yönelik tedavi hizmeti sunması, sağlıklı yaşamın sürdürülmesinde önemli bir rolü olması, ileri teknoloji temelindeki yapısı, uzun yıllara dayanan üretim ve tedarik kültürü ile nitelikli insan gücünü gerektirmesi nedenleriyle her zaman küresel boyutta stratejik öneme sahip sektörlerin başında gelmektedir (6, 7).

İnsan sağlığına yönelik ikamesi olmayan ürünlerin üretiminin yapıldığı ilaç sektörü, dünyadaki çevresel etkenler ve teknolojik gelişmelerle birlikte, tıp ve eczacılık alanlarına bilimsel katkı sağlaması, araştırma geliştirme (Ar-Ge) potansiyeli, modern tıptaki ilerlemelere paralel olarak insanların yaşam sürelerinin uzaması, sosyoekonomik değişimler sonucunda kaliteli yaşam beklentisinin artması gibi nedenlerle sürekli gelişim gösteren dinamik yapıda bir sektör olarak değerlendirilmektedir (7, 8, 114).

Dünya genelinde ortalama yaşam süresinin uzaması sonucunda ileri yaşlarda kronik hastalıklar ve sağlık sorunlarına yakalanma olasılığı da artmaktadır (115). Sağlık hizmetlerine artan ihtiyaca paralel olarak, hastalıkların önlenmesi ve tedavide etkili ilaçların üretimi daha da önem kazanmaktadır (115). Tedavisi bulunamayan hastalıklara karşı araştırma, geliştirme ve üretim ihtiyacının artması ilaç sektörünün önemini arttırmakta olup, bu nedenle ilaç sektörü tüm ülkeler için öncelikli yatırım alanlarının başında gelmektedir (115).

İlaç sektörü üretimi yapılan ürünlerin yüksek katma değerli olması, sektörde yatırım ve ihracat yapma potansiyelinin yüksekliği ile gelişmiş ve gelişmekte olan

lkeler için ekonomik kalkınma açısından nc sektörlerdendir (6). Sektörün ekonomik kalkınma açısından değerinin yanında, epidemik hastalıklar, savaş, afet, ambargo gibi durumlarda her ülkenin kendi ihtiyacını karşılayabilecek asgari ilaçların üretiminin sağlanması ve dışa bağımlılığın en aza indirgenmesi için yerli ilaç endüstrisinin güçlü olması gerekmektedir (8). 2019 yılının sonundan itibaren, on binlerce kişinin ölümüne neden olan COVID-19 pandemisiyle mücadelede küresel sınırların kapatılması ve ülkelerin kendi üretimlerine yönelmek zorunda kalması bu hususun önemini bir kez daha ortaya koymuştur (7).

Özetle; insan sağlığının korunması ve hastalıkların tedavisi ile sağlık hizmetlerinin etkin bir şekilde sağlanabilmesi, güçlü ve dinamik bir ilaç sektörünün varlığıyla sağlanabilmektedir (8).

2.2.1. Küresel İlaç Sektörü

Dünyadaki demografik değişimler, sosyal küreselleşme, sağlık alanında yaşanan gelişmeler, yeni medikal teknolojiler, ortalama yaşam süresinin artışı, hastalık düzeylerindeki değişimler, moleküler biyoloji ve rekombinant üretim teknolojilerindeki önemli gelişmeler, sosyal devlet yapılarındaki değişim ve buna bağlı olarak sağlık hizmetlerine ulaşımın kolaylaşması sebepleriyle küresel ilaç sektörü hızlı bir büyüme ve gelişme göstermiştir. İlaç sektörü, dünyanın üçüncü büyük sektörü konumundadır (8, 116, 117).

Dünya ilaç pazarı 2018 yılında 1,2 trilyon ABD dolar seviyesinde iken, 2019 yılında %4'lk artışla 1,3 trilyon ABD doları seviyesine ulaşmış olup, uluslararası alanda faaliyet gösteren ilaç firmalarının pazarın %95'ine sahip olduğu anlaşılmaktadır (118). 2018 verileri kapsamında dünya ilaç pazarındaki satışların yaklaşık %7'sini (86 milyar dolar) Japonya, %11'ini (132 milyar dolar) Çin ve %40'ını (485 milyar dolar) ABD oluşturmaktadır (6). Bu verilere göre söz konusu 3 ülke pazar payının yaklaşık yarısına sahiptir (6). Türkiye 2017 yılında dünya pazarında 16. sırada yer almakta iken 2018 yılında 17. sıraya gerilemiştir (116, 117).

Dünyada ilaç üretiminin yaklaşık yarısı, Kuzey Amerika ülkelerinde gerçekleştirilmektedir. Bununla birlikte, küresel bazda üretilen ilaçların %22'sinin AB ülkelerinde imal edilmektedir (116). Gelişmiş ülkelerin ilaç üretiminde ön sıralarda yer almasına karşın, bu ülkelerde ilaç tüketiminin de yoğun olduğu gözlenmektedir. İlaç tüketiminde AB ülkeleri, ABD ve Japonya ilk sıralarda yer almaktadır (117).

İlaç sektörünün küresel gelişmelere paralel olarak büyümeye devam etmesi beklenmekte olup, 2020-2023 döneminde pazarın ortalama %4,5 oranında büyüyerek 1,5 trilyon ABD doları hacmine ulaşması beklenmektedir (116-118). Dünya ilaç ihracatı, 2018 yılı rakamlarına göre 656 milyar ABD dolarıdır. Dünya ilaç ihracatında ön planda yer alan ülkeler; İsviçre, ABD, Almanya, Belçika ve İrlanda olup, bu ülkelerin ihracatı dünya ihracatının yarısından fazlasını oluşturmaktadır (6). İlaç ihracatı dünya sıralamasında, Türkiye'nin 30. sırada bulunduğu görülmektedir (119). Küresel ilaç ithalatının ön sıralarında ise, ABD, İngiltere, Belçika ve Almanya'nın yer aldığı görülmektedir (6). İhracatın ithalat karşılama oranlarına bakıldığında; İrlanda, İsviçre, Almanya, Hollanda, Belçika ve Fransa'da bu oranın yüksek olduğu görülmektedir. Türkiye'de ise bu oran %18 seviyesindedir (6).

Küresel ilaç sektöründe firmaların birbirleriyle rekabet edebilmesi için, yenilikçi ilaç geliştirilmesinde, yani araştırma geliştirme (Ar-Ge) çalışmalarında tecrübe sahibi olmaları elzemdir (115). İlaç firmalarının karlılıklarını uzun dönemde Ar-Ge yatırımları sonucu geliştirdikleri ilaç patentleri üzerinden sağladıkları bilinmektedir (115). 2019 yılı verilerine göre, dünya çapında yürütülen tüm Ar-Ge çalışmalarına ayrılan harcamaların yaklaşık maliyetinin 182 milyar ABD doları olduğu ve 2024 yılı projeksiyonunda, 204 milyar ABD dolarına ulaşması beklenmektedir (116, 119). İlaçlarla ilgili Ar-Ge çalışmalarının oldukça yüksek maliyetli olduğu ve uzun süreli çalışmaların gerektiği bilinmekte olup, yeni bulunacak bir molekülün ilaca dönüşme süresinin 10-15 yılı aşabildiği görülmektedir (116, 119). Dünya genelinde Ar-Ge çalışmalarına en çok yatırımda bulunan ilk 5 ilaç firmasının Pfizer, Novartis, Johnson&Jonhson, Roche ve Merck olduğu belirlenmiştir (116, 119).

Küresel ilaç sektöründe faaliyette olan firmaların daha çok geri dönüşü hızlı ve satış potansiyeli yüksek olan (kronik hastalıklar vb) alanlara yatırım yapma eğiliminde oldukları gözlenmektedir (7). Firmaların yatırım yaparken, amaçları gelecekteki pazar paylarını ve kârlılık oranlarını arttırmak yönündedir. Bu nedenle pazar payını arttırmayacağı düşünülen, dünyada yaygın bulaşıcı hastalıkların tedavisine ilişkin yenilikçi ilaç yatırımlarının sınırlı kaldığı görülmektedir (7). Tedavi gruplarına göre dünya pazarı ilaç satışlarında en yüksek payın onkoloji ilaçları, antidiyabetik ilaçlar ile antiromatizmal ilaçlara ait olduğu bilinmektedir (6, 7). Gelecek projeksiyonunda 2024 yılında ilk üç sıranın korunması ile birlikte, aşıların da satış paylarının önemli oranda artması beklenmektedir (6, 7).

Küresel ilaç sektöründe ülkelerin ilaç sektörleri, değişik alanlardaki yetkinlikleri ile birbirlerinden ayrılmaktadır (115). Bazı ülkeler Ar-Ge çalışmalarına önem verirken, bazı ülkeler ilaç klinik araştırmalarıyla ya da ihracatla diğerlerine göre ön planda yer almaktadır (115). Genel olarak AB üyesi Fransa, Almanya, İspanya, Birleşik Krallık ve İtalya'nın ilaç sektörüne yönelik yetkinlikleri ile ön planda oldukları bilinmektedir (115). AB üyesi bu ülkelerin dışında, ilaç sektöründe ABD ve Japonya'nın da söz sahibi ülkelere olduğu görülmektedir (115). Bununla birlikte; sektör raporlarına göre, yakın zamanda dünya ilaç pazarında Çin, Brezilya, Rusya, Hindistan ve Türkiye'nin gelişmiş ülkelerle rekabet edebilecek bir konuma gelmelerinin kaçınılmaz olduğu belirtilmektedir (115).

2.2.2. Türkiye'deki İlaç Sektörünün Tarihsel Gelişimi ve Mevcut Durumu

Uluslararası düzeyde sürekli gelişmekte olan ilaç sektörünün Türkiye'deki tarihsel gelişimi incelendiğinde;

- Eczane dönemi (Cumhuriyet öncesi),
 - Laboratuvar dönemi (Cumhuriyet'ten İkinci Dünya Savaşı sonuna kadar ki süre),
 - Fabrika dönemi (İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki süre),
- olarak üç döneme ayrıldığı görülmektedir (120).

İlaç üretimine ait ilk faaliyetlerin Osmanlı İmparatorluğu döneminde başladığı bilinmektedir. Eczanelerin açıldığı 18. yüzyıldan itibaren hekim reçetelerine uygun olarak her hasta için eczanelerde özel ilaçların hazırlandığı bilinmekte olup, İngiliz Eczanesi ile Ecz. Halil Hamdi Bey tarafından hazırlanan ilaçların, ülkemizde üretilen ilk ilaçlara örnek teşkil ettiği bilinmektedir (114, 121, 122). 1800'lü yıllarda, müstahzar ilaç yapma işini ilk olarak yabancı eczacılar başlatmıştır; Melisa Ruhu ve Tiryak isimli ilaçların eczanelerdeki ilk hazır müstahzarlardan olduğu kayıtlarda yer almaktadır (122). 1880 yıllarında tıbbi müstahzarların sayıları önemli oranda artmış ve eczacılar reçeteye göre ilaç hazırlamak yerine müstahzar ilaç satış işleriyle meşgul olmak durumunda kalmışlardır (122). Türk eczacılar, 1890 yılından itibaren tıbbi müstahzar yapımıyla ilgilenmeye başlamışlar. İlk müstahzar ilaçları üreten Türk eczacılar; Beşir Kemal Bey, Halil Hamdi Bey, Ethem Pertev Beylerdir (122). İlk Türk müstahzarının Ecz. Ethem Pertev Bey tarafından 1895 yılında üretilen ve Eczacının kendi ismini taşıyan "Pertev Şurubu" olduğu bilinmektedir (122).

İlaç imalatı yapılması amacıyla açılan ilk tesisinin, 1900 yılında kurulan Osmanlı Kompirime Laboratuvarı olduğu eczacılık tarihi ile ilgili literatürde yerini almıştır (114, 123). Türk İlaç Sanayi'nin gelişmesi ancak Cumhuriyet'ten sonra mümkün olmuştur. Cumhuriyet'in ilk yıllarında ağırlıklı olarak İstanbul'da yerleşik 30 küçük ölçekli hazır ilaç imalatçısı olduğu ve toplamda yaklaşık 140 çeşit ilaç ürettikleri bilinmektedir (114). 1928 yılında, ilaçla ilgili hususları düzenlemek amacıyla bu alanda çıkarılan ilk kanunlardan olan 1262 sayılı İspençiyari ve Tıbbi Müstahzarlar

Kanunu yayımlanmıştır (124). İlaç üretimi gereklilikleri ile sektöre yönelik düzenlemeler içeren bu kanun günümüzde bir takım değişiklikler yapılmasına rağmen, ana yapısını koruyarak halen yürürlükte olan çok önemli bir yasal düzenlemedir (124). Bu Kanunun yürürlüğe girmesi ve Cumhuriyet döneminde sağlanan imkânlar neticesinde, ilaç sanayinin oluşturulmaya başlandığı bilinmektedir (114, 124).

İkinci Dünya Savaşı döneminde, Türk İlaç Sektörü'nde imkânsızlıklar sebebiyle sorunlar yaşansa da savaş yıllarında ilaca duyulan ihtiyaç ve ilacın öneminin anlaşılması, sektörde önemli gelişmelere yol açmıştır (120). İlaç üretiminde laboratuvarların yetersiz kalmasıyla, ilaç üretimi yapan fabrikaların kurulması sağlanmış, 1950'li yılların başında fabrikalarda ilaç üretimine başlanılmıştır (114). İkinci Dünya Savaşı sonrasında, ilaç üretim faaliyeti yürütmekte olan laboratuvarların imkânları geliştirilerek, Türkiye ilaç sektörünün temelleri atılmıştır. 1928-1950 yılları arasında laboratuvarlarda yapılan ilaç üretiminin ardından Türkiye'de fabrikasyon dönemi başlamış olup, yerli ve yabancı sermayeli ilaç fabrikaları kurulmaya başlamıştır (120). Türk yerli ilaç sanayinin öncüleri olan İbrahim Etem, Mustafa Nevzat, Fako ve Eczacıbaşı ilaç fabrikalarında, müstahzar imalatına başlanmıştır (120). 1954 yılında yayımlanan Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu kapsamında, yabancı yatırımların teşvik edilmesiyle Pfizer, Bayer, Sandoz, Roche, Hoechst gibi yabancılara ait olan firmalar da Türkiye'de ilaç imalathaneleri kurarak kendi müstahzarlarını üretmeye başlamışlardır (122). 1966 yılında Türkiye'de irili ufaklı 110 adet üstünde ilaç yapım laboratuvar ve imalathanesi olduğu bilinmektedir (122). 1970'li yıllarda modern tesis sayıları artarken, Türkiye ilaç gereksiniminin %95'inin yerli üretimle karşılanmaya başladığı, 11 yabancı firma ile 30'a yakın yerli firmanın olduğu, ilk yerli hammadde üretimlerinin başladığı bilinmektedir (125).

1984 yılında İyi İmalat Uygulamaları Kılavuzunun (Good Manufacturing Practices-GMP) yayınlanmasıyla ilaç üretiminde kalitenin önemi ortaya konulmuş, kılavuz gerekliliklerinin sektörde uygulanmaya başlanmasıyla da Türk İlaç Sektörü modern teknolojik seviyeleri yakalamış, bu dönemde yerli ve yabancı sermayeli firmaların yatırımlarıyla sektörel gelişim devam etmiştir (123, 126). Bu kılavuzun yayınlanmasıyla, Türkiye, ilaç üretiminde iyi imalat uygulamaları gerekliliklerini

uygulayan ilk ülkeler arasında yerini almıştır (123, 126). 1984 yılından sonraki dönemlerde, GMP gerekliliklerinin sahada uygulanması sonucu; üretim ve depolamadan kaynaklı ilaç kalite hataları %25'lerden %3'lere kadar gerilemiştir (123).

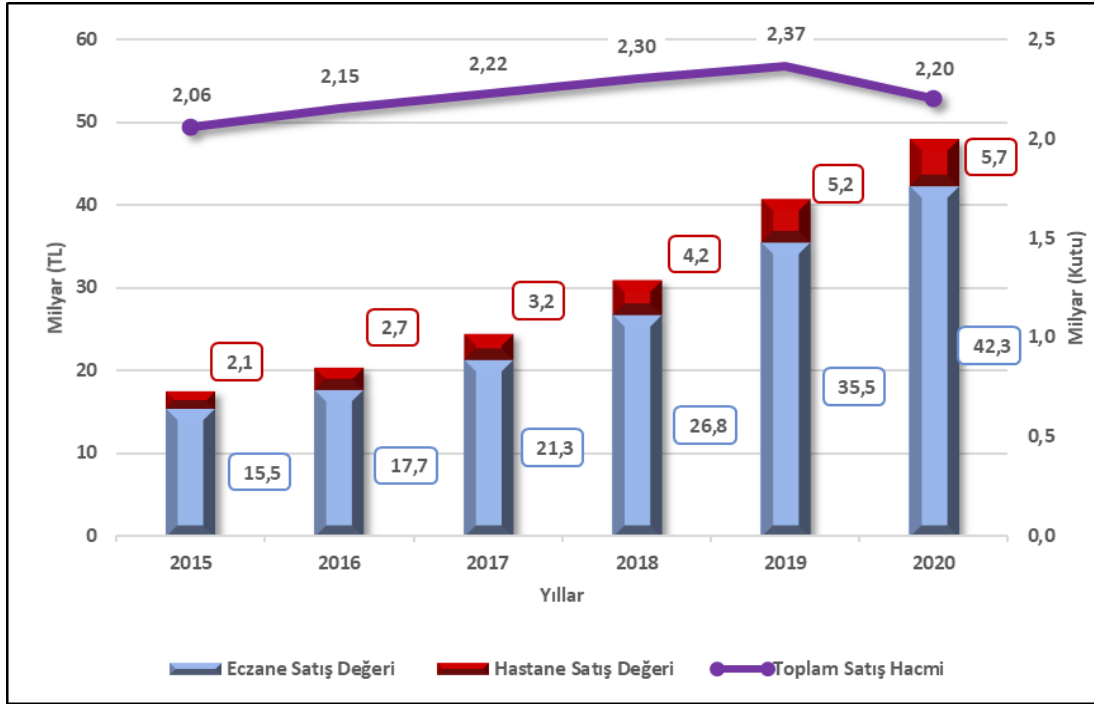
1998 yılı sonu itibariyle; Türk İlaç Sektörü'nde 36'sı yabancı sermayeli olmak üzere, 134 firmanın faaliyet gösterdiği bilinmektedir (120). 1999 yılında Türkiye'de ilaçlara patent koruması uygulanmalarının başlaması, 2003 yılında Sağlıkta Dönüşüm Programı ile Sağlık Bakanlığı'nın teşkilat yapısındaki önemli değişiklikler ve yeni mevzuatların yürürlüğe konulması, 2004 yılında ilaçta referans fiyat uygulamalarının başlaması, 2005 yılında Sosyal Sigortalar Kurumu hastanelerinin Sağlık Bakanlığı'na devredilmesi ve SSK ilaç fabrikasının kapatılarak, kamu hastanelerine ilaç temininden çekilmesi, ilaç geri ödemelerine yönelik güncellenen protokoller, Türkiye İlaç Sektörünün gelişmesi ve pazar hacminin artmasındaki en önemli gelişmeler olarak kayıtlara geçmiştir (7, 127).

Mevcut durumda Türkiye, gelişen teknolojiyle uyumlu üretim standartları, miktar ve çeşitlilik olarak yüksek üretim kapasitesi ve ihracat potansiyeliyle sürekli gelişmekte olan, dinamik bir ilaç sektörüne sahiptir (116). Dünyadaki gelişmelere paralel olarak Türk İlaç Sektörü sürekli değişim ve gelişme göstermektedir (116). Ülkemizdeki üretim tesisleri Türkiye İlaç ve Tıbbi Cihaz Kurumu (TİTCK) tarafından GMP kılavuzları doğrultusunda periyodik olarak denetlenmektedir. Bununla birlikte, dünya ilaç pazarına girebilmeleri için, diğer ülke ilaç otoritelerince de denetlenmekte ve gerekli onay ve izinleri almaktadırlar (128).

Türk İlaç Sektörü, uzun yıllara dayanan imalat tecrübesi, ileri teknoloji gerektiren üretim kapasitesi, alanında uzman kişilerin istihdamı ile yüksek katma değerli, gelişmelere açık dinamik yapısıyla stratejik bir sektördür (6, 128). İlaç sektörü, mevcut durumda uluslararası standartlarda üretim yapan 97 ilaç üretim tesisi, 12 ilaç etkin maddesi üretim tesisi ile Türkiye ekonomisine yüksek oranda katkı sağlamaktadır (6, 129). Türk İlaç Sektörü, üretim açısından mevcut haliyle, yüksek teknoloji seviyesine sahip olması ve ileri üretim teknikleriyle üretim yapması nedeniyle en gelişmiş ülkeler düzeyindedir (126).

Öte yandan, yerli ilaç üretiminde kullanılan etkin madde ve ara ürünlerin büyük ölçüde ithal olması, Türkiye’de üretilen bu maddelerin yetersizlikleri ve ithalata bağımlılık küresel rekabette ülkemiz için dezavantaj yaratmaktadır (126). Bununla birlikte, sektör tarafından 40 binden fazla çalışanıyla istihdam sağlanmakta, Türkiye’nin hızla artan nüfusunun ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için 12 binden fazla ürün sunulmaktadır (6, 116, 130, 131). Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı verileri kapsamında, 2020 yılında ilaç alanında faaliyet göstermekte olan, ilgili Bakanlık tarafından akredite edilmiş 33 Ar-Ge merkezi bulunduğu ve bu merkezlerde yaklaşık 1.450 çalışan istihdamının yapıldığı bilinmektedir (116, 131). İlaç sektöründeki Ar-Ge yatırımları ve oluşturulan katma değerli faaliyetlerin desteklenmesi ile Türkiye’deki sanayinin geliştirilmesi, ithalatı yapılan ilaçlar için dışarıya bağımlılığın önlenmesi açısından önem arz etmektedir (130, 131).

Pazardaki ilaçların satış hacmi ve satış değerlerine bakıldığında; Türkiye İlaç Pazarı 2015 yılında eczane ve hastane satış değeri toplamında 17,6 milyar TL iken, 2020 yılında, %173’lük bir artış kaydederek toplam 48 milyar TL satış hacmine ulaşmıştır. İlaçların kutu olarak satışları değerlendirildiğinde; 2015 yılında 2,06 milyar kutu olan satış hacminin 2020 yılında %6,9 oranında artışla 2,2 milyar kutuya ulaştığı görülmektedir (131, 132). Diğer taraftan, 2019 yılında 2,37 milyar kutu olan satış hacminin 2020 yılında %7 oranında gerileme kaydettiği ve 2,2 milyar kutuya düştüğü, değer bazında ise ilaç pazarının; 2020 yılında %17,7’lik bir artışla 48 milyar TL’ye ulaştığı görülmüştür (131) (Şekil 2.2).

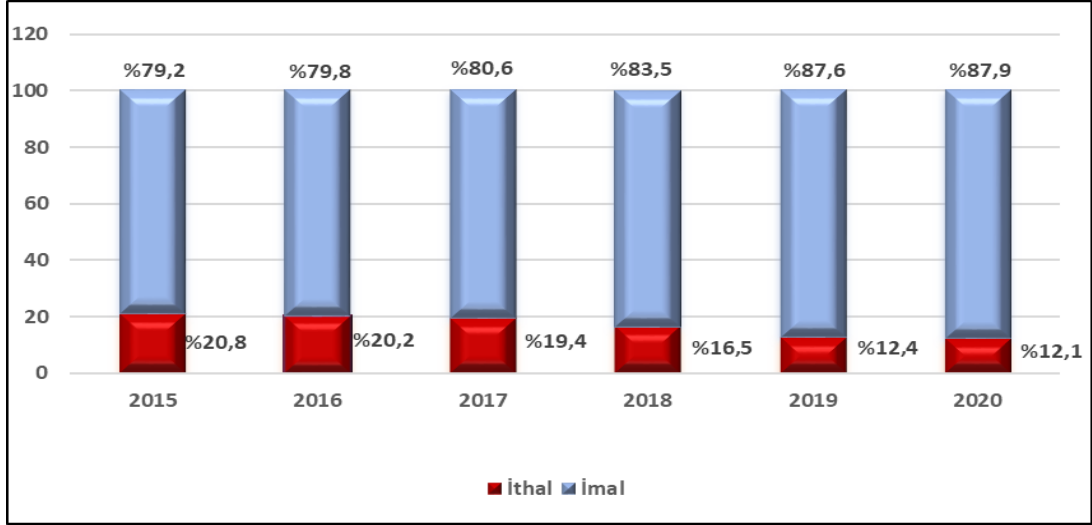

Şekil 2.2. Türkiye ilaç pazarındaki ürünlerin yıllara göre satış hacmi (kutu) ve satış değeri (TL) dağılımı (131).

2020 yılında, tüm dünyayı etkisi altına alan COVID-19 pandemisi nedeniyle, insanların acil durumlar dışında tedavilerini ertelemeleri, sağlık hizmet sunumunda belirli periyotlarla rutin operasyonlar ve poliklinik hizmetlerinde kısıtlamalara gidilmesi nedenleriyle ilaç satış hacminde 2,2 milyar kutu olarak belirlenen değer 2017 yılı öncesi seviyelerde olduğu görülmektedir (131).

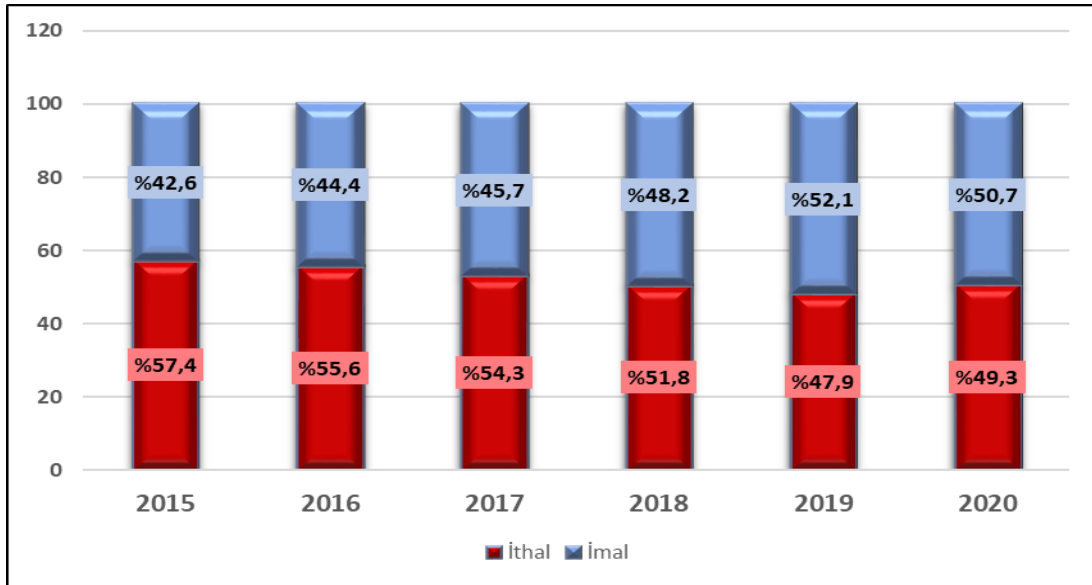
Türkiye ilaç pazarında, yurt içinde imal edilen ürünlerin ağırlıklı olarak eşdeğer/jenerik ilaçlar olmasına karşın, ithal ürünlerin yoğunluklu olarak yenilikçi/referans ilaçlardan oluştuğu görülmektedir (116, 119).

Pazardaki ürünlerin imal ve ithal durumları değerlendirildiğinde; 2015 yılında ithal ürünlerin satış hacmi %20,8 iken 2020 yılında bu oranın %12,1'e gerilediği, buna karşın imal ürünlerin satış hacmi 2015 yılında %79,2 iken 2020 yılında bu payın %87,9'a ulaştığı görülmektedir (131, 132) (Şekil 2.3).

Şekil 2.3. Türkiye ilaç pazarındaki ürünlerin satış hacmi açısından, yıllara göre imal/ithal oranları dağılımı (131).

Şekil 2.4'te, 2015 yılında ithal ürünlerin satış değeri %57,4 iken 2020 yılında %49,3'e gerilediği, buna karşın imal ürünlerin satış değeri 2015 yılında % 42,6 iken 2020 yılında %50,7'ye ulaştığı görülmektedir (131, 132).

Şekil 2.4. Türkiye ilaç pazarındaki ürünlerin satış değeri açısından, yıllara göre imal/ithal oranları dağılımı (131).

Şekil 2.3 ve Şekil 2.4. birlikte değerlendirildiğinde; 2020 yılında imal ürünlerin ithal ürünlere oranının kutu satış hacmi ve satış değeri açısından daha fazla olduğu gözlenmektedir (131). Ürünlerin satış değeri açısından yapılan değerlendirmede, 2016 yılında Sağlık Bakanlığı'nın öncülüğünde başlatılan sektörde yerelleşme ve ithalattan imale geçiş uygulamaları kapsamında, yerli imalat sektöründe artan yatırımlara paralel olarak, mevcut üretim kapasitelerinin kullanım oranları ile personel istihdamında artışlar gözlenmiştir (131). Bu yerelleşme çalışmalarının etkisi ile 2016 yılından bu yana pazardaki ithal ürünlerin oranında belirgin şekilde azalma olduğu gözlenmiştir. Bununla birlikte, yerelleşme süreçlerindeki kesintilerden kaynaklı olarak 2020 yılında imal oranındaki artış hızı 2019 yılına nazaran azalmıştır (131).

Intercontinental Marketing Services-IMS verileri değerlendirildiğinde, Türkiye'nin; Rusya, Hindistan, Çin, Güney Kore, Meksika ve Brezilya'nın aralarında olduğu gelişmekte olan 7 önemli ilaç pazarı arasında yer aldığı belirtilmektedir. Dünya ilaç pazarında küresel satış hacimleri değerlendirildiğinde, 2018 yılında Türkiye'nin 17. sırada yer almasına karşın, 2022 yılında 15. sıraya yükseleceği öngörülmektedir (116).

Türkiye'ye ithalatı yapılan beşeri tıbbi ürünler çoğunlukla ileri teknolojiyle üretilen ve/veya yenilikçi tedavi yaklaşımları sunan ürünler olup bunlar, ilaç taşıyıcı sistemler, biyoteknolojik ürünler, biyolojik ürünler (kan ürünleri, aşılarda vb.), oftalmolojik ürünler, kanser ilaçları, radyonüklidler ve antidotlardır (116, 119). Türkiye'de yerli üretim tesislerinde çoğunlukla eşdeğer/jenerik beşeri tıbbi ürünler üretilmektedir (119, 129). Bununla birlikte, 2021 yılı itibarıyla mevcut durumda, Türkiye'de 12 tesiste ilaç üretiminde kullanılan etkin maddelerin üretimi yapılmaktadır (129). Ancak yerli tesislerde üretilen etkin maddeler, ilaç üretiminin az bir miktarını karşılayabilmektedir. Bu nedenle, etkin madde üretimindeki yetersizliklere bağlı olarak genellikle bu maddeler ithal edilmektedir (119). Diğer taraftan; 2019 yılında ilaç sektöründe 1.44 milyar ABD doları beşeri tıbbi ürün ihracatı yapılırken, 2020 yılı sonu itibarıyla ilaç ihracat oranında %27,3'lük bir artışla 1,83 milyar ABD doları seviyesine ulaşılmış olup, bu rakamların Türkiye ihracat ortalamasının üzerinde olduğu değerlendirilmiştir (131). 2020 yılında Türkiye İlaç

Sanayisi tarafından, başta AB, Ortadoğu ülkeleri ve Kuzey Afrika olmak üzere yaklaşık 177 ülkeye ilaç ihracatı yapılmıştır (116, 131). Buna karşın; 2020 yılında ilaç ithalatında 2019 yılına oranla %1,5'lik artış gerçekleştiği anlaşılmış olup, ithalat miktarı 5,64 milyar ABD doları olarak gözlenmiştir. İlaç ithalatının %61,6'sının AB ülkelerinden gerçekleştirildiği belirlenmiştir (131).

Türkiye'de, Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından belirlenen ve 1984 yılında yürürlüğe giren, Beşeri Tıbbi Ürünler İmalathaneleri Yönetmeliği kapsamında iyi imalat uygulamaları gereklilikleri doğrultusunda üretim yapılması amacına yönelik gerekli yatırımlar yapılarak ilaç üretim tesislerindeki teknolojik alt yapı güçlendirilmiş, AB ülkeleri ile kıyaslanabilir bir üretim düzeyine ulaşılmıştır (116, 117, 119). Gelişmiş ülkelerde olduğu gibi, Türkiye'de bulunan ilaç üretim tesislerinde de, uluslararası standart ve gereklilikler çerçevesinde üretim uygulamaları yürütülmekte olup, beşeri tıbbi ürünler ve etkin maddelerinin üretildiği imalathaneler, ilaç sektörü için denetleyici ve düzenleyici yetkili otorite olan TİTCK tarafından iyi imalat uygulamaları gerekliliklerine uyumluluk kapsamında, sürekli denetlenmektedir (116). TİTCK'nın ilaç sektörü üzerindeki denetim görevi, Kurumda görevli müfettişler tarafından gerçekleştirilen GMP denetimleri kapsamında yürütülmektedir (133, 134). İyi imalat uygulamaları, beşeri tıbbi ürünlerin ruhsatına esas bilgiler çerçevesinde, amaçlanan kullanım şekline göre belirlenen kalite standartlarında üretilmesinin ve kontrol edilmesinin güvence altına alınmasıdır (8, 135). 2011 yılında TİTCK'nın kurulmasıyla; aralarında AB ülkeleri, İsviçre, Kanada, ABD, Japonya ve Avustralya'nın bulunduğu 54 üyesi olan, temel misyonu, beşeri tıbbi ürün denetimlerinin standardizasyonunu sağlamak olan otoriteler arası koordinasyon kuruluşu, Uluslararası İlaç Denetim Birliği (Pharmaceutical Inspection Co-operation Scheme-PIC/S) üyeliği ile ilgili başvuru süreci başlatılmış, üyelik için gerekli olan kriterler yerine getirilerek, 01.01.2018 tarihinden itibaren, Türkiye'nin resmi PIC/S üyeliğine kabul edilmesi sağlanmıştır (8, 135). Bu üyelik, TİTCK tarafından ilaç sektöründe yapılan GMP denetimlerinin, uluslararası tanınırlığının sağlanması ile ülkemizde yerli üretim tesislerinde imal edilen beşeri tıbbi ürünlerin kalite ve güvenliğinin tescil edilmesi açısından oldukça önemlidir. Ayrıca, yerli sektörün, ilaç

ihracatının önündeki engellerin aşılmasında da önemli getiriler sağlaması nedeniyle önem arz etmektedir (8, 135, 116).

Bunun yanı sıra TİTCK tarafından, AB, Japonya ve ABD ilaç otoriteleri tarafından kurulmuş olan, dünya genelinde ilaçların kalite, etkililik ve güvenliliği ile ilgili kılavuzların yayınlanması ve gerekliliklerin uyumlaştırılması amacına yönelik düzenlemeler yaparak, otoriteleri yönlendiren Uluslararası Uyum Konseyi'ne (International Council for Harmonisation of Technical Requirements for Pharmaceuticals for Human Use-ICH) başvuruda bulunulmuş olup, yapılan değerlendirmeler sonucunda, üyelik gerekliliklerinin yerine getirilmesi ile 27.05.2020 tarihi itibarıyla TİTCK'nın tam üyeliği onaylanmıştır (116). ICH üyeliğiyle, Türkiye'deki ilaç ruhsatlandırma, klinik araştırmalar ve farmakovijilansa ilişkin uygulamaların uluslararası standart ve normlara uygun olduğunun tescillenmesi sağlanmıştır (116).

Türkiye'de ilaç üretimi konusunda, yasal mevzuatın yeterliliği, AB ve diğer uluslararası otoritelerin takip ettiği iyi imalat uygulamaları standartları ile mevzuat uyumluluğu sağlandığı anlaşılmaktadır (128). Ancak, ilaç sektöründe ihracat ve ithalat oranları değerlendirildiğinde, sektörün yüksek teknoloji gerektiren ve maddi olarak değeri yüksek olan özellikli ürünlerde dışa bağımlı bir yapısının olduğu görülmektedir (128).

Türkiye İlaç Sektörü'nün gelişiminin sağlanması, dünya ilaç sektöründe daha iyi bir konuma gelmesi, ilaçta dışarıya olan bağımlılığın azaltılması için; öncelikle yerli ilaç etkin madde üretiminin artırılması, sadece jenerik ürünlerin üretilmesinde vazgeçilerek, Ar-Ge yatırımlarının artırılması ile ileri teknoloji gerektiren ve yüksek katma değer sağlayan biyolojik ve biyoteknolojik ürün üretimine yönelmesi, özellikle dış pazar araştırması ve planlamaları ile ihracat potansiyelinin artırılması, devlet tarafından orijinal ve yenilikçi ürünlerle ilgili teşviklerin artırılmasıyla, sektöre destek olması gerektiği hususlarının kamu kurum ve kuruluşlarınca yayınlanan ilaç sektör raporları ve stratejik planlarda altı çizilen konulardan olduğu görülmektedir (8).

Ülkemizde, yenilikçi ilaçlar ve tedaviler için Ar-Ge yatırımı yapılabilecek, bu ürünlerin üretimini sağlayabilecek böylelikle katma değer yaratılabilecek altyapı, bilgi birikimi ve yetişmiş insan gücü bulunmakta olup, bu değerler doğru bir şekilde yönlendirilerek, harekete geçilirse, Türkiye İlaç Sektörü'nün küresel platformda gelişmiş ülkelerle rekabet edebilecek bir seviyeye gelmesi kaçınılmazdır (8). Ülke genelinde sağlık hizmetlerinin etkili bir şekilde sunulmasında en önemli unsurun güçlü bir ilaç sektörünün varlığı olduğu göz önünde tutulmalıdır (8).

2.3. İlaç Sektöründe Yürütülen Kurumsal Sosyal Sorumluluk Faaliyetleri

İlaç sektörünün en önemli sorumluluğu, hastaların yaşam kalitelerinde fark yaratan yenilikçi ilaçların araştırılmasını, geliştirilmesini, üretilmesini, piyasada bulunabilirliğini ve halkın ilaçlara erişebilmesini sağlamaktır. Bu arada firmalar kar elde ederek, faaliyetlerinin devamlılığını sağlamalıdır (136, 137). İlaç sektörü, üretilen ürünlerin kullanımına yönelik güvenlik ve etik kaygılar nedeniyle, küresel olarak en yüksek düzeyde sıkı düzenleme ve denetime tabi olan endüstridir (137, 138). Sektörün sağlık hizmetindeki rolü, BM tarafından temel bir insan hakkı olarak kabul edilen her bireyin sağlık hakkı kavramıyla doğrudan bağlantılıdır (137, 138).

İlaç sektörü, kendisine atfedilen sosyal sorumlulukları uygunsuz bir şekilde yönetme konusunda toplumun bazı kesimlerince eleştirilere maruz kalmasına karşın, KSS faaliyetlerine giderek daha fazla dahil olmaktadır (137).

İlaç sektöründeki KSS yaklaşımının incelenmesinde; sektörün barındırdığı kendine özgü zorluklar göz önüne alınmaktadır (136). İlaç sektörü doğası gereği, kurumsal katılım, hastalara karşı sorumluluk, etik davranış ve topluma karşı görevler gibi hususları içinde barındıran bir sektördür (139). Sektörün birincil paydaşları yatırımcılar, hissedarlar, çalışanlar, müşteriler ve tedarikçilerdir. İkincil paydaşları ise, hükümet ve toplumdan oluşur (136). Sektörün ikincil paydaşları; farklı görüşlere sahip, hastalar, sağlık uzmanları, bilim ve hasta dernekleri, medya, düzenleyiciler ve çeşitli alanlardaki STK'lardan oluşan oldukça karmaşık bir çevreye sahiptir (136). Bu

nedenlerle, sektörün paydaşlarında, hangi eylemlerin toplumun refahını iyileştirdiği konusunda farklı fikir ve inançlar bulunmaktadır (140).

İlaç şirketlerinin KSS faaliyetlerinin incelenmesine yönelik yapılan çalışmalarda, KSS'nin gönüllülük esasına dayalı yürütülmesi nedeniyle her şirketin kendi KSS faaliyetlerinin kapsamına ayrı ayrı karar verdiği görülmekte olup, bu husustaki çalışmaların;

- a) Yenilikçi ilaç geliştirme faaliyetleri,
 - b) İlaça erişim programları ve fiyatlandırma,
 - c) Çevrenin korunması kapsamında, çevresel ayak izinin azaltılması (sera gazı, enerji, su), çevre dostu teknolojilerin kullanımı, ilaçların güvenli bir şekilde imhası, tedarikçi yönetimi, malzeme azaltımı,
 - d) Sosyal konular kapsamında, eşitlik, çeşitlilik, çalışan güvenliği, çalışanların tesislerdeki potansiyel riskli süreçlerden ve ürünlerden korunmasını ele alma stratejileri, sürdürülebilir iş gücü, adil ücretlerle ve insana yakışır çalışma koşullarında istihdam sağlanması, toplumsal fayda,
 - e) Hayırseverlik kapsamında, insani yardım, çeşitli bağışlar, araştırmaların teşviki, eğitim hibeleri,
 - f) Etik davranışlar kapsamında, şeffaflık, risk ve kriz yönetimi,
- gibi önemli konuları içeren ortak alanlara odaklandıkları belirlenmiştir (136, 139, 141, 142).

2.3.1. Yenilikçi İlaç Geliştirme Faaliyetleri

Dünya çapında çok sayıda uluslararası ilaç firması ile bölgesel ve ulusal derneklerin üyesi bulunduğu, Uluslararası İlaç Üreticileri ve Dernekleri Federasyonu'nun (International Federation of Pharmaceutical Manufacturers & Association- IFPMA) verilerine göre; ilaç sektörü tarafından, son yirmi yılda dünyanın artan sağlık ihtiyaçları için, 650'den fazla yeni ilaç geliştirildiği raporlanmıştır. Ayrıca, tüm dünyada etkili olan kanser, kardiyovasküler hastalıklar ve diyabet tedavisine odaklanıldığı, mevcut durumda, tüm terapötik alanlarda geliştirilmekte olan 8400'den fazla ilaç bulunduğu belirtilerek, ilaç sektörünün keşif araştırmalarını yürütmekte ve

erken araştırmaları hastaya hazır tedavilere dönüştürmeye zen göstermekte olduğu ifade edilmektedir (143).

İlaç sektörünün faaliyet alanına giren teknolojik gelişmelere paralel olarak, on yıllardır geliştirilen önemli miktarda ilaca rağmen, hala ele alınmamış veya uygun tedavilerin geliştirilmesini bekleyen birçok hastalık bulunmaktadır (139). Ayrıca, nadir hastalıklardan muzdarip çok sayıda hastanın uygun tedavileri beklemeleri, hasta çocukları olan ebeveynlerin pediatrik ihtiyaçlara göre uyarlanmış ilaçları talep etmeleri; bununla birlikte uzayan yaşam süreleri nedeniyle, insanların tüm hayatları boyunca kaliteli yaşam beklentileri, son dönemlerde dünyanın yüzleştiği pandemi vakaları (domuz gribi, kuş gribi, COVID-19) gibi durumlarda hızlı ve etkili ilaç ve aşıların keşfedilerek kullanılması gerekliliği sektörü ilgilendiren diğer konular arasında yer almaktadır. Bütün bu konular araştırma ve geliştirmenin ilaç sektöründeki birincil amaç olduğunu ve tüm dünyada ilaç geliştirmenin en önemli ihtiyaç olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır. Bu noktada ilaç sektörü yıllardır dünya çapında ortaya çıkan hastalıkların tedavisine çare bulmaya devam ederek, insanların yaşamlarında fark yaratabilecek ve daha sağlıklı bir gelecek yaratabilecek ilaç ve aşıların keşfedilmesi, geliştirilmesi ve sunulmasında topluma karşı sorumluluklarını yerine getirmektedir (139).

İlaç firmalarının sosyal sorumluluk faaliyetleri kapsamında, gelişmekte olan ülkelerde elde edilen krn belirli miktarını bu ülkelerin sağlık alt yapısının geliştirilmesi amacıyla kullandıkları, bazı firmaların iş birliği yaparak bu ülkelerde HIV vb. ilaçların geliştirilmesi için yatırım yaptıkları, çeşitli bölgesel kurumlarla işbirliği yaparak gelişmekte olan ülkelerde yerleştirilmiş Ar-Ge'yi destekledikleri bilinmektedir (137).

2.3.2. İlaça Erişim Programları ve Fiyatlandırma

İlaç endüstrisi, gelişmekte olan ülkelerde ilaçların dağıtımını ve bulunabilirliği üzerinde önemli bir etkiye sahiptir (139). İlaç firmaları, KSS faaliyetlerinin bir parçası olarak, ihtiyaç sahibi toplumlara ilaç bağışlayarak, AIDS ve sıtma gibi hastalıklarla mücadeleye yardımcı olmak için dünyanın en yoksul ülkelerinde ayrıcalıklı fiyatlandırma önererek; uluslararası STK'lara veya BM kuruluşlarına gelişmiş ülkelerde uygulananların altında, tercihli fiyatlarla ilaç ve aşı sağlayarak sosyal sorumluluklarını yerine getirebilmektedir (139).

İlaça erişim sorunları sadece gelişmekte olan ülkelere özgü değildir (137). Yetim ilaçlar ve fiyatlandırma konularının ortaya çıktığı gelişmiş ülkelerdeki insanlar da, ilaca erişim sorunlarıyla uğraşmak zorundadır. İlaç endüstrisinin, ilaca erişimle ilgili gönüllü ve hayırsever faaliyetler yürüttüğü bilinmektedir (137).

İlaç şirketleri, tercihli fiyat politikaları benimsemeleri, ilaçlarının fiyatlarını ülkelerin geri ödeme sistemi, sağlık sigortası, hükümetlerin sağlık politikalarındaki farklılıklara göre hitap ettikleri pazarlara göre uyarlayarak, ilaçların farklı tarifelerle pazarlanması sayesinde, nüfusun daha geniş bir kısmının sağlık hizmetlerine erişmesini sağlamaları, hasta yardım programları ile herhangi bir sağlık sigortası kapsamında olmayan hastalara tedavi imkanlarının sunulması yoluyla sosyal sorumluluklarını yerine getirmektedirler (139).

İlaç sektörü tarafından, ürünleri iyileştirmek, yeni tedaviler geliştirmek, ihtiyaçları belirlemek amaçlarıyla hasta grupları, hasta örgütleri veya STK'lar ile yakın ilişki ve diyalog kurulmaktadır (139). Bu ilişkinin şeffaf ve etik açıdan uygun bir şekilde yürütülmesiyle, kanser veya benzeri hastalıklarda erken teşhis ve ilaca erken erişim programları ile tedavi olanaklarının sağlanması, ilaç firmalarının toplumun refahına yönelik faaliyetlerindedir (139).

IFPMA, amaçlarının dünyanın her yerindeki insanlar için hayat kurtarıcı ve iyileştirici ilaç ve aşuların keşfedilmesini ve bunlara erişilmesini teşvik eden sağlık

politikalarını oluşturarak uygulanması konusunda DSÖ gibi kurum ve kuruluşlarla işbirliği yaparak, ortak çalışmalar yürütülmesi olduğu belirtilmektedir (144). Bununla birlikte, ilaçlara erişim konusunun, hem kamu hem de özel sektör aktörlerinin ortak eylemini gerektiren toplu bir sorumluluk olduğunu da belirtmektedir (145). Bu konuda üyeleri tarafından, düşük ve orta gelirli ülkelerde, binlerce saha operasyonu yapıldığı, 300’den fazla sağlık ortaklığında yer alındığı belirtilmekte olup, bu programların tercihli fiyatlandırma, ruhsatlandırma veya bağışlar yoluyla ilaçlara ve aşılarla erişimi kolaylaştırmak amacı taşıdığı vurgulanmaktadır (145). Ayrıca, bu kapsamda gelişmekte olan ülkelerde sağlık altyapısı ve kapasitesinin geliştirilmesi ve farkındalık yaratma çalışmalarının yürütülmesi ile sağlık sistemlerinin güçlendirilmesinin sağlandığı belirtilmektedir (145).

2.3.3. Çevrenin Korunması

İlaç endüstrisi; kimyasal süreçler barındırması nedeniyle, diğer birçok imalat sektöründe olduğu gibi çevreye olumsuz etkisi olan ve yürütülen operasyonlar gereği çevreyi riske atan bir sektördür (136). İlaç sektörü diğer sektörlerle kıyasla “kirli” bir endüstri olarak görülmesi de sektör genişledikçe çevre kirliliğini kontrol etme ve önlemede yeni zorluklarla karşı karşıya kalmaktadır (146).

İlaç sektöründeki firmalar tarafından, üretim süreçleri ile ilgili işlemlerde solventlerin ve potansiyel kirletici maddelerin kullanımını azaltmak ve çevreye olan riskini en aza indirmek için ürün ve süreç yaşam döngüsü analizi yoluyla operasyonlarına kirlilik önleme ve temiz üretim uygulamaları amaçlı bir dizi düzenleme yapıldığı, proseslerinde “daha yeşil” olma eğilimi sergileyerek çevreye özen gösterdikleri, bu yolla toplumda iyi bir vatandaş olma rolünü gerçekleştirmeye çalıştıkları bilinmektedir (139, 146).

Ayrıca, ilaç firmalarınca, ambalaj kullanımının en aza indirilmesi, geri dönüştürülmüş ve geri dönüştürülebilir malzemeler kullanılması ve hammaddelerin toksisitesinin azaltılması ile tüketicilerin kullanımı ve tüketimi de dahil olmak üzere ürünlerin çevreye genel etkisinin azaltılması ile ilgili sorumluluk faaliyetlerinin yürütüldüğü bilinmektedir (146).

Üretim proseslerinde enerji tasarrufu ve su kullanımının kontrol altında tutulması, toplumları temiz içme suyundan mahrum etmemek amacıyla suyu korumak, uygun su kullanımını değerlendirmek ve ihtiyaçlarını dikkatlice ölçmek aynı zamanda toplum tarafından kullanılan suyun kirletilmemesi, ilaç izlerinin çevreye salınmasının önlenmesi, atıkların arıtılması da endüstrinin önde gelen sorumlulukları arasındadır (139, 146).

Bazı ülkelerde, hükümetlerin ve ilaç firmalarının ortak çabaları ile yürütülen faaliyetler sonucunda, kullanılmayan ilaçların hastalardan toplanarak, uygun yollarla imha edildiği bunun da çevre üzerinde olumlu etkileri olduğu bilinmektedir (139).

Firmalar, yeşil politikaları benimseyerek enerji tüketiminin optimize edilmesi ve atıkların azaltılmasıyla yalnızca sağlık ve güvenlik tehditleri ve çevresel bozulmayla ilişkili yükümlülükleri azaltmakla kalmayıp, aynı zamanda bu uygulamaların şirketlerin üretim maliyetlerini düşürdüğü ve mal ve hizmetlerine değer kattığı da bilinmektedir (136, 139, 146).

Tüketiciler, çevre korumayı hem sağlık bakımının hem de yaşam kalitesi standartlarının ayrılmaz bir parçası olarak görmektedir. Bu nedenle, çevreye duyarlı bir şekilde faaliyet göstermek, ilaç sektörünün toplumdaki yaşamı iyileştiren imajını sürdürmek için çok önemlidir (146).

2.3.4. Sosyal Konular

İlaç endüstrisindeki sosyal sorunlar, diğer sektörlerde de ortak olan, insan hakları, çalışan hakları, eşitlik, çeşitlilik, çalışanların korunması ve engelli istihdamı gibi konulardır. Bununla birlikte, ilaç sektörüne özgü olarak; ürünlerin özellikleri ile ilişkili olarak çalışanların sağlık ve güvenlikleri, çalışanların potansiyel risklerden (onkolojik ilaçların üretilmesi, radyofarmasötikler vb) korunması konuları firmaların sosyal sorumluluk alanları arasında sayılabilmektedir (139).

2.3.5. Hayırseverlik

Hayırseverlik temelli KSS faaliyetleri, ilaç sektörüne özgü değildir. Ancak ilaç endüstrisinde, sektörü karakterize eden, sanatı veya toplum katılımını desteklemenin ötesine geçen faaliyet türleridir (139). İlaç endüstrisine atfedilebilecek temel hayırseverlik rolü, insan yaşamını iyileştirme ayrıcalığı, hastalıklara çare arama ve tedavi sağlama rolüdür (139). Hayırseverlik kapsamında, ilaç firmalarınca, ihtiyacı olan ülkelere ve hastalara ilaç bağışlarında bulunduğu bilinmektedir (142). Bazı firmaların cüzzam gibi tüm dünyayı etkileyebilecek bazı hastalıklarla mücadele kapsamında hastalık her ülkede ortadan kalkana kadar dünyadaki tüm hastalara ücretsiz tedavi sağlamak için DSÖ ile bir mutabakat zaptı imzalayarak, ilaç bağışında buldukları bilinmektedir (142).

IFPMA tarafından, dünya çapında doğal afetler ve insani yardım bakımından acil durumlarda, etkilenen insanların acil tıbbi bakım ve ilaç ihtiyacının karşılanması için ilaç firmalarınca bir dizi uzman tıbbi ve afet yardım kuruluşu (BM kuruluşları, DSÖ gibi uluslararası kuruluşlar ve sivil toplum kuruluşları) ile işbirliği içinde çalışıldığı belirtilmektedir (147). Bu kapsamda, ilaç sektörünce acil durum operasyonlarını desteklemek için fonlar ve doğrudan finansal katkılar aracılığıyla, acil bir ihtiyacı karşılamak için destek sağlandığı (personel, sağlık ürünleri, acil tıbbi ekipman, ambulanslar vb.), bu katkılarla hastaların ilaçlara erişim imkanına kavuştukları da bilinmektedir. Bu husus ilaç sektörünün afet ve acil durumlardaki insani yardımlarla topluma katkıda bulunduğunu ortaya koymaktadır (147).

İlaç dünyası, araştırmaya ve bilimin araştırma yoluyla ilerlemesine büyük ölçüde bağımlıdır (139). Bu nedenle sektör, KSS kapsamında, üniversitelere, öğrencilere ve eğitim kurumlarına araştırma bursları sağlayarak, araştırma programlarını finanse ederek, araştırma laboratuvarlarını destekleyerek ya da daha küçük öğrencileri bilimin önemi konusunda eğiterek araştırmaların gelişmesini sağlayabilmektedir (139).

2.3.6. Etik Davranışlar

İş etiği konusu ilaç firmaları için diğer şirketlerden farksızdır. Bu nedenle son derece rekabetçi bir ortamda, diğer paydaşlarının ihtiyaçlarını da göz önünde bulundurarak, hissedarlarına her zaman daha iyi getiri sağlamak zorundadır (139). İlaç firmalarında etik, işin yürütülme biçiminde büyük bir rol oynar ve bu ilaç şirketlerinin kurumsal sorumluluklarına yaklaşma şekli üzerinde güçlü bir etkiye sahiptir (139).

Şeffaflık, toplum tarafından bir ilaç firmasından faaliyetlerinin her aşamasında beklenen bir özelliktir. Çoğu sektörde olduğu gibi, ilaç sektöründen de kurumsal yönetim ve mali açıklama açısından şeffaflık beklenmektedir (139).

Bununla birlikte, sektöre özgü olarak klinik deneyler, formülasyonlarda kullanılan bileşenlerin kalitesi, şirketin tedarik zinciri, ilaçların potansiyel yan etkileri ve şirketin kendi ürünlerini tanıtmak için kullandığı yöntemler gibi sektörün belirli yönleri için de şeffaflık talep edilmektedir (139).

Bir şirketin sosyal sorumluluk yeterliliğinin yaygın olarak bilinmesi ve takdir edilmesi için, yürütülen faaliyetlerin ikna edici ve anlaşılır bir şekilde rapor edilmesi, şeffaflık ilkesi kapsamında yayınlanması ve raporda somut örnekler verilmesi gerekliliği bulunmaktadır (142). Sürdürülebilir kurumsal başarının, yöneticiler tarafından tüm paydaşların ihtiyaçlarına ve refahına cevap verebilmesine bağlı olduğu bilinmektedir (142).

İlaç sektörü etik olmayan davranış olarak tespit edilebilecek, şüphelenilebilecek veya etiketlenilebilecek herhangi bir faaliyetin hastalar, medya ve genel olarak paydaşlar tarafından tolere edilmediği bir sektördür (139). Toplumsal refahı arttırmak için üstlendikleri son derece önemli rol dikkate alındığında ilaç firmaları tarafından uygulanan KSS faaliyetlerinin dürüst, samimi ve şeffaf olması son derece önemlidir (139).

İlaç şirketlerinin KSS uygulamalarının kapsamı ile ilgili yapılan çalışmalar, paydaşlar ve sektör arasında belirlenmiş bir mutabakat bulunmadığından, ilaç sektöründe KSS'ye yönelik birleşik bir yaklaşım olmadığını göstermektedir (141). Sektörel anlamda ortak bir KSS felsefesinin eksikliği, belirli şirketlerin faaliyetlerinin genellikle kısa vadeli ve tutarsız olduğunu göstermekte olduğundan, bu hususun sektörün yarattığı toplum ve çevre üzerindeki KSS etkisinin değerlendirilmesini engellediği belirtilmektedir (141).

İlaç firmalarının gelişmekte olan dünyada, küresel sağlık etkisine yönelik KSS faaliyetlerine nasıl katıldıklarını, bunu yapmak için motivasyonlarını ve KSS stratejilerinin nasıl geliştiğini anlamaya yönelik çok uluslu 6 büyük ilaç firması (GlaxoSmithKline, Janssen, Merck, Novartis, Pfizer ve Roche) ile yapılan bir çalışmada; ilaç firmalarının KSS şemsiyesi altında çok çeşitli faaliyetlerde buldukları belirtilmiştir (148). Tüm firmaların dünya çapında, ürünleri için farklı fiyatlandırma planları sunarak, bu sayede aynı ürünün ülkelerin ekonomik uygulanabilirliğine göre farklı fiyatlardan sattıkları ortaya konulmuştur. Ürün bağışlarının, ilaç şirketlerinin KSS çalışmalarının merkezinde yer aldığı, bir şirket dışında tümünün, çabalarının bir parçası olarak hastalara ücretsiz ilaç sağladığını belirtmişlerdir. Hemen hemen tüm firmaların, gelişmekte olan ülkeleri münhasıran veya orantısız bir şekilde etkileyen hastalıkları ele almak için özel araştırmalar yaptıklarını, ödeme gücü ihmal edilebilir ülkeler için geliştirilen ürünlerden önemsiz mali getiri bekledikleri için bunların KSS olarak çalışmalara dahil edildiği dile getirilmiştir (148). Yine aynı çalışmada; firmaları KSS projesi yürütmeye iten gücün itibar faydası, rekabet avantajı ve hayırsever sağlık etkisi şeklinde üç ana kategoride genelleştirilebileceği vurgulanmıştır. Toplum sağlığını iyileştirmenin bir yolu olarak ilaçlara ve tedavilere erişimin artırılması, düşük ve orta gelirli ülkelerdeki KSS çabaları için en yaygın olarak belirtilen motivasyon olduğu bildirilmiştir (148).

Thorsteinsdóttir ve arkadaşları tarafından yapılan bir çalışmada ise, Brezilya'nın yerli ilaç firmaları ile kamuya ait üretim tesisinin aralarında bulunduğu 6 firmanın KSS faaliyetleri incelenmiştir (149). Firmalar tarafından yürütülen KSS faaliyetlerinin bir kısmının sağlık odaklı olduğu (sağlık hizmetleri, sağlık

hizmetlerinin altyapısı, sağlık eğitimi, yaşlıları destekleyen programlar) ve bu faaliyetlerin ülkede ilaç ve tıbbi hizmetlere erişimi iyileştirme amaçlı yürütüldüğü görülmüştür (149). Aynı zamanda; bu KSS faaliyetlerinin hükümetin sağlık hizmetlerinin iyileştirilmesine yönelik vatandaşlarının kaliteli ilaca eşit ve zamanında erişimini sağlama politikaları ile uyumlu olduğu belirtilmiştir. Bununla birlikte, yürütülen KSS faaliyetlerinin büyük bir bölümünün ise genel olarak eğitim, sanat veya spor gibi alanlara odaklandığı ve firmaların iyi yurttaş rolünü gösterme eğiliminde olduğu belirlenmiştir. Yapılan çalışmada, ilaç firmalarının, belirli alanlarda ilaç ve sağlık hizmetlerine erişimi teşvik etmek için hükümetin stratejilerini güçlendirmek yerine, KSS programlarında genel iyi niyeti artırmak amaçlı olarak iyi vatandaş rollerini teşvik ettiklerini göstermektedir (149).

İlaç şirketlerinin fonlarının büyük bir kısmını doğası gereği nispeten riskli olan Ar-Ge yatırımları ve tanıtım faaliyetlerine ayrıldığından KSS stratejilerine gerekli stratejik kaynaklarını tahsis etmesi, diğer sektörlere nazaran zordur (57).

İlaç şirketlerinde KSS uygulamalarıyla, şirketin faaliyetlerinde hissedar yaklaşımından paydaş yaklaşımına geçiş sağlanabilmektedir (138). Bu değişiklik ilaç şirketlerinin odak noktasını, toplum sağlığını korumaya ve ödeme gücü ne olursa olsun herkese gerekli ilacı sağlamaya kaydırmaktadır (138). Bu açıdan bakıldığında, insan haklarını tanıyan KSS'yi benimsemek, şu anda ilaç şirketlerinde toplumun bazı kesimlerince tartışılan firmalara zarar verdiği bildirilen kar odaklı yaklaşımı sona erdirmek için etkili araçlardan biri olarak değerlendirilmektedir (138).

İlaç firmalarınca yürütülen KSS faaliyetleri üzerine yapılan başka bir araştırmada; ilaç sektöründeki KSS faaliyetlerinin müşteriler, tedarikçiler, hükümet, yatırımcılar ve STK'lar ile ilişkileri iyileştirmede olumlu bir etkiye sahip olduğu, bu olumlu ilişkilerin şirketin karlılığını arttırdığını belirtmektedir (136). KSS faaliyetlerinin sağladığı daha iyi itibara sahip olan firmaların risklerini ve yükümlülüklerini azalttığı belirtilmektedir (136). Aynı çalışmada; ilaç şirketlerinde liderlerin KSS programını benimsemedikleri durumlarda, yürütülen KSS faaliyetlerinin şirketlerin stratejisiyle uyumlu olmaması halinde veya şirketin bunu

günlük faaliyetlerine entegre edememesi durumunda, yürütülen faaliyetlerin bunları gerçekleştirebilen şirketlerdeki kadar başarılı olmayacağı belirtilmiştir. Yine ilaç şirketlerinde yönetimin, KSS faaliyetlerini şirketin zaman içinde fayda sağlayabileceği bir yatırım olarak görmesinin önemine vurgu yapılmıştır (136).

Küresel ilişkileri olan yatırım şirketleri, sürekli inceleme altında olan ilaç şirketlerinin KSS faaliyetlerine özel ilgi göstermektedir (150). Medya ve halk tarafından; sunulan sağlık hizmeti türleri, çeşitli endüstri fiyatlandırma uygulamaları ve diğer faaliyetleri incelenirken, birincil gündem maddesi olarak ilaç şirketlerine odaklanılmıştır. Medyanın genellikle olumsuz tasvir ettiği ilaç şirketleri, kamu imajlarını daha olumlu bir şekilde çerçevelemeye daha fazla dikkat etmelidir (150). Birçok ilaç şirketinin KSS faaliyetleri kişisel çıkar olarak görülse de, beş büyük ilaç firmasının KSS faaliyetlerine yönelik web siteleri üzerinde yapılan bir araştırmada, firmalarının web sitelerinde önemli hayırsever eylemlerin somut örneklerinin gösterildiği belirtilmektedir (150). Ayrıca, ilaç firmalarına ait web sitelerinin, iç ve dış paydaşlara, şirketin şeffaflık uygulamalarını, KSS faaliyetlerinin şirketin misyon ve temel değerlerinde nasıl tanımladığını ve yürütülen KSS faaliyetlerini duyurma aracı olarak kullanıldığı saptanmıştır (150).

2.3.7. Sektördeki Tartışmalı Konular

Endüstrinin boyutu, etkisi ve yenilikçi ilaçların geliştiricisi ve tedarikçisi olarak topluma karşı birincil sorumluluğu nedeniyle, bu ikili rolden kaynaklanan çıkar çatışmaları etrafında tartışmalar gelişmiştir (137). İlaç sektörünün sorumlulukları ile ilgili toplumun farklı kesimlerinde firmaların ürün geri çağırma faaliyetleri, doğrudan tüketiciye reklamcılık ve sektör tarafından desteklenen eğitim; fiyatlandırma; yenilik ve patentler; ilaçlara erişim olmak üzere bir takım tartışma konuları bulunmaktadır (137).

Kurumsal sosyal sorumluluk uygulamaları ilaç şirketleri için, ilaç ticareti ile ilgili çok sayıda etik sorun olması ve insanların bu ürünlere karşı savunmasız kalmaları nedenleriyle, diğer sektörlere göre daha yüksek önem düzeyinde değerlendirilmesi

gereken bir konu haline gelmiştir (141). Bu ürünlerin (ilaçların) tüketicileri konumunda olan hastalar tarafından ilaç alınması veya hangi ilacın alınacağı konusunda doğrudan seçim yapılarak karar verilmesi mümkün değildir. Bu nedenle, hastaların doktor ve eczacılar gibi sağlık profesyonellerine danışmaları gerekmektedir. Bazı ilaçlara hastaların erişememesinin ölümle sonuçlanabileceği bilindiğinden, diğer ürünlerdeki gibi geleneksel piyasa arz ve talep dengeleri farmasötik ürünlere uygulanamamaktadır (141).

İlaç firmalarının sosyal sorumluluk bakımından diğer sektörlere göre özel durumları bulunmaktadır (148). Çünkü firmalar bir sağlık hizmeti sağlayıcısı olarak bu itibar ve imajdan yararlanırken, bir işletme olarak ticari karları insan sağlığını doğrudan etkilemektedir (137, 148). Firmaların bu ekonomik rolü genellikle önemli eleştirilere yol açan çıkar çatışmaları yaratmaktadır (137). Sektörün büyüklüğü, kamuoyu üzerindeki etkisi ve topluma karşı sorumlulukları nedeniyle, çıkar çatışmaları üzerinde süregelen tartışmalar bulunmaktadır (137).

İlaç firmaları, ilaçların uygun maliyetli bir şekilde geliştirilmesi ve dağıtılması bu arada da uygun bir kar marjı ile varlıklarının devamının sağlanması konusunda, iç ve dış paydaşların büyük baskısı altındadır (136). Müşteriler, hükümetler ve halk, sektörü etkileyen en talepkâr dış paydaşlar arasındadır (57). Her sektörde olduğu gibi ilaç sektöründe de, ürünlerin verimli bir şekilde üretilmesi, fiyatın düşük tutularak ürünlerin daha hızlı geliştirilmesi bu arada da kalite koşullarının sürekli geliştirilmesi anlamına gelmektedir (136). İlaç şirketleri, küresel pazarda rekabetçi kalabilmek için, sürekli olarak Ar-Ge yatırımları yapmak yeni ilaçlar geliştirmek zorundadır (57, 136). Sektöre yönelik eleştirilerin önemli bir kısmı, ürettikleri ürünleri için fazla ücret aldığı, sorumsuz hayvan testleri gerçekleştirdiği ve yoksul nüfus için hayat kurtaran ilaçlara erişim sağlama noktasında yüksek fiyatlar belirlendiği yönündedir (148). Özellikle yüksek teknoloji ve tedavide önemli ürünlerin yakın zamanda patent sürelerinin dolması ve ürün güvenliği konusundaki incelemelerin artmasıyla, endüstri maliyetleri düşürmek için büyük bir baskı altındadır (57, 136, 142).

Hem gelişmiş, hem de gelişmekte olan ülkelerde, farmasötik ürünlerin fiyatlandırılması, patent korumasının küresel mevcudiyeti, patentlerin şirketlere tekeli mülkiyet hakları tanıdığı gerekçeleriyle en önemli tartışma konularıdır (137). Diğer taraftan yetim ilaç olarak adlandırılan ilaç sınıfında dünyadaki hasta sayısının az olması nedeniyle, ilacı geliştirme ve üretme maliyetinin, şirketin ilacın satışından elde edeceği geliri aşması nedeniyle, ilaç firmalarınca bu ilaçların üretilmesinden kaçınıldığı yönünde tartışmalar bulunmaktadır (137). Ayrıca, ilaç firmaları; birçok kritik hastalıkta eski ilaçları geliştirmeyi bırakmaları, yenilikçi ilaçların fiyatlarını yüksek tutarak, hayat kurtarıcı tedaviyi dünyadaki yoksulların ulaşamayacağı bir yere taşımaları, araştırmalarını küresel salgınlar yerine kellik, ayak mantarı veya cinsel disfonksiyon gibi yüksek fiyatla satılan yaşam tarzı ilaçlarına odaklamaları ve böylece karlarını maksimize etme amacıyla olmaları nedenleriyle eleştirilmektedir (138).

Firmaların hatalı ürünlerini geri çağırmaları, genel olarak çeşitli paydaşlar ve toplum tarafından bir ürünün öngörülemeyen risklerine tepkisel olmaktan ziyade gönüllü olarak yapıldığında, kurumsal sorumluluk ve hesap verebilirliğe yönelik olumlu çabalar olarak görülmektedir (137). Godfrey ve arkadaşları (2009), KSS faaliyetlerinde bulunmalarının ilaç firmalarına sigorta benzeri koruma sağladığını öne sürmektedir (136). 1998'den 2004'e kadar FDA'nın ürün geri çağırma analiz ederken, Cheah ve arkadaşları (2007), ABD'li yatırımcıların geri çağırma yapan ve KSS faaliyetleri olmayan firmaları cezalandırdığını ortaya koymuştur (136).

İlaç firmalarının düzenlediği doğrudan tüketiciye reklamcılık ve eğitim faaliyetleri; ilaçların tüm topluma pazarlanması olarak değerlendirilmektedir (137). Bu faaliyetler, sektörün bakış açısından, ürünlerin son kullanıcılarını eğitmeye ve güçlendirmeye hizmet eden faaliyetler olarak nitelendirilmektedir (137). Ancak, diğer kesimlerce hastaların reklamlardan aldığı bilgilerin etik olmadığı, içeriklerinin ön yargılı bilgiler olması ve ilaç şirketlerinin, eski ilaçları iyileştirmenin yanı sıra yeni ilaçlar geliştirmeye ve araştırmaya devam etmek yerine, bütçelerinin çok büyük bir kısmını reklama harcamaları nedeniyle endişe yaratmaktadır (137, 138).

Bu reklamlar; halkın ilaçlara yönelik gereksiz talebi, kendi kendilerine teşhis koyarak ilaç kullanmaları, reklam maliyetlerinin dahil edilmesi nedeniyle yüksek fiyatlı ilaçlar ve belirli ilaçları reçete etmesi yönünde doktorlar üzerinde baskılar gibi olumsuzluklara neden olmaktadır (137). İlaç endüstrisi için bir başka tartışma alanı, sağlık profesyonellerinin eğitiminde giderek artan rolleri ve bunların etik boyutlarıdır. Sektörün rekabetçi doğası nedeniyle, her zaman ürünlerini tanıtmanın yeni yollarını aramaktadır, ancak bu tür uygulamalar etik dışı olarak algılanabilmektedir (137).

Bu tartışmalara yanıt olarak, son yirmi yılda ilaç şirketleri, özellikle küresel hastalık yükünün büyük çoğunluğunu taşıyan düşük ve orta gelirli ülkelerde KSS çabalarını önemli ölçüde artırmışlardır (148). Gelişmekte olan ülkelerde salgın hastalıklar, HIV/AIDS pandemisi ile mücadele ve toplumsal refahı teşvik etmek için gerekli faaliyetlerini aktif olarak gerçekleştirmektedirler (148). İlaç şirketleri KSS'yi, riske atılan firma itibarlarını onarmak veya kamuoyunun firmaların etik olmadığını düşündüğü ticari faaliyetlerine yönelik inançlarını tersine çevirmek için kullandıkları yönünde eleştirilmektedir (148).

2.4. Araştırmanın Amacı ve Hipotezleri

Günümüzde, işletmelerin teknolojik gelişmeler ve artan rekabet ortamında varlıklarını sürdürebilmeleri, rakiplerine karşı avantaj sağlayabilmeleri, kamuoyunda itibar kazanabilmeleri için; sadece kar elde etmelerinin yeterli olmadığı, faaliyetlerin yürütülmesinde KSS anlayışının benimsenerek, toplumsal sorunların çözümüne katkıda bulunmaları ve toplumun refah düzeyinin arttırılmasında rol üstlenmeleri gerektiğinin kaçınılmaz olduğu ortaya konulmuştur (1, 2, 3, 19, 20).

Kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerinin tüm toplum üzerindeki önemli etkisinden yola çıkılarak; bu çalışma ile dünyanın en önemli ve stratejik sektörlerden biri olan ilaç sektörü üzerinde araştırma yapılması; Türkiye'de faaliyette olan ilaç firmalarının KSS projelerinin değerlendirilmesi hedeflenmiştir.

Bu araştırmanın amacı;

- ✚ Dünyada ve Türkiye’de KSS ile ilgili kavramsal çerçevenin, ilaç sektörü de dikkate alınarak ortaya konulması,

- ✚ Türkiye’de faaliyet gösteren ilaç firmalarının KSS faaliyetlerine ilişkin genel durumunun belirlenen kriterlere (firmaların yerli ya da çok uluslu olmaları, ürün grupları, kurumsal iletişim departmanı bulundurmaları, kamuoyuna duyuru yapılması, yıllara göre değişim) göre ortaya konulması,

- ✚ Firmaların beyanları doğrultusunda yürütülen KSS projelerinin ayrıntılı olarak incelenmesi ve belirlenen kriterlere göre kıyaslaması,

- ✚ Ülkemizde, KSS çalışmalarına yönelik farkındalığın artırılması, iyi uygulama örneklerinin yaygınlaştırılması ve sektörel gelişimin sağlanmasına yönelik önerilerde bulunulması,

- ✚ KSS faaliyetlerine yönelik ilaç sektöründe farkındalık yaratılarak, bu faaliyetlerin yaygınlaştırılmasına katkıda bulunulması ve toplumsal faydanın artırılması amaçlanmıştır.

Ayrıca, ilaç sektörüne yönelik sınırlı düzeyde ele alınmış KSS konusunda, literatüre katkı sağlanması hedeflenmektedir.

Yürütülen araştırma kapsamında, çalışmadan beklenen sonuçların doğruluğunun sınanması için belirlenen hipotezler aşağıda yer almaktadır.

Türkiye’de faaliyet gösteren ilaç firmalarının;

1. Yerli ya da çok uluslu olmalarına göre, yürüttükleri KSS proje sayısında farklılık vardır.

2. Piyasadaki ürün gruplarına göre, yürüttükleri KSS projelerinin alanları farklılık göstermektedir.

3. Kurumsal iletişim departmanı bulunanlar ile bulunmayanlar arasında, yürütülen KSS proje sayısı yönünden farklılık vardır.

4. Kurumsal sosyal sorumluluk projelerinin sayısı, yıllara göre farklılık göstermektedir.

5. Kurumsal sosyal sorumluluk faaliyet alanları, yıllara göre farklılık göstermektedir.

6. Yerli ya da çok uluslu olmalarına göre, KSS projelerinin kamuoyuna açıklanma/duyurulma yöntemleri farklılık göstermektedir.

3. GEREÇ VE YÖNTEM

3.1. Araştırmanın Planlanması

Bu araştırmanın başlangıcında; Türkiye’de faaliyet gösteren ilaç firmaları tarafından yürütülen KSS projelerinin değerlendirmesi amacıyla, ilaç firmalarına yönelik anket uygulanması ile anlamlı sonuçlara ulaşılarak mevcut durumun ortaya konulabileceğine karar verilmiştir. Bu konuda öncelikle ayrıntılı bir literatür araştırması yapılmıştır. Literatür taraması kapsamında; yerli ve yabancı dilde çok sayıda bilimsel araştırma, kurum ve kuruluşların yayınladığı raporlar, kurumların arşivlerinde yer alan dokümanlar, güncel bilgi ve belgeler değerlendirilmiştir.

Anketin hazırlanmasına yönelik yürütülen çalışmalar kapsamında, literatür taraması ile elde edilen bilgilerden faydalanılmakla birlikte, tamamen özgün olarak hazırlanan sorularla anket formu oluşturulmuştur.

Anket formu hazırlanarak gerekli kontroller yapıldıktan sonra, araştırmaya yönelik olarak; araştırmanın amacı, yöntemi ve yürütülmesine ilişkin bilgilerin yer aldığı başvuru formu kullanılmak suretiyle, 13.03.2019 tarihinde Hacettepe Üniversitesi Etik Komisyonu’na başvuruda bulunulmuştur. Hacettepe Üniversitesi Rektörlüğü’nün 25.04.2019 tarihli ve E.563072 sayılı yazısı ile Hacettepe Üniversitesi Etik Komisyonu tarafından, tez çalışmasının etik açıdan uygun bulunduğu bildirilmiştir. Etik Komisyon Onayı **EK 1**’de, tez çalışmasında kullanılan anket formu **EK 2**’de yer almaktadır.

3.2. Verilerin Toplanması

Yürütülen araştırma kapsamında, öncelikle Türkiye’de faaliyet gösteren ilaç firmalarının toplam sayısının tespit edilmesi ile ilgili araştırma yapılmış olup, bu kapsamda veri toplama sürecinin başlangıcı olan 31.05.2019 tarihi esas alınarak, TİTCK tarafından yayınlanan, Kurumdan İzinli Yurtiçi Tesis Listesi ile Ruhsatlı Ürünler listeleri incelenmiştir (129, 151). Kurumdan İzinli Yurtiçi Tesis Listesi’nden,

Türkiye’de üretim tesisi olan, TİTCK tarafından düzenlenmiş üretim yeri izin belgesine sahip firmalar belirlenmiş olup, üretici firmalarla birlikte, ithalatçı olarak faaliyet gösteren firmalar da olduğundan; TİTCK tarafından ilaç ruhsatı sahibi firma listesi de incelenerek, Türkiye’de faaliyet gösteren toplam firma sayısının 341 olduğu bilgisine ulaşılmıştır (129, 151).

Türk İlaç Sektörü’ndeki firmaların üye oldukları üç büyük kuruluş bulunmaktadır. 1951 yılında kurulmuş olan Türkiye İlaç Sanayi Derneği (TİSD), 1964 yılında kurulan İlaç Endüstrisi İşverenler Sendikası (İEİS) ve 2003 yılında kurulmuş bulunan Araştırmacı İlaç Firmaları Derneği (AİFD); Türkiye ilaç ve sağlık politikasının geliştirilmesine yön veren kuruluşlardır. Bu misyonlarının yanı sıra ilaç tedarikinin sürdürülebilirliğinin sağlanması ve sektörde yaşanan sorunların çözümüne katkı sağlamak amacıyla faaliyette bulunmaktadır (152, 153). Türkiye’deki ilaç sektörüne veya sektördeki firmalara yönelik yapılan bilimsel araştırmalarda, genel olarak İEİS, TİSD ve AİFD üyeleri olan ilaç firmalarının seçildiği görülmüştür (114, 153, 154, 155).

Tarafımızca yürütülen bu çalışmada, sektöre yönelik yapılan araştırmalara ilişkin literatürün değerlendirilmesi ve araştırma amacına uygun olarak belirlenen kriter çerçevesinde, araştırma evrenini; Türkiye’de faaliyet gösteren ilaç firmalarından, Türk İlaç Sektörü’nü temsil eden İEİS, TİSD ve AİFD’ye üye olan firmalar oluşturmaktadır. Anketin uygulanmasında, Türkiye’deki genel durumun ortaya konulabilmesi amacına yönelik olarak araştırma evreninin tamamına ulaşılması hedeflenmiştir.

Yapılan çalışmalar kapsamında, Türkiye’deki ilaç firmalarının üyesi buldukları, İEİS, TİSD ve AİFD yöneticileri ile Haziran 2019’da görüşülerek, üyelerinin listeleri ve iletişim bilgileri talep edilmiş, bununla birlikte anket formlarının ilgili firma yetkililerine ulaştırılması konusunda destekleri alınmıştır. Sektör temsilcileri ile yapılan görüşmeler neticesinde, Türkiye ilaç sektöründe yer alan İEİS, TİSD ve AİFD’ye üye ilaç firmaları belirlenmiştir.

Araştırmanın veri toplama süreci başında, Haziran 2019 tarihi itibariyle yapılan tespitlere göre Türkiye’de faaliyette olan ilaç firmalarından;

- İEİS üyesi; 56 firma,
- AİFD üyesi; 35 firma,
- TİSD üyesi; 29 firma bulunmaktadır.

Söz konusu firmalardan; AİFD ile İEİS ortak üyeliği bulunan 7 ilaç firması, İEİS ile TİSD ortak üyeliği bulunan 3 ilaç firması olduğu görülmüştür. Bu kapsamda; aynı firmanın birden fazla dernek veya sendika üyeliği olduğu görüldüğünden, bu husus da değerlendirildiğinde araştırma evrenini toplam 110 ilaç firması oluşturmaktadır.

Hazırlanan anket formu 20.06.2019 tarihinde ilaç firmalarında görev yapan, araştırma konusunda yetkili kişilere iletmek üzere İEİS, TİSD ve AİFD yöneticilerine elektronik posta aracılığıyla gönderilmiştir. Daha sonraki süreçte firmalardan doldurularak geri gönderilen anketler incelenmiş, geri dönüşlerin yetersiz olması nedeniyle 2019 yılı Eylül, Ekim, Kasım ve Aralık aylarında İEİS, TİSD ve AİFD yetkilileriyle yüz yüze görüşmeler yapılarak, ayrıca elektronik posta ve telefon kanalıyla iletişime geçilerek, firmalara gerekli hatırlatmalarda bulunulması talep edilmiştir. Bununla birlikte, sektör temsilcilerince firmalara elektronik posta gönderilerek yapılan hatırlatmalar, yakından takip edilmiştir. İEİS, TİSD ve AİFD’ye ortak üyeliği bulunan firmalara birer defa anket uygulanmıştır.

Veri toplama sürecinde; anket formu gönderilen firmalardan yapılan geri dönüşlere bakıldığında, anketi doldurup tarafımıza ileterek çalışmamıza katılım sağlayan firma sayısınının 60 olduğu ve geri dönüş oranınının %54,5 olduğu görülmüştür.

Sektör temsilcileri aracılığıyla ilaç firmalarına gönderilen anket formları ile 03.06.2019 tarihinde başlayan veri toplama süreci 31.12.2019 tarihi itibariyle tamamlanmıştır.

3.3. Veri Toplama Aracı (Anket Formu)

İlaç firmalarının KSS projelerinin değerlendirmesi amacıyla yapılan literatür çalışmaları sonucunda özgün olarak sorular belirlenerek anket formu hazırlanmıştır. Anket formu 3 bölümden oluşmaktadır.

➤ Anketin birinci bölümünde; firmalarla ilgili temel konulara ait bilgilerin sorulduğu genel bilgiler başlığı altında 10 soru yer almaktadır.

➤ Anketin ikinci bölümünde; firmaların 2009-2019 yılları arasında yürüttüğü KSS projeleri hakkında bilgi alınması amacıyla hazırlanan projelere yönelik genel bilgiler başlığı altında 10 soru yer almaktadır.

➤ Anketin üçüncü bölümünde; firmaların 2009-2019 yılları arasında yürüttüğü KSS projeleri ile ilgili; projenin adı, yürütülme şekli, başlangıç ve bitiş tarihi, amacı, seçilme nedeni, hedef kitlesi, proje kapsamında yürütülen faaliyetler, projenin paydaşları, paydaşlara sağladığı faydalar, projenin kamuoyuna duyurulma şekli bilgilerine yer verilecek şekilde hazırlanmış bir tablo yer almaktadır.

Ankette toplam 20 soru ile firmalarca doldurulabilecek şekilde tasarlanan bir tablo bulunmaktadır. Anket formunda yer alan soruların bir kısmı çoktan seçmeli olarak planlanırken, bir kısmı da firmaların ayrıntılı cevap vermelerine olanak sağlayabilmek adına açık uçlu olarak hazırlanmıştır (EK 2).

3.4. Verilerin Analizi

Veri toplama süreci sonunda, firmalar tarafından doldurulan anket formları incelenmiş ve verilen cevaplar tablo haline getirilmiştir. Eksikliği tespit edilen cevaplar, birbiri ile tutarsız veriler ve boş bırakılan hususlarla ilgili firmalarla e-posta ve telefon kanalıyla iletişime geçilmiştir. Gelen cevaplar üzerinde inceleme ve değerlendirmeler tamamlanarak, doldurulmuş anketlerin tasnif edilmesi sağlanmıştır.

Anket formlarındaki veriler bilgisayar ortamında IBM SPSS Statistics sürüm 23.0 paket programına kaydedilerek değerlendirilmiş olup, istatistiksel analizleri yapılarak sonuçlar tablolar halinde sunulmuştur.

Anket formlarından elde edilen verilerin, çalışma amacına uygun olarak istatistiksel analizinin yapılarak doğru ve güvenilir bir şekilde değerlendirilebilmesi ve sonuçların anlamlı bir şekilde yorumlanabilmesi amacıyla çalışmanın her aşamasında konunun uzmanlarından destek ve görüşler alınmıştır.

Anket formunda bulunan bazı sorularda, katılımcılara açık uçlu sorular sorularak cevap istenildiğinden veya bazı sorularda birden fazla cevap verme seçeneği sunulduğundan, bu sorularla ilgili yapılan değerlendirmelerde sıklık (frekans) değerlerinde ankete katılanların sayısından daha fazla olan değerler ortaya çıkmıştır.

Ankette yer alan firma ve KSS projeleriyle ilgili genel bilgilere ilişkin sorulara verilen cevaplar değerlendirilerek, cevapların sıklık (frekans) dağılımları belirlenmiştir. Ankette yer alan sorulara verilen cevaplar doğrultusunda, hipotezlerle ilgili olarak; konunun uzmanlarından destek alınarak istatistiksel analizler yapılmıştır.

Hipotez testleri, örneklem istatistiklerine dayanılarak evren parametreleri hakkında belirli bir güven seviyesinde genelleme yapılabilmesine imkan tanıyan testlerdir. Araştırmalar sırasında, örneklemden elde edilen istatistiklerden yararlanılarak, bir veya birden fazla parametre hakkında ileri sürülen hipotezlerin (önergelerin) doğruluğu ve geçerliliği belirlenmektedir (156).

Bu kapsamda, hipotezlerle ilgili olarak; gruplar arası karşılaştırmalarda parametrik olmayan hipotez testlerinden ki-kare testi, Fisher kesin testi ve Mann-Whitney U testi ile istatistiksel analizler yapılmıştır. Ki-kare testi; parametrik olmayan bir sına olup, araştırmada incelenen değişkenlere ait verilerin nitel yapıda olduğu durumlarda, değişkenlere ait beklenen ve gözlenen frekanslar arasındaki farkın anlamlı olup olmadığının incelenmesinde kullanılmaktadır. Mann-Whitney U Testi;

iki bağımsız grup arasındaki farkın önemini sınamak için kullanılan parametrik olmayan testlerdendir (156).

Yapılan analizlerde güven düzeyi %95 olarak belirlenmiştir. Anlamlılık seviyesi olarak 0,05 kullanılmış olup, $p < 0,05$ olması durumunda değişkenler arasında istatistiksel olarak anlamlı farklılığın olduğu, $p > 0,05$ olması durumunda değişkenler arasında anlamlı farklılığın olmadığı şeklinde yorumda bulunulmuştur.

3.5. Araştırmanın Kısıtlılıkları

Türkiye’de faaliyet gösteren ilaç firmaları tarafından yürütülen KSS projelerinin değerlendirmesini amaçlayan bu çalışmada, çoğu çalışmada olduğu gibi bir takım kısıtlılıklarla karşılaşmıştır.

Türkiye’deki ilaç sektörünün büyüklüğü göz önüne alındığında, ülkemizde faaliyet gösteren irili ufaklı çok sayıda ilaç firması bulunması nedeniyle imkanlar çerçevesinde tüm firmalara ulaşılması mümkün olmadığından, araştırma hazırlık aşamasında anlamlı ve karşılaştırılabilir sonuçlara ulaşılması amacıyla, literatürdeki ilaç sektörüne yönelik çalışmalarda olduğu gibi araştırma İEİS, TİSD ve AİFD üyesi firmalarla sınırlı olacak şekilde yürütülmüştür.

İlaç firmalarında belirli pozisyonlarda görev yapan yetkililerin iş yoğunlukları nedeniyle, sektör temsilcileri kanalıyla iletilen anketlere, firmaların tamamının geri dönüş yapması sağlanamamıştır. Bununla birlikte, araştırma evrenini temsil gücü olan 60 firmadan geri dönüş yapıldığı, geri dönüş oranının %54,5 olduğu görülerek elde edilen veriler değerlendirilmiştir.

Firmaların yapısal farklılıkları ve değişik yönetim politikaları nedeniyle, özellikle bütçe ve maliyetle ilgili bazı sorulara, bilgi paylaşımının firma gizlilik politikalarına uygun olmadığı gerekçesiyle cevap verilemediği görülmüştür. Bu nedenle bütçe ile ilgili soruların cevapları, tüm firmalarla ilgili genelleme yapılacak şekilde değerlendirilememiştir.

Firmalar tarafından, geçmiş yıllarda yürütülen KSS çalışmalarının ayrıntılı kayıtların tutulmadığı gerekçesi ile bazı projelere ilişkin detaylı bilgi gerektiren sorulara ayrıntılı cevap verilmediği görülmüştür. Bu nedenle, analizler firmaların yanıtları çerçevesinde kısıtlı sayısal verilerle yapılabilmektedir.

4. BULGULAR

Bu bölümde, araştırma kapsamında uygulanan anket formlarından elde edilen veriler ile bazı verilerin istatistiksel analizi sonucunda elde edilen bulgulara yer verilmiştir. Araştırma evreni; Türkiye’de faaliyet gösteren ilaç firmalarından, Türk İlaç Sektörü’nü temsil eden İEİS, TİSD ve AİFD’ye üye olan toplam 110 firmadan oluşmaktadır. İlaç firmalarından anket formunu doldurarak araştırmaya katılım sağlayan firma sayısı 60 olup, geri dönüş oranı %54,5 olarak saptanmıştır.

4.1. Firmalarla İlgili Bulgular

Araştırma kapsamında kullanılan anket formunun ilk bölümü olan genel bilgilerle ilgili 10 soruya ilişkin yapılan değerlendirmelere ait sonuçlar aşağıda yer almaktadır.

Firmalardan bazılarının birden fazla kuruluşa üye olmaları nedeniyle anket sorusuna birden fazla yanıt verdikleri görülmekle birlikte; katılımcı firmaların, %37,50’sinin AİFD üyesi, %33,75’inin İEİS üyesi, %8,75’inin TİSD üyesi olduğu, %20’sinin ise; bu üç kuruluşa ilaveten diğer dernek/kuruluşlara üyeliklerinin bulunduğu belirlenmiştir. Firmaların üye olduğu kuruluşların dağılımları Tablo 4.1.’de sunulmaktadır.

Tablo 4.1. Firmaların üye olduğu kuruluşların dağılımları*

Üye Olunan Kuruluş	Sayı (n)	Yüzde (%)
AİFD	30	37,50
İEİS	27	33,75
TİSD	7	8,75
Diğer**	16	20,00

*Birden fazla yanıt verildiğinden, yüzde hesaplamaları toplam yanıt sayısı (n=80) üzerinden yapılmıştır.

**Diğer: YASED, NAFİDER, SURDER, ARTED, SADER, MASSİAD, İsveç Ticaret Merkezi.

Araştırmaya katılan firmalar yerli veya çok uluslu olmalarının yanında farklı finansal büyüklüklerde bulunmaktadır. Finansal büyüklükleri ile ilgili firmaların yanıtları değerlendirildiğinde, araştırmaya katılan firmaların %25'inin, şirket gizlilik politikaları nedeniyle bütçeleri ile ilgili bilgileri paylaşamayacaklarının bildirildiği, soruya yanıt veren firmaların ise şirketlerinin finansal büyüklüğü ile ilgili farklı para birimlerinde bilgiler paylaştıkları görülmüştür. Bu çerçevede, öncelikle finans bilgilerini içeren tüm yanıtlar, 31.12.2019 tarihli TC Merkez Bankası döviz kurları esas alınarak TL'ye dönüştürülmüş ve istatistiksel olarak değerlendirilmek üzere gruplandırılmıştır. Bununla birlikte, ankete katılan firmaların toplam finansal büyüklüklerinin de tespiti amaçlanarak, toplam finans büyüklükleri hesaplanmıştır. Ancak, katılımcı firmaların %25'inin bilgi paylaşmaması nedeniyle hesaplanan toplam finans büyüklüğünün tüm katılımcı firmalarının mevcut durumunu yansıtmadığı anlaşılmıştır. Firmaların yaklaşık finans büyüklüğü/ciro miktarı ile toplam finans büyüklüklerinin dağılımı, Tablo 4.2.'de gösterilmektedir.

Tablo 4.2. Firmaların yaklaşık finans büyüklüğü/ciro miktarı

Firmanın yaklaşık finans büyüklüğü (TL)	Sayı (n)	Yüzde (%)	Toplam finans büyüklüğü (TL)
100 milyon ve altı	9	15,00	314.277.000
101-500 milyon	16	26,67	4.588.000.000
501-999 milyon	12	20,00	7.983.000.000
1 milyar ve üstü	8	13,33	2.439.719.950.000
Bütçe paylaşmayan	15	25,00	-
Toplam	60	100,00	2.452.605.227.000

Araştırmaya katılan firmalarda çalışan personel sayılarının belirlenebilmesi amacıyla hazırlanan soruya verilen yanıtlar incelenmiş, istatistiksel olarak değerlendirilebilmesi için, gruplandırma yapılmıştır. Firmaların verdiği yanıtlara göre, genel olarak Türkiye'de üretim yeri bulunan firmalarda çalışan sayılarının daha fazla olduğu, çok uluslu olan ithalatçı firmaların ise Türkiye'de daha az personelle faaliyet

gösterdikleri anlaşılmıştır. Firmaların personel sayılarının dağılımında, %38,33'lük oranla 101-500 arasında personelin çalıştığı, bununla birlikte ankete katılan firmalarda toplam 212.677 kişiye istihdam sağlandığı belirlenmiştir. Personel sayılarının dağılımı Tablo 4.3.'te gösterilmektedir.

Tablo 4.3. Firmalarda çalışan personel sayısı dağılımı

Personel sayısı	Sayı (n)	Yüzde (%)	Toplam personel sayısı
100 ve altı	14	23,33	767
101-500	23	38,33	5.069
501-1000	13	21,67	9.765
1001 ve üstü	10	16,67	197.076
Toplam	60	100,00	212.677

Ankete katılan firmaların yerli mi çok uluslu mu olduğu, çok uluslu firma ise meşenin hangi ülke olduğunun belirlenmesi amacıyla sorulan soruya verilen yanıtlar değerlendirildiğinde, katılımcı firmaların %51,67'sinin çok uluslu, %48,33'ünün yerli olduğu görülmüştür. Çok uluslu firmaların en yüksek oranda (%29,03) ABD menşeli olduğu, bir firmanın ise, iki ülke kökenli olduğu (İngiltere ve İsveç) anlaşılmıştır. Firmaların menşe ülkelerinin dağılımları Tablo 4.4.'te gösterilmektedir.

Tablo 4.4. Firmaların menşe ülkelerinin dağılımı

Firmaların menşe ülkesi	Sayı (n)	Yüzde (%)
Yerli	29	48,33
Çok uluslu	31	51,67
Toplam	60	100,00
<i>Çok uluslu firmaların menşe ülkeleri *</i>		
ABD	9	29,03
Almanya	6	19,35
İsviçre	3	9,68
Danimarka	2	6,45
Fransa	2	6,45
Japonya	2	6,45
Avustralya	1	3,23
Belçika	1	3,23
Kanada	1	3,23
İngiltere	1	3,23
İsrail	1	3,23
İtalya	1	3,23
İsveç/İngiltere	1	3,23

*Yüzde hesaplamaları toplam yanıt sayıları (n=31) üzerinden yapılmıştır.

Araştırmaya katılan firmaların üretimini yaptığı/ruhsatına sahip olduğu ürün sayılarının belirlenmesi amacıyla, sorulan soruya firmaların verdiği yanıtlar incelenmiş olup, istatistiksel olarak değerlendirilebilmesi için gruplandırılmıştır. Firmaların %63,33'ünün ürün sayısının 100 ve altı olduğu, %8,33'ünün ürün sayısının 301 ve üstü olduğu görülmüştür. Bununla birlikte, firmalardan ikisinin bilgi vermediği görülmüş, onların dışında araştırmaya katılan firmaların toplam ürün sayısı 6.717 olarak belirlenmiştir. Firmaların ürün sayıları ve toplam ürün sayılarının dağılımı Tablo 4.5.'te gösterilmektedir.

Tablo 4.5. Firmaların üretimini yaptığı/ruhsatına sahip olduğu ürün sayılarının dağılımı

Ürün sayısı	Sayı (n)	Yüzde (%)	Toplam ürün sayısı
100 ve altı	38	63,33	1.447
101-200	10	16,67	1.567
201-300	5	8,33	1.242
301 ve üstü	5	8,33	2.461
Bilgi vermeyen firma	2	3,33	-
Toplam	60	100,00	6.717

Araştırmaya katılan firmaların üretimini yaptığı/ruhsatına sahip olduğu ana ürün grupları ile ilgili soruda, firmalara birden fazla yanıt işaretleyebilme olanağı verilmiş olup, bu doğrultuda çoklu seçimlerden kaynaklı olarak ankete katılan katılımcı sayısından fazla yanıt bulunduğu görülmüş, hesaplamalar yanıt sayıları üzerinden yapılmıştır. Firmaların yanıtları değerlendirildiğinde, ilk sırada %52,38'lik oranla konvansiyonel ürün, ikinci sırada ise, %26,67'lik oranla biyoteknolojik ürün üretimi yapıldığı/ruhsatına sahip olunduğu görülmüştür. Bununla birlikte, firmaların %5,71'inin diğer ürün gruplarından da ürünleri bulunduğu anlaşılmıştır. Ürün gruplarının dağılımı Tablo 4.6.'da yer almaktadır.

Tablo 4.6. Firmaların üretimini yaptığı/ruhsatına sahip olduğu ana ürün gruplarının dağılımı*

Ana ürün grupları	Sayı (n)	Yüzde (%)
Konvansiyonel ürünler	55	52,38
Biyoteknolojik ürünler	28	26,67
Biyolojik ürünler	16	15,24
Diğer**	6	5,71

*Birden fazla yanıt verildiğinden, yüzde hesaplamaları toplam ürün sayısı (n=105) üzerinden yapılmıştır.

**Diğer: Radyofarmasötik ürün, tüketici sağlığı ürün grubu, takviye edici gıdalar, geleneksel bitkisel tıbbi ürünler, biyosidal ürünler, tıbbi cihazlar, kozmetik ürünler vb.

Araştırmaya katılan firmaların üretimini yaptığı/ruhsatına sahip olduğu ürünlerin Anatomik Terapötik Kimyasal Sınıflandırma Sistemi (ATC) koduna göre ürün gruplarının dağılımı Tablo 4.7.'de gösterilmektedir. Firmalara birden fazla yanıt işaretleyebilme olanağı verilmiş olup, çoklu seçimlerden kaynaklı olarak katılımcı sayısından fazla yanıt ortaya çıktığı görülerek, hesaplamalar yanıt sayıları üzerinden yapılmıştır. Firmaların üretimini yaptığı/ruhsatına sahip olduğu ürünlerin %11,59'luk oranla en fazla sindirim sistemi ve metabolizma grubundaki ürünler olduğu, en az %2,32 oranında antiparazitik ürün grubundaki ürünler olduğu görülmüştür.

Tablo 4.7. Firmaların üretimini yaptığı/ruhsatına sahip olduğu ürünlerin Anatomik Terapötik Kimyasal Sınıflandırma Sistemi (ATC) koduna göre ürün gruplarının dağılımı*

ATC koduna göre ürün grupları	Sayı (n)	Yüzde (%)
A. Sindirim sistemi ve metabolizma	40	11,59
B. Kan ve kan yapıcı organlar	22	6,38
C. Kardiyovasküler sistem	31	8,99
D. Dermatolojik ilaçlar	24	6,96
G. Genitoüriner sistem ve seks hormonları	21	6,09
H. Seks hormonları hariç sistemik hormonal ürünler	16	4,64
J. Sistemik kullanım için genel antiinfektifler	33	9,57
L. Antineoplastik ve immünomodülatör ajanlar	30	8,70
M. Kas-iskelet sistemi	27	7,83
N. Sinir sistemi	38	11,01
P. Antiparazitik ürünler	8	2,32
R. Solunum sistemi	29	8,41
S. Duyu organları	12	3,48
V. Diğer**	14	4,06

*Birden fazla yanıt verildiğinden, yüzde hesaplamaları toplam ürün sayısı (n=345) üzerinden yapılmıştır.

**Diğer: Demir şelatörü ajanları, hiperkalemi ve hiperfosfatemi tedavisinde kullanılan ilaçlar, monoklonal antikor, antineoplastik tedavi için detoksifiye edici ajanlar, kontrast maddeler, doku adezivleri, tümör/kanser tanısı ve tedavisi ürünleri, tiroid fonksiyon testi, nutrisyonel ürünler, detoks antidiyabetik, antiinflamatuvar, neoplast ağ tedavi ürünleri, vitamin, mineraller vb.

Katılımcı firmalarda, KSS projelerinin organizasyonel olarak yürütüldüğü bölüm/departmanların dağılımı, Tablo 4.8.'de gösterilmektedir. Buna göre; firmaların %36,73'lük kesiminde KSS projelerinin kurumsal iletişim bölümünce yürütüldüğü belirlenmiştir.

Tablo 4.8. Firmalarda KSS projelerinin yürütüldüğü bölüm/departmanların dağılımı*

KSS projelerinin yürütüldüğü bölüm/departman	Sayı (n)	Yüzde (%)
Kurumsal İletişim	36	36,73
İnsan Kaynakları	22	22,45
Üst Yönetim	20	20,41
Pazarlama	10	10,20
Diğer**	10	10,20

*Birden fazla yanıt verildiğinden, yüzde hesaplamaları toplam departman sayısı (n=98) üzerinden yapılmıştır.

**Diğer: Ar-Ge, İş Geliştirme, Sosyal Sorumluluk Proje Bölümü, Ofis Müdürlüğü, Medikal Departman, Kurumsal Sosyal Sorumluluk Takımı, Proje Grubu, Sorumluluk verilen departman yok.

4.2. Kurumsal Sosyal Sorumluluk Faaliyetleri ile İlgili Bulgular

Araştırma kapsamında, anket formunun ikinci bölümü olan KSS faaliyetlerine ilişkin hazırlanan 10 soruya verilen yanıtların değerlendirilmesine ait sonuçlar bu bölümde yer almaktadır.

Katılımcı firmaların, 2009-2019 yılları arasında yürütmüş olduğu KSS projelerinin sayısı ile firmaların yürüttüğü toplam proje sayısının dağılımı Tablo 4.9.'da yer almaktadır. Açık uçlu olarak hazırlanan bu soruya firmalarca verilen yanıtlar gruplandırılarak, değerlendirme yapılmıştır. Buna göre, firmaların %83,33'ünün 2009-2019 yılları arasında KSS projesi yürüttüğü belirlenmiştir. Firmaların %68,33'ünün proje sayısının 1-10 arasında olduğu görülmüştür. Firma beyanlarına göre, yürütülen toplam proje sayısının ise 446 olduğu belirlenmiştir. Bununla birlikte, araştırmaya katılan 10 firmanın (%16,67) beyanlarından 2009-2019 yılları arasında KSS projesi yürütmediği anlaşılmıştır.

Tablo 4.9. 2009-2019 yılları arasında yürütülen KSS proje sayısının dağılımı

Proje sayısı	Sayı (n)	Yüzde (%)	Toplam proje sayısı
1-10	41	68,33	186
11-20	6	10,00	96
21 ve üstü	3	5,00	164
Projesi yok	10	16,67	-
Toplam	60	100,00	446

Araştırmaya katılan firmaların yürüttükleri KSS projelerinin alan seçimine ilişkin açık uçlu olarak düzenlenen soruya firmalar tarafından verilen yanıtlar gruplandırılarak temalar oluşturulmuştur. Bununla birlikte, açık uçlu soru olması nedeniyle, firmalara birden fazla yanıt verebilme olanağı tanındığından, çoklu yanıtlardan kaynaklı olarak katılımcı sayısından fazla yanıt ortaya çıktığı görülmüş olup, hesaplamalar yanıt sayıları dikkate alınarak yapılmıştır. Yanıtlar değerlendirildiğinde, %19,54'lük oranla sağlığa önem verilmesi, %17,24'lük oranla toplumsal fayda dikkate alınarak KSS projesi yürütüldüğü belirlenmiştir. Firmaların KSS proje alanlarını seçme nedenlerinin dağılımına Tablo 4.10.'da yer verilmiştir.

Tablo 4.10. KSS proje alanlarının seçilme nedenlerinin dağılımı*

KSS proje alanlarının seçilme nedenleri	Sayı (n)	Yüzde (%)
Sağlığa önem verilmesi	17	19,54
Toplumsal fayda	15	17,24
Şirket değerleri/stratejileri	12	13,79
Eğitime önem verilmesi	11	12,64
Faaliyet alanları/sektör	9	10,34
Çevreye önem verilmesi	6	6,90
Çocuklara önem verilmesi	4	4,60
Çalışanların seçimi	4	4,60
Diğer**	7	8,05
Cevap yok	2	2,30

*Birden fazla yanıt verildiğinden, yüzde hesaplamaları toplam yanıt sayısı (n=87) üzerinden yapılmıştır.

**Diğer: Paydaşların fikirlerine göre, toplumda doğru bilgi eksikliğinin tespit edilmesi, kadın haklarına önem verilmesi, engellilere destek olmak, ihracatları kapsamında yerel yönetimlerin talepleri, firma sahibinin Darüşşafaka Lisesi mezunu olması.

KSS projelerinin kamuoyuna duyurulma/açıklanma yöntemlerine yönelik olarak firmaların yanıtları değerlendirildiğinde, katılımcı firmaların %42,86'sının projeleri ile ilgili internet ve sosyal medya, %26,53'ünün basın açıklaması yoluyla kamuoyuna bilgi verdiği, %4,08'inin ise projeleri ile ilgili herhangi bir duyuru yapmadıkları belirlenmiştir. Çoktan seçmeli olarak hazırlanan anket sorusunda, firmalara birden fazla yanıt seçebilme imkanı verilmiş olup, çoklu seçimlerden kaynaklı olarak katılımcı sayısından fazla yanıt ortaya çıktığı görülmüş, hesaplamalar yanıt sayıları dikkate alınarak yapılmıştır. KSS projelerinin kamuoyuna duyurulma yöntemlerine ilişkin dağılım Tablo 4.11.'de yer almaktadır.

Tablo 4.11. Yürütülen KSS projelerinin kamuoyuna duyurulma yöntemlerinin dağılımı*

KSS projelerinin duyurulma yöntemi	Sayı (n)	Yüzde (%)
İnternet/Sosyal Medya	42	42,86
Basın Açıklamaları	26	26,53
Faaliyet Raporları	14	14,29
Sürdürülebilirlik Raporları	12	12,24
Duyuru yapılmıyor	4	4,08

*Birden fazla yanıt verildiğinden, yüzde hesaplamaları toplam yanıt sayıları (n=98) üzerinden yapılmıştır.

Katılımcı firmaların KSS projelerine ayrılan yıllık ortalama bütçe miktarları ile ilgili yanıtları değerlendirildiğinde; firmaların %40'ının şirket gizlilik politikası nedeniyle, KSS projelerine ayrılan bütçeleri ile ilgili bilgileri paylaşamayacaklarını bildirdiği, %4'ünün bütçe kalemi yok/çalışanların gönüllü katılımı ile yürütülüyor şeklinde cevap verdikleri görülmüştür. Diğer taraftan, soruya yanıt veren firmaların bütçe ile ilgili farklı para birimlerinde bilgiler paylaştıkları görülmüştür. Bu çerçevede, öncelikle finans bilgilerini içeren tüm yanıtlar, 31.12.2019 tarihli TC Merkez Bankası döviz kurları esas alınarak TL'ye dönüştürülmüş ve istatistiksel olarak değerlendirilmek üzere gruplandırılmıştır. Verilen yanıtlara göre; katılımcı firmaların %4'ünün KSS projelerine her yıl ortalama 500.000 TL ve üstü bütçe ayırdıkları ve bu gruptaki firmaların projeleri için toplamda yıllık 4.167.000 TL bütçe kullandıkları anlaşılmıştır. Bununla birlikte, ankete katılan firmalarca KSS projelerine yıllık ayrılan bütçe miktarının toplamının belirlenmesi amaçlanarak, projelere ayrılan toplam bütçe miktarları hesaplanmak istenmiştir. Ancak, katılımcı firmaların %40'ının bilgi paylaşmaması nedeniyle, hesaplanan 8.285.781 TL'lik toplam bütçe miktarının tüm katılımcı firmaların mevcut durumunu yansıtmadığı belirlenmiştir. Firmalarca KSS projelerine ayrılan yıllık ortalama bütçe miktarları ile toplam bütçe miktarlarının dağılımı Tablo 4.12.'de gösterilmektedir.

Tablo 4.12. KSS projelerine ayrılan yıllık ortalama bütçe miktarlarının dağılımı

KSS projelerine ayrılan yıllık ortalama bütçe miktarı (TL)	Sayı (n)	Yüzde (%)	Toplam bütçe miktarı (TL)
100.000 ve altı	11	22,00	582.000
101.000-250.000	7	14,00	1.172.000
251.000-500.000	6	12,00	2.364.781
500.000 ve üstü	4	8,00	4.167.000
Bilgi paylaşmıyor	20	40,00	-
Bütçe kalemi yok/çalışanların gönüllü katılımıyla	2	4,00	-
Toplam	50*	100,00	8.285.781

*Projesi olmayan 10 firma, toplam firma sayısında hesaba katılmamıştır.

Araştırmaya katılan firmaların yürüttükleri KSS projelerine ayrılan yıllık ortalama bütçe miktarlarının, genel bütçelerine oranlarına ilişkin soruya verilen yanıtlar değerlendirildiğinde, firmaların büyük bir kısmının (%46,00) şirket gizlilik politikaları nedeniyle, soruyu yanıtızsız bıraktığı görülmekle birlikte, soruya yanıt verenlerin de değişik şekillerde (kesirli, yüzdeleri vb.) oran belirttikleri anlaşılmıştır. Bu nedenle firmaların verdiği tüm yanıtlar tek tip olacak şekilde yüzdeleri ifadeye çevrilmiş, veri girişi yapılarak değerlendirilmiştir. Firmaların %30'unun yıllık ortalama bütçelerinin %1 ve altını KSS projelerine ayırdıkları belirlenmiştir. KSS projelerine firmalarca ayrılan yıllık ortalama bütçe miktarlarının genel bütçelerine oranlarının dağılımı Tablo 4.13.'te yer almaktadır.

Tablo 4.13. KSS projelerine ayrılan yıllık ortalama bütçe miktarlarının firmaların genel bütçelerine oranlarının dağılımı

KSS projelerine ayrılan yıllık ortalama bütçe miktarının genel bütçeye oranı	Sayı (n)	Yüzde (%)
% 1 ve altı	15	30,00
%1,1 -% 5	8	16,00
%5,1 ve üstü	4	8,00
Bilgi paylaşılmıyor/boş	23	46,00
Toplam	50*	100,00

* Projesi olmayan 10 firma toplam firma sayısında hesaba katılmamıştır.

Firmalar tarafından yürütülen KSS projelerinden, ödüllendirilen KSS projeleri ile ödüllü projelerinin ödül sayıları değerlendirilmiştir. Katılımcı firmaların %40'ı ödüllendirilen KSS projeleri olduğunu belirtmiş olup, bu firmalardan %70'inin yürüttüğü KSS projesinin bir ödülü olduğu belirlenmiştir. Firmaların ödüllendirilen KSS projeleri ve ödül sayılarının dağılımı Tablo 4.14.'te gösterilmektedir.

Tablo 4.14. Firmaların ödüllendirilen KSS projeleri ve ödül sayılarının dağılımı*

Firmanın ödüllendirilen KSS projesi	Sayı (n)	Yüzde (%)
Evet	20	40,00
Hayır	30	60,00
Toplam	50**	100,00
<i>Firmanın ödüllendirilen KSS projesi ödül sayıları</i>		
1 ödül	14	70,00
2 ödül	2	10,00
3 ödül	3	15,00
4 ödül	1	5,00

*Yüzde hesaplamaları toplam ödüllendirilen KSS projesi ödül sayısı (n=20) üzerinden yapılmıştır.

**Projesi olmayan 10 firma toplam firma sayısında hesaba katılmamıştır.

Araştırmaya katılan firmaların yürüttükleri KSS projelerinden ödüllendirilen projesi olanların, proje ve ödül türlerinin dağılımı Tablo 4.15.'te yer almaktadır. Bu çerçevede, ödüllü KSS projelerinin %87,10'unun yerli, %3,23'ünün global proje olduğu, projelerin %9,68'inin ise menşenin belirtilmediği görülmüştür. Ayrıca, ödül alan projelerden %45,16'sının yerli, %22,58'inin global, %22,58'inin ise hem yerli hem de global ödül aldığı anlaşılmıştır.

Tablo 4.15. Ödüllendirilen KSS projelerinin, proje türü ve ödül türlerinin dağılımı*

Ödüllendirilen Proje türü	Sayı (n)	Yüzde (%)
Yerli	27	87,10
Global	1	3,23
Bilgi yok	3	9,68
<i>Projenin aldığı ödül türü</i>		
Yerli	14	45,16
Global	7	22,58
Global ve yerli	7	22,58
Bilgi yok	3	9,68

*Yüzde hesaplamaları ödüllendirilen toplam proje türü sayısı (n=31) ve projenin aldığı toplam ödül türü sayısı (n=31) üzerinden yapılmıştır.

Katılımcı firmalara yöneltilen “gelecek 5 yılda KSS projesi yapılması düşünülüp düşünülmediği” ile ilgili soruya verilen yanıtların dağılımı, Tablo 4.16.'da gösterilmektedir. Buna göre; firmaların %83,33'ünün gelecek 5 yılda KSS projesi yürütmeyi düşündükleri belirlenmiştir.

Tablo 4.16. Gelecek 5 yılda KSS projesi yapılıp yapılmayacağına ilişkin yanıtların dağılımı

Yapılması planlanan KSS projeleri	Sayı (n)	Yüzde (%)
Evet	50	83,33
Hayır	8	13,33
Cevap yok	2	3,33
Toplam	60	100,00

Katılımcı firmalara yöneltilen gelecek 5 yılda KSS projesi yapılması düşünülüp düşünülmediği ile ilgili soruya “evet” yanıtı veren firmaların KSS projelerini hangi alanlarda yapmayı planladıkları sorulmuş, verilen yanıtlar değerlendirilmiştir. Soru açık uçlu olduğundan firmalar tarafından verilen cevaplar tarafımızca gruplandırılarak temalar oluşturulmuştur. Firmalarca çoklu yanıt verilmesinden kaynaklı olarak katılımcı sayısından fazla yanıt ortaya çıktığı görülerek hesaplamalar yanıt sayıları üzerinden yapılmıştır. Oluşturulan temalar kapsamında %28,10 oranında sağlık ve %23,97 oranında eğitim alanında KSS projesi yapılmasının planlandığı belirlenmiştir. Firmalar tarafından gelecek 5 yılda yapılması planlanan KSS projelerinin alanlarının dağılımı, Tablo 4.17.’de yer almaktadır.

Tablo 4.17. Gelecek 5 yılda yapılması planlanan KSS projelerinin alanlarının dağılımı*

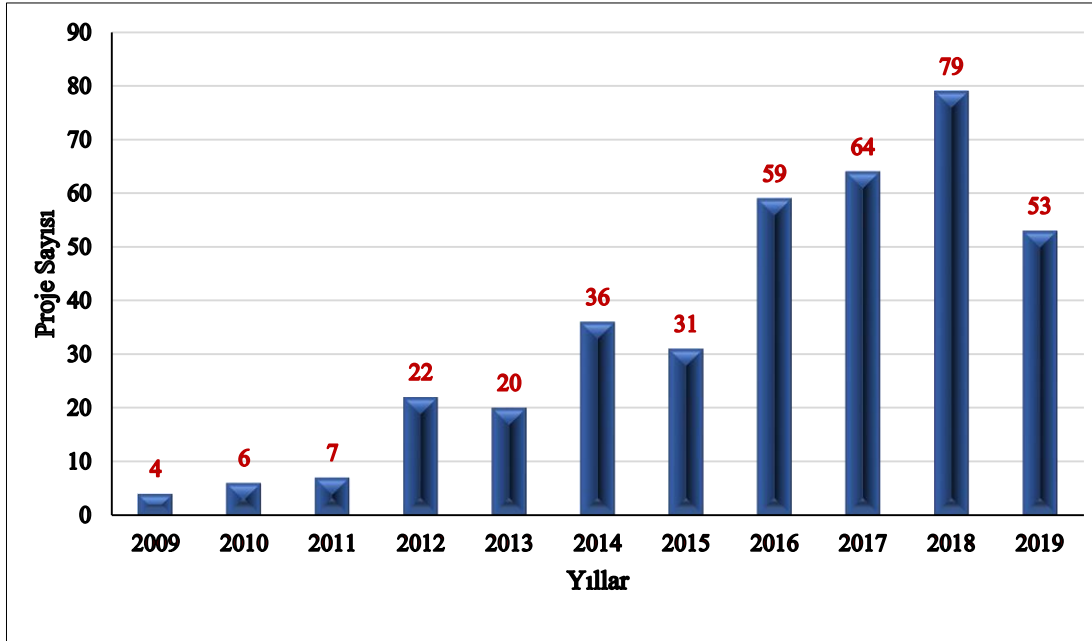
Yapılması planlanan KSS projeleri alanları	Sayı (n)	Yüzde (%)
Sağlık	34	28,10
Eğitim	29	23,97
Gönüllü çalışmalar ve hayır işleri	11	9,09
Çevre	10	8,26
Kültür/Sanat	9	7,44
Spor	5	4,13
Bilim	5	4,13
Diğer**	5	4,13
Proje planlanmıyor/cevap yok	13	10,74

*Birden fazla yanıt verildiğinden, yüzde hesaplamaları yapılması planlanan toplam KSS proje alanları sayısı (n=121) üzerinden yapılmıştır.

**Diğer: Cinsiyet eşitliği farkındalık programı, Kadın haklarının korunması, Araştırma yapılması, Çocuk hakları, İş sağlığı ve güvenliği/çalışan hakları.

4.3. Yürütülen Kurumsal Sosyal Sorumluluk Projeleri ile İlgili Bulgular

Anket formunun üçüncü bölümünde yer alan firmaların yürüttüğü KSS projeleri ile ilgili; projenin adı, başlangıç ve bitiş tarihi, hedef kitlesi vb. proje ayrıntılarının belirtildiği tabloda yer alan veriler katılımcı firmalar tarafından verilen yanıtlar çerçevesinde değerlendirilmiştir. Buna göre, bazı firmalar tarafından geçmiş yıllarda yürütülen KSS çalışmalarının ayrıntılı kayıtları tutulmadığı gerekçesiyle, yürüttükleri projelere ilişkin detaylı bilgi gerektiren sorulara yeterli cevap verilmediği görülmüş olup, firmaların kendi beyanları kapsamında; proje başlangıç tarihleri esas alınmak suretiyle, veriler değerlendirilmiştir. Proje tarihleri belirsiz olan, boş bırakılan veya 2009 yılı öncesi tarih kaydı bulunan projeler değerlendirme kapsamı dışında bırakılmıştır. Yapılan değerlendirme kapsamındaki veriler bağlamında, anketin üçüncü bölümünde yer alan tablo esas alındığında, firmaların 2009-2019 yılları arasında yürüttükleri proje sayısının toplam 381 olduğu belirlenmiştir. Yıllar itibariyle yürütülen projelerinin dağılımına Şekil 4.1.'de yer verilmiştir.

Şekil 4.1. Firmaların yürüttükleri KSS proje sayılarının yıllara göre dağılımı.

Firmaların yürüttükleri KSS projeleri, faaliyet alanlarına göre incelenerek sağlık, eğitim, çevre, kültür-sanat, spor, hayırseverlik, bilim ve diğer olmak suretiyle gruplandırılmıştır. Yürütülen projelerin bazılarının birden fazla alanı ilgilendirdiği anlaşılmış olup, bu kapsamda yıllara göre projelerin belirlenen alanlara dağılımları incelenmiştir. 2009-2012 yılları arasında az sayıda proje olması (39) nedeniyle; proje alanlarının dağılımında istatistiksel olarak değerlendirme yapılabilmesi amacıyla, bu yıllar arasındaki veriler birleştirilmiştir. Firmaların 2009-2019 yılları arasında yürüttüğü 381 projenin; toplam 530 faaliyet alanını kapsadığı belirlenmiştir. KSS projelerinin faaliyet alanlarına göre yapılan değerlendirmede, firmalar tarafından en fazla hayırseverlik (%33,40) ve sağlık (%23,77) alanlarında proje yürütüldüğü belirlenmiştir. Buna karşın en az spor alanında (%0,94) KSS projesi yürütüldüğü görülmüştür. Firmaların 2009-2019 yılları arasında yürüttükleri KSS projelerinin alanlarının dağılımı Tablo 4.18’de yer almaktadır.

Tablo 4.18. Firmaların yürüttükleri KSS projelerinin alanlarının dağılımı*

KSS projelerinin alanları	Sayı (n)	Yüzde (%)
Hayırseverlik	177	33,40
Sağlık	126	23,77
Eğitim**	116	21,89
Çevre	38	7,17
Kültür-sanat	23	4,34
Bilim	22	4,15
Spor	5	0,94
Diğer***	23	4,34

*Birden fazla yanıt verildiğinden, yüzde hesaplamaları toplam KSS proje alanı sayısı (n=530) üzerinden yapılmıştır.

**Eğitim alanındaki projeler; ilk ve orta dereceli okullar ve üniversitelerdeki öğrencilere yönelik eğitimler ile hasta, hasta yakınları ve sağlık profesyonellerine verilen eğitim faaliyetlerini kapsamaktadır.

***Diğer: Kadın emekçilere/üreticilere/kooperatiflerine destek projeleri, korunmaya muhtaç çocuklara yönelik faaliyetler, barınma merkezindeki anne ve çocuklara destek, çeşitli bilgilendirici etkinlikler, farkındalık programları, cinsiyet eşitliği farkındalık programı, kadın haklarının korunması vb.

Firmaların yürüttükleri KSS projelerine ait alanların yıllara göre dağılımı değerlendirilmiş ve elde edilen bulgulara Tablo 4.19'da yer verilmiştir.

Tablo 4.19. Firmaların yürüttükleri KSS proje alanlarının yıllara göre dağılımı

Değişkenler		2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	Toplam
Hayırseverlik	n	16	6	17	14	31	30	36	27	177
	%	%9,0	%3,4	%9,6	%7,9	%17,5	%16,9	%20,3	%15,3	%100,0
Sağlık	n	8	7	16	10	23	24	27	11	126
	%	%6,3	%5,6	%12,7	%7,9	%18,3	%19,0	%21,4	%8,7	%100,0
Eğitim*	n	17	8	12	12	15	20	16	16	116
	%	%14,7	%6,9	%10,3	%10,3	%12,9	%17,2	%13,8	%13,8	%100,0
Çevre	n	9	2	2	3	5	4	9	4	38
	%	%23,7	%5,3	%5,3	%7,9	%13,2	%10,5	%23,7	%10,5	%100,0
Kültür-sanat	n	2	5	2	4	2	3	2	3	23
	%	%8,7	%21,7	%8,7	%17,4	%8,7	%13,0	%8,7	%13,0	%100,0
Bilim	n	3	2	2	1	1	3	3	7	22
	%	%13,6	%9,1	%9,1	%4,5	%4,5	%13,6	%13,6	%31,8	%100,0
Spor	n	-	1	1	-	-	-	1	2	5
	%	-	%20,0	%20,0	-	-	-	%20,0	%40,0	%100,0
Diğer**	n	2	2	2	3	1	2	10	1	23
	%	%8,7	%8,7	%8,7	%13,0	%4,3	%8,7	%43,5	%4,3	%100,0

*Eğitim alanındaki projeler; ilk ve orta dereceli okullar ve üniversitelerdeki öğrencilere yönelik eğitimler ile hasta, hasta yakınları ve sağlık profesyonellerine verilen eğitim faaliyetlerini kapsamaktadır.

**Diğer: Kadın emekçilere/üreticilere/kooperatiflerine destek projeleri, korunmaya muhtaç çocuklara yönelik faaliyetler, barınma merkezindeki anne ve çocuklara destek, çeşitli bilgilendirici etkinlikler, farkındalık programları, cinsiyet eşitliği farkındalık programı, kadın haklarının korunması vb.

4.4. Hipotezler ile İlgili Bulgular

Araştırma kapsamında uygulanan anketlerden elde edilen veriler bilgisayar ortamında IBM SPSS Statistics sürüm 23.0 paket programına kaydedilerek değerlendirilmiş olup, konunun uzmanlarının desteğiyle, çalışma amacına uygun olarak istatistiksel analizleri yapılarak, sonuçlar tablolar halinde sunulmuştur.

➤ **Hipotez 1. Türkiye’de faaliyet gösteren ilaç firmalarının; yerli ya da çok uluslu olmalarına göre, yürüttükleri KSS proje sayısında farklılık vardır.**

Araştırmaya katılan firmaların, menşe ülkelerine (yerli ya da çok uluslu olmalarına) göre yürüttüklerini beyan ettikleri KSS proje sayılarının farklılık gösterip göstermediğine ilişkin Mann-Whitney U testi ile yapılan analizlerine ait bulgular Tablo 4.20’de sunulmaktadır.

Tablo 4.20. Firmaların menşe ülkelerine göre yürütülen KSS proje sayılarının incelenmesi

Firmaların menşe ülkeleri	2009-2019 yılları arasında yürütülen proje sayısı			
	Sayı (n)	Ortalama ± SS	Ortanca (min-max)	Test değeri ve p
Yerli firma	29	5,28±6,135	3,00 (0-25)	z=-1,033 p=0,302
Çok uluslu firma	31	9,45±19,358	4,00 (0-107)	

Mann-Whitney U testinden elde edilen bulgulara göre, firmaların yerli ya da çok uluslu olmalarına göre yürüttükleri KSS projelerinin sayısı arasında, istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmamaktadır ($p>0,05$). Bu kapsamda kurulan hipotez doğrulanmamıştır.

➤ **Hipotez 2. Türkiye’de faaliyet gösteren ilaç firmalarının; piyasadaki ürün gruplarına göre, yürüttükleri KSS projelerinin alanları farklılık göstermektedir.**

Araştırmaya katılan firmaların, piyasadaki ürün grupları ile yürüttüklerini beyan ettikleri KSS projelerinin alanlarının farklılık gösterip göstermediğine ilişkin yapılan ki-kare testine ait bulgulara Tablo 4.21, 4.22 ve 4.23.’te yer verilmiştir.

Tablo 4.21. Konvansiyonel ürünü olan firmaların, ürün gruplarına göre yürüttükleri KSS projelerinin alanlarının incelenmesi

Proje alanı	Konvansiyonel ürün yok		Konvansiyonel ürün var		p
	Sayı (n)	Yüzde (%)	Sayı (n)	Yüzde (%)	
Sağlık					
Evet	2	66,7	35	74,5	1,000
Hayır	1	33,3	12	25,5	
Eğitim					
Evet	1	33,3	35	74,5	0,186
Hayır	2	66,7	12	25,5	
Çevre					
Evet	-	-	14	29,8	0,550
Hayır	3	100,0	33	70,2	
Kültür-Sanat					
Evet	1	33,3	6	12,8	0,370
Hayır	2	66,7	41	87,2	
Spor					
Evet	1	33,3	11	23,4	1,000
Hayır	2	66,7	36	76,6	
Gönüllü Çalışmalar					
Evet	2	66,7	30	63,8	1,000
Hayır	1	33,3	17	36,2	
Bilim					
Evet	2	66,7	8	17,0	0,098
Hayır	1	33,3	39	83,0	
Diğer					
Bilişim	1	33,3	-	-	0,118
Etik ve İş Ahlakı	-	-	1	2,1	
Hayır	2	66,7	46	97,6	

Yapılan Fisher kesin testi analizinden elde edilen bulgulara göre, konvansiyonel ürün grubunda ürünü olan ve olmayan firmaların, yürüttükleri KSS projelerinin alanları (sağlık, eğitim, çevre, kültür-sanat, spor, gönüllü çalışmalar, bilim, diğer) arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmamaktadır ($p>0,05$). Her ne kadar istatistiksel olarak anlamlı fark çıkmasa da, konvansiyonel ürünü bulunan firmaların daha çok sağlık ve eğitim alanlarında proje yürüttükleri, en az diğer alanlarda (etik ve iş ahlakı) proje yürüttükleri belirlenmiştir.

Tablo 4.22. Biyoteknolojik ürünü olan firmaların, ürün gruplarına göre yürüttükleri KSS projelerinin alanlarının incelenmesi

Proje Alanı	Biyoteknolojik ürün yok		Biyoteknolojik ürün var		p
	Sayı (n)	Yüzde (%)	Sayı (n)	Yüzde (%)	
Sağlık					
Evet	19	70,4	18	78,3	0,526
Hayır	8	29,6	5	21,7	
Eğitim					
Evet	18	66,7	18	78,3	0,363
Hayır	9	33,3	5	21,7	
Çevre					
Evet	7	25,9	7	30,4	0,723
Hayır	20	74,1	16	69,6	
Kültür-Sanat					
Evet	4	14,8	3	13,0	1,000
Hayır	23	85,2	20	87,0	
Spor					
Evet	8	29,6	4	17,4	0,313
Hayır	19	70,4	19	82,6	
Gönüllü Çalışmalar					
Evet	18	66,7	14	60,9	0,670
Hayır	9	33,3	9	39,1	
Bilim					
Evet	3	11,1	7	30,4	0,155
Hayır	24	88,9	16	69,6	
Diğer					
Bilişim	1	3,7	-	-	0,713
Etik İş Ahlakı	-	-	1	4,3	
Hayır	26	96,3	22	95,7	

Yapılan ki-kare analizinden elde edilen bulgulara göre, biyoteknolojik ürün grubunda ürünü olan firmaların, yürüttükleri KSS projelerinin alanları (sağlık, eğitim, çevre, kültür-sanat, spor, gönüllü çalışmalar, bilim, diğer) arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmamaktadır ($p>0,05$). Her ne kadar istatistiksel olarak anlamlı fark çıkmasa da biyoteknolojik ürünü bulunan firmaların daha çok sağlık ve eğitim alanlarında proje yürüttükleri, en az diğer alanlarda (etik ve iş ahlakı) proje yürüttükleri belirlenmiştir.

Tablo 4.23. Biyolojik ürünü olan firmaların, ürün gruplarına göre yürüttükleri KSS projelerinin alanlarının incelenmesi

Proje Alanı	Biyolojik ürün yok		Biyolojik ürün var		p
	Sayı (n)	Yüzde (%)	Sayı (n)	Yüzde (%)	
Sağlık					
Evet	28	73,7	9	75,0	1,000
Hayır	10	26,3	3	25,0	
Eğitim					
Evet	27	71,1	9	75,0	1,000
Hayır	11	28,9	3	25,0	
Çevre					
Evet	10	26,3	4	33,3	0,718
Hayır	28	73,7	8	66,7	
Kültür-Sanat					
Evet	5	13,2	2	16,7	1,000
Hayır	33	86,8	10	83,3	
Spor					
Evet	10	26,3	2	16,7	0,705
Hayır	28	73,7	10	83,3	
Gönüllü Çalışmalar					
Evet	23	60,5	9	75,0	0,497
Hayır	15	39,5	3	25,0	
Bilim					
Evet	7	18,4	3	25,0	0,686
Hayır	31	81,6	9	75,0	
Diğer					
Bilişim	1	2,6	-	-	1,000
Etik ve İş Ahlakı	1	2,6	-	-	
Hayır	36	94,7	12	100,0	

Yapılan ki-kare analizinden elde edilen bulgulara göre, biyolojik ürün grubunda ürünü olan firmaların, yürüttükleri KSS projelerinin alanları (sağlık, eğitim, çevre, kültür-sanat, spor, gönüllü çalışmalar, bilim, diğer) arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmamaktadır ($p>0,05$). Her ne kadar istatistiksel olarak anlamlı fark çıkmasa da biyolojik ürünü bulunan firmaların daha çok sağlık, eğitim ve gönüllü çalışmalar alanlarında proje yürüttükleri, diğer alanlarda (etik ve iş ahlakı, bilişim) proje yürütmedikleri belirlenmiştir.

Firmaların piyasadaki ürün grupları ile yürüttükleri KSS projelerinin alanları değerlendirilmiş olup, yapılan analizler sonucunda ürünü grupları (konvansiyonel, biyolojik ve biyoteknolojik ürün) ile KSS projelerinin alanları arasında istatistiksel

olarak anlamlı bir fark bulunmadığı tespit edildiğinden, bu kapsamda kurulan hipotez doğrulanmamıştır.

➤ **Hipotez 3. Türkiye’de faaliyet gösteren ilaç firmalarının; kurumsal iletişim departmanı bulunanlar ile bu departmanı bulunmayanlar arasında, yürütülen KSS proje sayısı yönünden farklılık vardır.**

Araştırmaya katılan firmaların, kurumsal iletişim departmanı bulunanlar ile bu departmanı bulunmayanlar arasında, yürütülen KSS projelerinin sayısı yönünden farklılık olup olmadığına ilişkin Mann-Whitney U testi ile yapılan analizlere ait bulgulara Tablo 4.24’te yer verilmiştir.

Tablo 4.24. Kurumsal iletişim departmanı bulunan firmalarla bulunmayanların yürüttükleri KSS proje sayılarının incelenmesi

Kurumsal iletişim departmanı bulunma durumu	2009-2019 yılları arasında yürütülen proje sayısı			
	Sayı (n)	Ortalama ± SS	Ortanca (min-max)	Test değeri ve p
Kurumsal iletişim departmanı yok	24	3,13±4,446	2,00 (0-20)	z=-3,434 p=0,001
Kurumsal iletişim departmanı var	36	10,31±18,016	6,00 (0-107)	

Mann-Whitney U testinden elde edilen bulgulara göre, kurumsal iletişim departmanı bulunan firmalarla bu departmanı bulunmayan firmaların yürüttükleri KSS proje sayıları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmaktadır ($p<0,05$). Bu kapsamda kurulan hipotez doğrulanmıştır.

➤ **Hipotez 4. Türkiye’de faaliyet gösteren ilaç firmalarının; KSS projelerinin sayısı, yıllara göre farklılık göstermektedir.**

Anket formunun üçüncü bölümünde yer alan firmaların yürüttüğü KSS projelerinin ayrıntılarının belirtildiği tabloda yer alan veriler incelenmiştir. Buna göre, firmaların beyanları kapsamında; proje başlangıç tarihleri esas alınmak suretiyle veriler değerlendirilmiştir. Proje tarihleri belirsiz olan, boş bırakılan veya 2009 yılı öncesi tarih kaydı bulunan projeler değerlendirme kapsamı dışında bırakılmıştır. Yapılan değerlendirmede, firmaların 2009-2019 yılları arasında yürüttükleri proje sayısının toplam 381 olduğu belirlenmiştir. Yürütülen KSS projelerinin yıllara göre incelenmesinde, 2012 yılından itibaren KSS projelerinin sayılarında belirgin oranda artış gözlemlendiği, firmalarca en fazla projenin %20,7 oranla 2018 yılında yürütüldüğü, bunu %16,8 ile 2017 yılının izlediği belirlenmiştir. Yıllar itibariyle en az projenin ise; %1 oranında 2009 yılında yürütüldüğü anlaşılmıştır. KSS proje sayılarında yıllara göre farklılık olup olmadığına ilişkin tek örneklem ki-kare testi ile yapılan analizlerine ait bulgular Tablo 4.25’te sunulmaktadır.

Tablo 4.25. Firmaların yürüttükleri KSS proje sayılarının yıllara göre değişiminin incelenmesi

Yıllar	Yürütülen KSS projeleri		
	Sayı (n)	Yüzde (%)	Test değeri ve p
2009	4	1,0	$\chi^2=192,646$ $p<0,001$
2010	6	1,6	
2011	7	1,8	
2012	22	5,8	
2013	20	5,2	
2014	36	9,4	
2015	31	8,1	
2016	59	15,5	
2017	64	16,8	
2018	79	20,7	
2019	53	13,9	

*Yüzde hesaplamaları yürütülen toplam KSS proje sayıları (n=381) üzerinden yapılmıştır.

Yapılan ki-kare analizinden elde edilen bulgulara göre firmalarca yürütülen KSS proje sayılarında yıllara göre istatistiksel olarak anlamlı farklılık bulunmaktadır ($p<0,05$). Bu kapsamda kurulan hipotez doğrulanmıştır.

➤ **Hipotez 5. Türkiye’de faaliyet gösteren ilaç firmalarının; KSS faaliyet alanları, yıllara göre farklılık göstermektedir.**

Araştırmaya katılan firmaların, anket formunun üçüncü bölümündeki tabloda yer alan yanıtlar esas alınarak yapılan değerlendirmede, Tablo 4.25’te ayrıntılarına yer verildiği şekilde 2009-2019 yılları arasında yürütülen KSS proje sayısının toplam 381 olduğu belirlenmiştir. Firmaların yürüttükleri 381 KSS projesi; faaliyet alanlarına göre incelenerek; sağlık, eğitim, çevre, kültür-sanat, spor, hayırseverlik, bilim ve diğer olmak suretiyle gruplandırılmıştır. Projelerin bazılarının birden fazla alanı ilgilendirdiği anlaşılmış olup, bu kapsamda yıllara göre proje alanlarının dağılımları incelenmiştir. Değerlendirme yapılırken, proje tarihleri belirsiz olan, boş bırakılan veya 2009 yılı öncesi tarih kaydı bulunan projeler kapsam dışında bırakılmıştır. Bununla birlikte; 2009-2012 yılları arasında az sayıda proje olması nedeniyle; projelerin alanlarına göre dağılımında istatistiksel olarak değerlendirme yapılabilmesi amacıyla, bu yıllar arasındaki veriler birleştirilmiştir. Firmaların yürüttüğü 381 projenin; toplam 530 faaliyet alanını kapsadığı belirlenmiştir. KSS proje alanlarının yıllara göre farklılık gösterip göstermediğine ilişkin ki-kare testi ya da Fisher kesin testi ile yapılan analizlerine ait bulgular Tablo 4.26’da yer almaktadır.

Tablo 4.26. Firmaların yürüttükleri KSS proje alanlarının yıllara göre değişiminin incelenmesi

Değişkenler		2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	p
Sağlık	n	8	7	16	10	23	24	27	11	0,183
	%	%20,5	%35,0	%44,4	%32,3	%39,0	%37,5	%34,2	%20,8	
Eğitim*	n	17	8	12	12	15	20	16	16	0,201
	%	%43,6	%40,0	%33,3	%38,7	%25,4	%31,3	%20,3	%30,2	
Çevre	n	9	2	2	3	5	4	9	4	0,291
	%	%23,1	%10,0	%5,6	%9,7	%8,5	%6,3	%11,4	%7,5	
Kültür-Sanat	n	2	5	2	4	2	3	2	3	0,035
	%	%5,1	%25,0	%5,6	%12,9	%3,4	%4,7	%2,5	%5,7	
Spor	n	-	1	1	-	-	-	1	2	0,224
	%	-	%5,0	%2,8	-	-	-	%1,3	%3,8	
Hayırseverlik	n	16	6	17	14	31	30	36	27	0,779
	%	%41,0	%30,0	%47,2	%45,2	%52,5	%46,9	%45,6	%50,9	
Bilim	n	3	2	2	1	1	3	3	7	0,243
	%	%7,7	%10,0	%5,6	%3,2	%1,7	%4,7	%3,8	%13,2	
Diğer**	n	2	2	2	3	1	2	10	1	0,091
	%	%5,1	%10,0	%5,6	%9,7	%1,7	%3,1	%12,7	%1,9	

*Eğitim alanındaki projeler; ilk ve orta dereceli okullar ve üniversitelerdeki öğrencilere yönelik eğitimler ile hasta, hasta yakınları ve sağlık profesyonellerine verilen eğitim faaliyetlerini kapsamaktadır.

**Diğer: Kadın emekçilere/üreticilere/kooperatiflerine destek projeleri, korunmaya muhtaç çocuklara yönelik faaliyetler, barınma merkezindeki anne ve çocuklara destek, çeşitli bilgilendirici etkinlikler, farkındalık programları, cinsiyet eşitliği farkındalık programı, kadın haklarının korunması vb.

Yapılan ki-kare analizinden elde edilen bulgulara göre, yıllara göre firmaların yürüttükleri KSS proje alanlarından; kültür-sanat açısından istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmaktadır ($p < 0,05$). Ancak, KSS projelerinin diğer alanları (sağlık, eğitim, çevre, kültür-sanat, spor, hayırseverlik, bilim, diğer) açısından yıllara göre istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmamaktadır ($p > 0,05$). Bu kapsamda kurulan hipotez kültür-sanat açısından doğrulanmış, diğer KSS proje alanları açısından doğrulanmamıştır. Veriler kısıtlı olduğundan, başka çalışmalarda sayıların fazla olması durumunda farklı yorumlar yapılabilecektir.

➤ **Hipotez 6. Türkiye’de faaliyet gösteren ilaç firmalarının; yerli ya da çok uluslu olmalarına göre, KSS projelerinin kamuoyuna açıklanma/duyurulma yöntemleri farklılık göstermektedir.**

Araştırmaya katılan firmaların yerli ya da çok uluslu olmalarına göre, yürüttükleri KSS projelerini kamuoyuna açıklama/duyurma yöntemlerinin farklılık gösterip göstermediğine ilişkin ki-kare testi ya da Fisher kesin testi ile yapılan analizlerine ait bulgular Tablo 4.27.’de sunulmaktadır.

Tablo 4.27. Firmaların menşe ülkelerine göre KSS projelerinin kamuoyuna duyurulma yöntemlerinin incelenmesi

KSS projelerinin kamuoyuna duyurulma yöntemi	Yerli firma		Çok uluslu firma		p
	Sayı (n)	Yüzde (%)	Sayı (n)	Yüzde (%)	
Sürdürülebilirlik Raporları	3	14,3	9	31,0	0,171
Faaliyet Raporları	7	33,3	7	24,1	0,475
İnternet/Sosyal Medya	17	81,0	25	86,2	0,706
Basın Açıklamaları	7	33,3	19	65,5	0,025
Duyuru yapılmıyor	2	9,5	2	6,9	1,000

Yapılan ki-kare analizinden elde edilen bulgulara göre, firmaların yerli ya da çok uluslu olmalarına göre yürüttükleri KSS projelerini kamuoyuna açıklama/duyurma yöntemlerinden; basın açıklamaları açısından istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmaktadır ($p < 0,05$). Çok uluslu firmaların KSS projeleri ile ilgili %65,5 oranla basın açıklaması yaptıkları belirlenmiştir. KSS projelerinin diğer duyurulma yöntemleri (sürdürülebilirlik raporları, faaliyet raporları, internet/sosyal medya) ve duyuru yapılmaması açısından firmaların yerli ya da çok uluslu olmalarına göre istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmamaktadır ($p > 0,05$). Bu kapsamda kurulan hipotez basın açıklamaları açısından doğrulanmış, KSS projelerinin diğer duyurulma yöntemleri (sürdürülebilirlik raporları, faaliyet raporları, internet/sosyal medya) ve duyuru yapılmaması açısından doğrulanmamıştır.

5. TARTIŞMA

Kurumsal sosyal sorumluluk, son zamanlarda iş dünyası ve akademik çevrelerde oldukça fazla ilgi uyandıran ve değişik alanlarda çalışmalar yürütülen disiplinler arası bir kavramdır (157). Dünyada, teknolojik, siyasi, ekonomik ve sosyokültürel alanlarda ilerleme kaydedilmesi ile anılan küreselleşme kavramı, insanların yaşam kalitesini arttıran gelişmeler sunmasının yanı sıra, çevrenin zarar görmesi, kötü çalışma şartları, çok sayıda insanın açlık ve fakirlikle mücadelesi, şirketlerin etik olmayan uygulamaları gibi sorunları da ortaya çıkarmıştır (1, 2, 157, 158). Bunların sonucunda toplum, gelecek nesillere daha iyi bir dünya bırakabilme kaygısı ile şirketleri, sürdürülebilir kalkınmayı destekleyen çalışmalar yürütmeye, KSS anlayışını yönetim politikalarına dahil etmeye ve sorumlu davranış sergilemeye yöneltmiştir (2, 159).

Kurumsal sosyal sorumluluk ile ilgili birçok farklı alanda akademik çalışmalar yürütülmesine rağmen ilaç sektörüne odaklanan sınırlı sayıda çalışma bulunduğu belirlenmiştir. Bu nedenle, gün geçtikçe önemi artan KSS anlayışının, küresel boyutta stratejik bir yeri olan ve tüm faaliyetlerinin odak noktasında insan sağlığı bulunan ilaç sektöründeki uygulamaları bu araştırma kapsamında ele alınmıştır.

Bu tez çalışmasında, Türkiye’de faaliyet gösteren ilaç firmalarının yürüttüğü KSS uygulamaları ayrıntılı bir şekilde değerlendirilmiştir. Türkiye’de faaliyette bulunan ilaç firmalarından, Türk İlaç Sektörü’nü temsil eden üç büyük kuruluşa (İEİS, TİSD ve AİFD) üye olan firmalar temel alınmak suretiyle çalışma yürütülmüştür.

Anket yapılarak toplanan veriler, gereç ve yöntem bölümünde belirtildiği şekilde analiz edilmiştir. Yapılan istatistiksel analiz ve değerlendirmelerin sonuçları bulgular bölümünde ayrıntılı olarak yer almaktadır. Bulgular kapsamında, araştırmanın başlangıcında oluşturulan bazı hipotezler doğrulanırken bazı hipotezler doğrulanmamıştır.

5.1. Firmalarla İlgili Bulguların Değerlendirilmesi

Türkiye’de faaliyet göstermekte olan, İEİS, TİSD ve AİFD üyesi ilaç firmalarından anket formunu doldurarak araştırmaya katılan 60 firma bulunmaktadır. İlaç firmalarının üyesi oldukları sendika ve dernekler, sektöre özgü sorunlar ve çözüm önerilerinin ortaya konulmasında, ekonomi ve sağlık politikalarının belirlenmesinde, sektörel gelişimin sağlanması amacıyla kamu kurum ve kuruluşlarınca yürütülen uygulama ve mevzuatlarla ilgili önerilerin ilgili mercilere iletilmesinde aktif rol oynamaktadırlar (152). Ülkemizde, sektördeki firmaların dahil edildiği çalışmalar incelendiğinde, benzer şekilde söz konusu STK’lardan yola çıkarak çalışmaların yürütüldüğü örneklere rastlanmaktadır (114, 153, 154, 155). Çalışma kapsamında anketi doldurarak geri dönüş yapan firma sayısı dikkate alındığında katılım yüzdesinin %54,5 olduğu belirlenmiştir. İlaç sektörüne yönelik yapılan diğer çalışmalardaki katılım oranlarının da bizim çalışmamıza benzer olduğu görülmektedir (114, 153, 154, 155). Araştırmaya katılan firmaların birden fazla kuruluşa üye olabildikleri anlaşılmalı birlikte firmaların; %37,50’sinin AİFD üyesi, %33,75’inin İEİS üyesi, %8,75’inin TİSD üyesi olduğu, %20’sinin ise; bu üç kuruluşa ilaveten diğer dernek/kuruluşlara üyeliklerinin bulunduğu belirlenmiştir. Çalışmaya dahil olan firmalardan AİFD’ye üye olanların sayısının daha fazla olduğu tespit edilmiştir. AİFD üyesi firmaların yenilikçi ve orijinal ürüne sahip firmalar olduğu bilinmektedir (160). Bu çerçevede çalışmaya katılan firmalardan yenilikçi ve orijinal ürünü olanların oranının diğer firmalara göre daha fazla olduğu değerlendirilmiştir.

Dünya ilaç pazarı, 2019 yılında 1,3 trilyon ABD doları seviyesine ulaşmış olup, uluslararası alanda faaliyet gösteren ilaç firmalarının pazarın %95’ine sahip olduğu bilinmektedir (118). Türkiye İlaç Pazarı’nın ise; 2020 yılı verilerine göre bir önceki yıla göre %17,7 oranında büyüme gösterdiği ve 47,9 milyar TL olduğu belirlenmiştir (131). Araştırma kapsamındaki firmaların Türkiye ilaç pazarında ne kadarlık bütçe ile yer aldıklarının belirlenmesi amacıyla katılımcılara yaklaşık finans büyüklükleri sorulmuştur. Yanıtlar değerlendirildiğinde, firmaların %25’inin şirket gizlilik politikaları nedeniyle bütçeleri ile ilgili bilgileri paylaşamayacaklarını bildirdiği görülmüştür. Yanıt veren firmaların finans büyüklüklerinin dağılımına bulgular

bölümünde yer verilmiştir. Bununla birlikte yanıt veren firmaların toplam finans büyüklüğünün yaklaşık 2,453 milyar TL değerinde olduğu belirlenmiş, ancak katılımcı firmaların %25'inin bilgi paylaşmaması nedeniyle bulunan toplam finans büyüklüğünün tüm katılımcı firmalarının mevcut durumunu yansıtmadığı değerlendirilmiştir.

Küresel ilaç pazarında yer alan aktörler büyüklük ve etki açısından oldukça farklılık göstermektedir. Mega birleşmelerle ortaya çıkan dev uluslararası firmalardan, küçük aile şirketlerine, tek ürünü olan tek pazar firmalara kadar şirketlerin yapıları çeşitlilik arz etmektedir. Literatür incelendiğinde, şirketlerin finansal büyüklüğü ile KSS faaliyetleri arasında ilişki olup olmadığına yönelik çalışmaların bulunduğu görülmüştür (139). Büyük şirketlerin ekonomi üzerindeki rolleri ve kamuoyunun ilgisinin daha fazla olması nedeniyle daha sorumlu davranması beklenmekte ve faaliyetleri paydaşlarca daha fazla takip edilmektedir (139). Aynı zamanda, KSS faaliyetlerine daha küçük şirketlere oranla daha fazla kaynak, personel ve zaman ayırabilmektedirler (139). Bununla ilgili olarak, Kanada'da ilaç firmalarının KSS yaklaşımlarının belirlenmesi amacıyla yürütülen bir araştırmada, şirketin büyüklüğü ile rapor edilen KSS faaliyetlerinin sayısı arasında pozitif yönde ilişki olduğu ortaya konmuştur (139). Benzer şekilde, Ullman (1985) tarafından yapılan bir araştırmada, firma büyüklüğünün hem firma performansını hem de KSS yapısını etkileyen bir faktör olduğu ileri sürülerek büyük firmaların KSS programlarına ayırmak için daha fazla kaynağa sahip olabileceği belirtilmiştir (136, 161). Bununla birlikte, Graves ve Waddock (1994) tarafından yapılan çalışmada firma büyüklüğü ile KSS faaliyetleri arasında ilişki olmadığı belirtilmiştir (136, 162). Aynı çalışmada, büyük şirketlerin çeşitli sorumlulukları olabileceğini bunun sosyal hedefler pahasına finansal hedefler için baskıya dönüşebileceği de belirtilmektedir (162). Yine Min ve arkadaşları (2017), ilaç firmalarının şirket büyüklüğünden bağımsız olarak KSS uygulamaları yürüttüklerini ve şirketlerin büyüklüğü ne olursa olsun KSS faaliyetlerinin şirket karlılığı üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğunu belirlemişlerdir (136).

Bu çalışmada, finans büyüklükleri ile ilgili konularda firmaların bir kısmının gizlilik politikaları nedeniyle bilgi paylaşmadıklarını bildirmeleri nedeniyle, çalışma

kapsamında firmaların finansal büyüklüklerinin KSS faaliyetlerine etkisi üzerine bir değerlendirme yapılamamıştır.

Firmalarda çalışan personel sayıları ile ilgili değerlendirmede, firmalarda %38,33'lük oranla 101-500 arasında personelin çalışmakta olduğu anlaşılmıştır. Bu veriler kapsamında katılımcı firmalarda çalışan toplam personel sayısı hesaplanmış ve toplamda firmalarda 212.677 kişinin çalışmakta olduğu belirlenmiştir. Personel sayılarının dağılımına bulgular bölümünde yer verilmiştir. Ankete verilen yanıtlar değerlendirildiğinde, genel olarak Türkiye'de üretim yeri bulunan firmalarda çalışan personel sayılarının daha fazla olduğu, buna karşın çok uluslu firmaların Türkiye'de daha az personelle faaliyet gösterdikleri anlaşılmıştır. Diğer taraftan, çok uluslu firmaların bazılarının Türkiye'de görevlendirilen personel sayısını verdikleri, bazılarının ise, global firmalarında çalışan toplam personel sayısını verdikleri anlaşılmıştır. 2020 yılı Türkiye İlaç Sektörü Raporu'na göre; ilaç sektöründe 40 bini aşan çalışan istihdamı olduğu belirtilmiştir (131). Bu çerçevede, tez çalışmasında firmaların beyanlarına dayalı olarak ortaya çıkan toplam personel sayısının, bazı çok uluslu firmaların diğer ülkelerde bulunan tesislerindeki personel sayılarını da içerdiği, personel sayısının bundan dolayı sektör raporlarına göre daha yüksek gözlemlendiği düşünülmektedir.

Tez çalışması kapsamında, firmaların menşe ülkeleri ile ilgili değerlendirme yapılarak firmaların yerli mi çok uluslu mu olduğu, çok uluslu firma ise meşenin hangi ülke olduğu belirlenmiştir. Bu kapsamdaki veriler değerlendirilmiş olup, katılımcı firmaların %51,67'sinin çok uluslu, %48,33'ünün yerli olduğu görülmüştür. Çok uluslu firmaların en fazla ABD menşeli olduğu (%29,03), bir firmanın ise iki ülke kökenli olduğu (İngiltere ve İsveç) anlaşılmıştır. Bununla birlikte, firmaların menşeleri ile üye oldukları kuruluşların değerlendirilmesi yapıldığında da birbirini destekleyen sonuçlara ulaşıldığı görülmektedir.

Araştırmaya dahil olan firmaların üretimini yaptığı/ruhsatına sahip olduğu ürün sayıları değerlendirilmiş olup, firmaların %63,33'ünün ürün sayısının 100 ve altı, %8,33'ünün ürün sayısının 301 ve üstü olduğu görülmüş, araştırma kapsamındaki

firmaların toplam ürün sayısının ise 6.717 olduğu belirlenmiştir. 2020 yılı Türkiye İlaç Sektörü Raporu'na göre; ülke ihtiyaçları kapsamında sektör tarafından piyasaya 12 binden fazla ürün sunulduğu, Türkiye'deki firmaların 115'inin sadece imal ilaçları, 52'sinin sadece ithal ilaçları bulunurken, 75 firmanın imal ve ithal ürünlerinin pazarda yer aldığı belirtilmektedir (131). Bu çerçevede, Türkiye pazarında 12 bin ürün olduğu düşünüldüğünde tez çalışmasına katılan firmaların beyanları üzerinden yapılan değerlendirmeye göre bu firmaların pazardaki ürünlerin yaklaşık %56'sına sahip oldukları değerlendirilmiştir.

Çalışma kapsamında, firmaların üretimini yaptığı/ruhsatına sahip olduğu ana ürün grupları değerlendirildiğinde, firmaların %52,38'inin konvansiyonel ürün, %26,67'sinin biyoteknolojik ürün, %15,24'ünün biyolojik ürün kategorisindeki ürünlere sahip olduğu belirlenmiştir. Bununla birlikte, bazı firmaların birden fazla grupta ürünleri olduğundan, yanıtlarda birden fazla ürün grubunun seçildiği görülmüştür. Küresel ilaç sektöründe konvansiyonel ilaçlarla tedavi edilemeyen pek çok hastalıkta biyoteknolojik ilaçların kullanılmaya başlamasıyla ilaç pazarında biyoteknolojik ürünlerin önemi her geçen gün artmaktadır, biyoteknolojik ürünler ilaç pazarının %30'una ulaşmış durumdadır. Önümüzdeki yıllarda benzer şekilde pazar payının artması beklenmektedir. Türkiye'de de benzer bir artış görüldüğü, biyoteknolojik ilaçların 2020 yılında, 8,7 milyar TL ile pazarın %18,22'sine sahip olduğu belirlenmiştir (131). Tez çalışmasında, firmaların %26,67'sinin biyoteknolojik ürüne sahip olduğu görülmüştür. Küresel boyutta önümüzdeki yıllarda biyoteknolojik ürün pazar payının artmasına paralel olarak, bu oranın da artış göstereceği öngörülmektedir.

Firmaların üretimini yaptığı/ruhsatına sahip olduğu ürünlerin Anatomik Terapötik Kimyasal Sınıflandırma Sistemi (ATC) koduna göre dağılımlarında ise; firmaların %11,59'luk oranla en fazla sindirim sistemi ve metabolizma grubundaki ürünlere sahip olduğu, en az %2,32 ile antiparazitik ürün grubunda ürünleri bulunduğu belirlenmiştir. Küresel ilaç pazarında, firmalar tarafından daha çok kronik hastalıklar gibi getirisi yüksek olan, gelecekte de karlılık oranı ve pazar payının yüksek olacağı düşünülen ilaçlara yatırım yapıldığı görülmektedir. Diğer taraftan hasta sayısı az olan

yetim ilaç sınıfındaki ilaçlara sınırlı sayıda yatırım yapıldığı gözlenmektedir (7). Tez çalışmasında da firmaların en fazla kronik hastalık tedavisinde kullanılan metabolizma grubunda ürünlere sahip olduğu görülmüş olup, çalışmaya katılan firmaların küresel ilaç pazarındaki firmalara benzer şekilde yatırım yapma eğiliminde oldukları değerlendirilmiştir.

Katılımcı firmalarda, KSS projelerinin organizasyonel olarak yürütüldüğü bölüm/departmanların değerlendirmesi yapılmış olup, firmaların %36,73'lük kesiminde KSS projelerinin kurumsal iletişim bölümü tarafından yürütüldüğü belirlenmiştir. Diğer taraftan, KSS projelerinin firmaların %22,45'inde insan kaynakları, %20,41'inde üst yönetim, %10,20'sinde pazarlama bölümlerince yürütüldüğü anlaşılmıştır. Literatürde yer alan çalışmalarda, bu konuya yönelik bir bilgi yer almadığından, elde edilen bilgileri başka çalışmalarla kıyaslamak mümkün olmamıştır.

5.2. Kurumsal Sosyal Sorumluluk Faaliyetleri ile İlgili Bulguların Değerlendirilmesi

Tez çalışması kapsamında ankete yanıt veren firmaların, 2009-2019 yılları arasında yürütmüş olduğu KSS projelerinin sayısı ile firmaların yürüttüğü toplam proje sayıları değerlendirilmiştir. Buna göre, çalışmaya katılan firmaların %83,33'ünün 2009-2019 yılları arasında KSS projesi yürüttüğü belirlenmiştir. Firmaların %68,33'ünün proje sayısının 1-10 arasında olduğu görülmüştür. Firma beyanlarına göre, yürütülen toplam proje sayısının ise 446 olduğu belirlenmiştir. Bununla birlikte, araştırmaya katılan 10 firmanın (%16,67) beyanlarından 2009-2019 yılları arasında KSS projesi yürütmediği anlaşılmıştır.

Son derece rekabetçi bir sektör olan ilaç endüstrisi, karlılığını korumak ve çeşitli paydaşlarının gereksinimlerini belirlemek ve karşılamak için KSS'ye önemli yatırımlar yapmaktadır (163). İlaç endüstrisindeki şirketlerin çoğu KSS'yi standart yönetim uygulamalarının bir parçası haline getirmiş olup, hem faaliyetlerinin mevcut olduğu yerlerde hem de uluslararası olarak, şirketin paydaşlarının olduğu her yerde bir dizi KSS programı yürütmektedir (163). Romanya'da, ilaç şirketlerinin KSS

uygulamaları üzerine yapılan çalışmada; ilaç şirketlerinin finansal destek sunarak, çeşitli sürdürülebilir projeleri yöneterek, sosyal ve ekonomik sorunları hedefleyerek, halk sağlığını bilinçlendirme kampanyalarına öncülük ederek ve sağlık projelerine yatırım yaparak toplumun refahını ön plana alan KSS uygulamaları yürüttükleri ortaya konmuş ve gelişen ekonomilere sahip ülkelerde halk sağlığının iyileştirilmesinde ilaç şirketleri tarafından yürütülen KSS faaliyetlerinin rolünün giderek önemini arttığı belirlenmiştir (9). Bozaykut Bük ve Akboğa (2020) tarafından yapılan çalışmada, Türkiye'deki şirketlerden karlılık düzeyleri yüksek olan ve finansal olarak güçlü olan şirketlerin kurumsal itibarlarını arttıracak daha fazla KSS faaliyeti yürüttükleri, bu faaliyetlere daha fazla kaynak aktardıkları belirlenmiştir (164).

Türkiye'deki diğer sektörlerde yürütülen KSS çalışmalarıyla ilgili literatüre bakıldığında, Koç'un (2016) Türkiye'deki gıda sektöründeki şirketlere yönelik KSS uygulamalarını incelendiği çalışmasında, incelenen firmalardan %19'unun KSS kapsamında faaliyet yürüttüğü, çok uluslu firmalar hariç tutulduğunda gıda ve içecek sektöründeki firmaların büyük oranda KSS konusunda bilgi eksiklikleri olduğu ve yeterli farkındalığa sahip olmadıkları belirlenmiştir (165). Can (2013) tarafından yapılan, zincir otel işletmelerinin KSS uygulamalarının değerlendirildiği çalışmada ise, turizm sektöründe otel işletmelerinde genel olarak KSS anlayışının gelişmeye başladığı ancak diğer sektörlere nazaran henüz tam kavramın yerleşmediği, sürdürülebilir büyük projeler yerine kısa vadeli uygulamaların yürütüldüğü belirlenmiştir (166). Türkiye'deki otomotiv sektörünün KSS uygulamalarının incelendiği Zoroğlu'nun (2001) çalışmasında, uluslararası otomotiv sektörü ile Türkiye'deki sektörün kaynakları arasındaki büyük farklılıklar ve ülkelerin gelişmişlik seviyelerindeki farklılıklar nedeniyle karşılaştırılamayacağı belirtilmiştir (167). Türkiye'de KSS ile ilgili yapılmış bu çalışmalar dikkate alındığında, farklı sektörlerde konunun ele alınışının ve elde edilen bulguların çeşitlilik gösterdiği görülmektedir.

Türkiye'deki ilaç sektörünü değerlendiren bu tez çalışmasına katılan ilaç firmalarının büyük oranda KSS projesi yürüttüğü (%83,33 oranında) görülmüş olup, literatürle karşılaştırıldığında diğer sektörlere nazaran ilaç sektöründeki firmaların yerli veya çok uluslu ayrımı olmaksızın KSS konusuna daha fazla ilgi gösterdikleri

belirlenmiştir. Sektörün esas çalışma konusunun insan ve insan sağlığı olmasının, KSS çalışmalarına yüksek oranda katılım sağlanmasında önemli bir etken olduğu düşünülmektedir.

Araştırmaya katılan firmaların yürüttükleri KSS projelerinin alanlarının seçimine ilişkin değerlendirme yapılmıştır. Buna göre; projelerin en fazla %19,54'lük oranla sağlığa önem verilmesi nedeniyle seçildiği belirlenmiştir. Buna ilaveten ikinci sırada %17,24'lük oranla toplumsal fayda sağlama amacının yer aldığı görülmüştür. Firmaların KSS projelerinin hangi alanda yürütüleceği ile ilgili seçimlerinde, ilaç sektöründe olmaları nedeniyle, tüm faaliyetlerinin odak noktasında insan olması ve toplum sağlığının geliştirilerek yaşam kalitesinin arttırılmasına ilişkin toplumsal beklentilerin yüksek olmasının etkileri olduğu değerlendirilmiştir.

Firmalarca yürütülen KSS projelerinin kamuoyuna duyurulma/açıklanma yöntemleri ile ilgili yapılan incelemede, katılımcı firmaların %42,86'sının projeleri ile ilgili internet ve sosyal medya, %26,53'ünün basın açıklaması, %14,29'unun faaliyet raporları, %12,24'ünün sürdürülebilirlik raporları yoluyla kamuoyuna bilgi verdiği, %4,08'inin ise projeleri ile ilgili herhangi bir duyuru yapmadıkları belirlenmiştir.

Bununla ilgili olarak, farklı sektörlerde faaliyet gösteren firmaların iletişim faaliyetlerini yürüttükleri araçlara yönelik, literatürde çeşitli çalışmalar bulunmaktadır. Van Het Hof (2009) tarafından Türkiye'de toplum, şirket ve STK'ların KSS algılarına yönelik yapılan bir çalışmada, KSS faaliyetlerinin Türk toplumu tarafından bilinmediği ve KSS iletişiminin yetersiz olduğu belirlenmiştir (168). Kaya (2013) tarafından Türkiye'nin ilk 500 imalat firmasının KSS projeleriyle ilgili yapılan araştırmada, incelenen firmaların çoğunluğunun web siteleri üzerinden faaliyet raporlarına kolay ulaşamadığı ve toplum tarafından bazı büyük firmalar tarafından görsel ve basılı yayın organları kanalıyla duyurulan KSS projeleri dışındaki projelerin bilinmediği belirlenmiştir (169). Romanya ilaç sektörü üzerine yürütülen bir araştırmada, Romanya ilaç endüstrisinin dünyanın en büyük şirketlerinin hakimiyetinde olduğu belirtilmekte olup, firmalarca KSS faaliyetlerinin genellikle iyi tanıtıldığı, şirketlerin web sitelerinde duyurulduğu belirtilmiştir. Araştırma

kapsamındaki şirketlerin web sitelerine bakıldığında KSS faaliyetlerine ait programların veya listelerin olduğu belirlenmiştir (170). Hırvatistan, Slovenya, Bosna-Hersek, Sırbistan ve Makedonya’da bulunan ilaç firmalarının KSS uygulamaları üzerine yapılan bir çalışmada, ilaç firmalarının yürüttükleri projelerle ilgili KSS farkındalığının sağlanması için, tüm paydaşların bilgilendirilmesi amacıyla yeterli ve gerçeğe uygun raporlama yapılması gerekliliği belirtilmektedir (171). Büyüklük olarak homojen yapıdaki ilaç firmalarının internet siteleri üzerine yapılan bir araştırmada, KSS iletişimde firmaların web sitelerinin iç ve dış paydaşlara şirket mesajlarını iletmekte oldukça uygun bir mecra olduğu belirlenmiştir (150). KSS iletişimi ile ilgili yapılan bir araştırmada, kuruluşların KSS faaliyetlerinin iletişimde anahtar strateji olarak şirket web sitelerini kullandıkları, web sitelerinin belirli mesaj iletilmesini sağlayan, amaca yönelik ve kontrollü iletişim içeriğine izin verdiği belirtilmiş olup, “Financial Times Stock Exchange 2004” online KSS Araştırması’na göre ankete katılan şirketlerin %98’inin web sitelerinde temel KSS bölümü bulunduğu ortaya konulmuştur (150).

Kurumsal sosyal sorumluluk iletişimi, bir süreç olarak değerlendirilmektedir. Bu süreçte firmalarca yürütülen KSS projelerinin, amaç ve sonuçlarına ilişkin bilgilerin çeşitli paydaşlara doğru bir şekilde iletilmesi hedeflenmektedir. Bu kapsamda dünyadaki çalışmaları da içeren literatüre bakıldığında, KSS iletişimde şirketlerin teknolojik gelişmeler paralelinde yaygın olarak internet kanalını kullandıkları görülmektedir. Bu tez çalışmasında da KSS iletişimde en fazla (%42,86) internet ve sosyal medya kanalının kullanıldığı belirlenmiş olup, literatürdeki benzer çalışmalarla desteklenmektedir. Bu doğrultuda elde edilen bu sonucun beklenen bir durum olduğu değerlendirilmiştir. Diğer taraftan Türkiye’deki bazı çalışmalar, KSS iletişiminin yetersizliği nedeniyle büyük projeler dışında KSS faaliyetlerinin Türk toplumu tarafından çok bilinmediğini ortaya koymaktadır (168, 169). Bu çalışmada da firmaların %4,08’inin projeleri ile ilgili kamuoyuna herhangi bir duyuru yapmadıkları görülmüştür. Duyuru yapılmayan projelerin kamuoyunda bilinirliğinin olmadığı ortadadır. Bu çerçevede literatürdeki çalışmalar, bizim çalışmamızı desteklemektedir.

İlaç sektörü, finansal büyüklüğü ile de ön plana çıkan bir sektördür. Bu nedenle, bu çalışma kapsamında firmalar tarafından KSS projelerine ayrılan yıllık ortalama bütçe miktarları ile ilgili değerlendirme yapılmıştır. Buna göre, firmaların %40'ının şirket gizlilik politikası nedeniyle KSS projelerine ayrılan bütçeleri hakkında bilgi paylaşamayacaklarını bildirdiği, %4'ünün ise bütçe kalemi yok şeklinde cevap verdikleri belirlenmiştir. Yanıt veren firmaların %4'ünün ise, KSS projelerine her yıl ortalama 500.000 TL ve üstü bütçe ayırdıkları anlaşılmıştır. Bununla birlikte ankete katılan firmalarca KSS projelerine yıllık ayrılan bütçe miktarının toplamının belirlenmesi amaçlanarak, projelere ayrılan toplam bütçe miktarları hesaplanmak istenmiştir. Ancak katılımcı firmaların %40'ının bilgi paylaşmaması nedeniyle, hesaplanan 8.285.781 TL'lik toplam bütçe miktarının tüm katılımcı firmaları temsil etmediği belirlenmiştir. Bu değerlendirme paralelinde, firmaların yürüttükleri KSS projelerine ayrılan yıllık ortalama bütçe miktarlarının, genel bütçelerine oranları ile ilgili soruyu firmaların büyük bir kısmının (%46,00) şirket gizlilik politikaları nedeniyle yanıtız bıraktığı görülmüştür. Soruya cevap veren firmaların ise %30'unun yıllık ortalama bütçelerinin %1 ve altını KSS projelerine ayırdıkları belirlenmiştir. Benzer şekilde, ABD'de çok uluslu ilaç firmaları ile ilgili yürütülen bir araştırma sonucunda yapılan görüşmeler ve belge incelemelerinin, hali hazırda KSS'ye yatırılan kaynakların büyüklüğüne ilişkin verileri ortaya çıkarmadığı ve KSS'nin gerektirdiği kaynakların daha fazla araştırılması gerektiği belirtilmektedir (148). Bu tez çalışmasında da firma bütçeleri ve KSS projelerine ayrılan bütçe miktarlarına yönelik kısıtlı veriye ulaşılmış olup, literatürdeki çalışma ile sonucumuz desteklenmiştir.

Küresel çapta gittikçe artan KSS faaliyetlerine yönelik çeşitli ödül mekanizmalarıyla da karşılaşılmaktadır. Herhangi bir alanda verilen ödüller tanınırlık sağladığı gibi başarıyı da tescil ederek bu başarının toplumca tanınmasını sağlamaktadır (172). Ödüllerin ilgili alana en önemli katkısı ise yapılan bir işin yetkili bir makam, dernek, jüri veya kamuoyu tarafından onaylanarak duyurusunun yapılmasıdır. Firmaların KSS alanındaki girişimlerini ve samimiyetlerini kamuoyuna anlatmalarının en önemli aracı bu alanda aldıkları ödülleri ve bunların duyurulmasıdır (172). Dünyada bu alanda verilen ödüller KSS'nin üç temel alanına odaklanan çevre, finansal karlılık ve toplum alanlarında sürdürülebilir faaliyeti olan ve başarılı bulunan şirketlere verilmektedir (172). Türkiye'de ise toplumsal sorunlara yönelik farkındalık

yaratma ve iletişimle ilgili KSS uygulamalarının daha çok ödüllendirildiği bilinmektedir (172). İlaç sektöründe yürütülen KSS uygulamalarının aldığı ödüllerle ilgili mevcut durumu ortaya koymak amacıyla, ödüllendirilen KSS projeleri ile ödül sayıları değerlendirilmiştir. Katılımcı firmaların %40'ı ödüllendirilen KSS projeleri olduğunu belirtmiş olup, bu firmalardan %70'inin yürüttüğü KSS projesinin bir ödülü olduğu belirlenmiştir. Firmaların yürüttükleri KSS projelerinden ödüllendirilen projesi olanların, proje ve ödül türlerinin değerlendirmesi yapılmış olup, ödüllü KSS projelerinin %87,10'unun yerli, %3,23'ünün global proje olduğu, projelerin %9,68'inin ise menşeinin belirtilmediği görülmüştür. Ayrıca, ödül alan projelerden %45,16'sının yerli, %22,58'inin global, %22,58'inin ise hem yerli hem de global ödül aldığı belirlenmiştir. Bu çalışmada ödül alan projelerin büyük oranda (%87,10) yerli proje olduğu ve yerli ödül oranının (%45,16) global ödüllere kıyasla daha fazla olduğu görülmüştür. Bu sonuç, yerli KSS projelerinin uluslararası platformlarda tanınırlıklarının çok fazla olmadığı şeklinde değerlendirilmiştir. Bu çerçevede sektör tarafından KSS alanında ulusal ve uluslararası platformlarda daha fazla farkındalık çalışmalarının yürütülmesi gerektiği düşünülmektedir.

Kurumsal sosyal sorumluluk uygulamalarının sürdürülebilirliği, hem firmalar hem de projelerin sağladıkları kazanımlar açısından ayrı bir öneme sahiptir. Firmaların 2009-2019 yılları arasında yürüttükleri projelerle ilgili değerlendirme yapılırken KSS projeleri hakkında gelecek vizyonları ile ilgili de bilgi verilmesi istenmiştir. Bu çerçevede firmaların %83,33'ünün gelecek 5 yılda KSS projesi yürütmeyi düşündükleri belirlenmiştir. Hangi alanlarda KSS projesi yapılmasının planlandığı belirlenmek istenilmiş olup, verilen yanıtlar üzerinden yapılan değerlendirmede; firmaların gelecek 5 yılda, %28,10 oranında sağlık ve %23,97 oranında eğitim alanında KSS projesi yapmayı planladıkları anlaşılmıştır. Yapılan tez çalışmasında katılımcı firmalardan hali hazırda KSS projesi yürütenlerin oranı ile gelecek 5 yılda proje yapmayı planlayanların oranlarının aynı olması, bu firmaların belirli bir KSS farkındalığına sahip oldukları, kurum stratejilerine KSS anlayışını entegre ederek gelecek planları içerisine dahil ettikleri şeklinde değerlendirilmiştir.

5.3. Yürütülen Kurumsal Sosyal Sorumluluk Projeleri ile İlgili Bulguların Değerlendirilmesi

Firmaların yürüttüğü KSS projeleriyle ilgili değerlendirme yapılmak üzere anketin ikinci bölümünde firma beyanları kapsamında yanıtlar değerlendirilmiş olup, 2009-2019 yılları arasında yürütülen toplam proje sayısının 446 olduğu bildirilmiştir. Anketin üçüncü bölümünde ise, KSS projelerin ayrıntılarıyla ilgili değerlendirme yapılmak üzere projelere ilişkin detay bilgiler istenilmiştir. Bu kapsamda bazı firmalarca geçmiş yıllara ilişkin düzenli kayıt tutulmadığı belirtilerek, yürütülen tüm projelerin ayrıntılarının verilemediği bildirilmiştir. Firmaların KSS projeleriyle ilgili bildirdikleri tablo ayrıntılı olarak incelenmiş, proje başlangıç tarihleri esas alınmak suretiyle veriler değerlendirilmiştir. Buna göre firmaların 2009-2019 yılları arasındaki projelerine ilişkin ayrıntılı bilgi verilen proje sayısının toplam 381 olduğu belirlenmiştir. KSS projelerinin, faaliyet alanlarına göre incelenerek sağlık, eğitim, çevre, kültür-sanat, spor, hayırseverlik, bilim ve diğer olmak suretiyle gruplandırılması sonucunda, projelerin bazılarının birden fazla alanı ilgilendirdiği anlaşılmış olup, 381 projenin toplam 530 faaliyet alanını kapsadığı belirlenmiştir. KSS projelerinin faaliyet alanlarına göre yapılan sıralamada, firmalar tarafından en fazla hayırseverlik (%33,40) alanında proje yapıldığı, bunu sağlık (%23,77) ve eğitim (%21,89) alanlarının izlediği belirlenmiştir. Buna karşın en az spor alanında (%0,94) KSS projesi yürütüldüğü görülmüştür.

İlaç firmalarının KSS yaklaşımı ile ilgili dünyada yapılan çalışmalara bakıldığında; Kore'deki ilaç şirketlerinin KSS faaliyetleri ile ilgili kamuoyu algısına yönelik yapılan çalışmada, halkın ilaç şirketlerinin KSS faaliyetlerine yönelik beklentisinin “tedavi edilmemiş alanlarda yenilikçi ilaçların geliştirilmesi” ve “yeni ilaç geliştirme araştırmalarına destek” gibi yeni ilaç geliştirme faaliyetlerine yönelik olduğu görülmektedir. Çalışma sonuçları, halkın gözünde ilaç şirketlerinin sağladığı KSS faaliyetlerinin her şeyden önce ilaç endüstrisinin temel misyonunu takip etmesi gerektiğini ortaya koymaktadır (173). Romanya’da, ilaç şirketlerinin KSS uygulamaları üzerine yapılan çalışmada, firmaların çeşitli sosyal projeler için finansal destek ve danışmanlık sunarak, nüfus sağlığı konusunda farkındalık kampanyaları yürüterek ve sağlık projelerine yatırım yaparak toplumsal refahı dikkate alan KSS

projeleri yürüttüğünü, yerel çevre koruma projelerinin desteklendiğini, halk sağlığına yönelik riskleri azaltmak amacıyla şirketlerin atıklarını azalttıkları belirlenmiştir. Ancak firmaların etik normların ihlaline yönelik yayınlanmış KSS projesine rastlanmadığı belirtilmiştir (9). Brezilya’da ilaç firmaların KSS faaliyetlerinin incelendiği bir araştırmada ise, yürütülen KSS faaliyetlerinin bir kısmının sağlık odaklı olduğu (sağlık hizmetleri, sağlık hizmetlerinin altyapısı, sağlık eğitimi, yaşlıları destekleyen programlar) ve bu faaliyetlerin ülkede ilaç ve tıbbi hizmetlere erişimi iyileştirme amaçlı yürütüldüğü saptanmıştır. Bununla birlikte, yürütülen KSS faaliyetlerinin büyük bir bölümünün genel olarak eğitim, sanat veya spor gibi alanlara odaklandığı ve firmaların iyi yurttaş rolünü gösterme eğiliminde olduğu ortaya konulmuştur (149).

Türkiye’deki değişik sektörlerdeki şirketlerin KSS anlayışı ile ilgili literatür incelendiğinde, Altuntaş (2020) tarafından yapılan Türkiye’deki en büyük ilk 50 firmanın değerlendirildiği çalışmada, Türkiye’deki KSS anlayışının hayırseverlikle birlikte değerlendirildiği, şirketler tarafından uzun soluklu projeler yerine bölgesel sorunlara yönelik projelerin seçildiği ya da özel günler, milli ve dini bayramların KSS uygulamalarında tercih edildiği belirlenmiştir. Yürütülen projelerin incelenmesinde, şirketlerin KSS faaliyetlerinin buldukları sektör ile doğrudan bağlantılı olduğu ve şirket politikaları paralelinde uygulamaların yapıldığı ortaya konulmuştur (174). Türkiye’de özel sektörün KSS projeleri ile en beğenilen 20 şirket tarafından yürütülen KSS çalışmalarının değerlendirildiği araştırmada, faaliyetlerin %80’inin sponsorluk ve hayırseverlik çalışmalarını içerdiği, KSS çalışmalarının alanlarına göre dağılımında, kültür/sanat ve eğitim alanlarında aynı oranda proje yürütüldüğü, gelişmiş ülkelerin tersine çevre alanında %13 gibi çok az oranda çalışma yapıldığının görüldüğü belirtilmiştir (175). Van Het Hof (2009) tarafından Türkiye’de toplum, şirket ve STK’ların KSS algılarına yönelik yapılan bir çalışmada, KSS’nin odaklandığı alanlar konusunda; STK, şirketler ve toplum tarafından farklı yaklaşımların bulunduğu, toplumda firmalarca yoksulluk ve istihdam konuları gibi toplumsal sorunlara değinilmesi gerektiği beklentisi bulunduğu ortaya konulmuştur. Yine aynı araştırma sonuçlarında; firmaların ve STK’ların KSS faaliyeti yürütürken faaliyet alanlarına yönelik konulara odaklandıkları belirtilmiş olmakla birlikte faaliyet alanı

dışında da KSS projeleri yapılabildiği, ancak bu projelerin de faaliyet konularını destekleme amacı taşıdığı belirtilmiştir (168). Dincer ve Dincer (2007) tarafından Türkiye’de KSS konusunda gelecek beklentileriyle ilgili yapılan araştırmada, tüketiciler tarafından en çok önemsenen KSS alanlarının eğitim, çevre, sağlık, çocukların ve kadınların korunması olarak sıralandığı, araştırma kapsamındaki şirketlerin odaklandığı KSS alanlarının eğitim, çevre sosyal güvenlik, sağlık ve yoksulluk konuları olduğu belirlenmiştir (176).

KSS projeleri ile ilgili bilinç düzeyinin ölçülmesine yönelik Strateji GFK Araştırma Şirketi tarafından 2015 yılında yapılan bir araştırmada; Türk halkınca en çok sağlık ve eğitim alanında yapılan KSS faaliyetlerinin bilindiği ve kabul gördüğü belirtilmektedir (19). Halk tarafından öncelikli olarak proje yapılması ve desteklenmesi gereken alanların; sağlık hizmetleri, eğitim öğretim, çevre, hayır işleri, çalışan hakları ve insan hakları olarak belirtildiği anlaşılmıştır (19). Türkiye Üçüncü Sektör Vakfı tarafından yayınlanan bir araştırmada; Türkiye’deki şirketlerde yürütülen faaliyetlerin çoğunlukla sponsorluk uygulamaları olduğu ve faaliyet alanlarının çevre, eğitim, kültür sanat, spor ile sınırlı kaldığı, sosyal adalet, insan ve çalışan hakları, ekonomik kalkınma, çalışma koşullarının iyileştirilmesi gibi konu başlıklarında işletmelerce faaliyet yürütülmediği, bu alanlara odaklanılmadığı belirtilmiştir (81). Ertuna ve Tükel (2009) tarafından Türkiye’deki KSS yaklaşımlarının incelendiği araştırmada, firmalarca daha çok hayır amaçlı topluma yönelik KSS faaliyetleri yürütüldüğü, küresel boyutta kabul edilmiş çalışan, müşteri, tedarikçi vb. paydaşlara yönelik KSS faaliyetlerinin sınırlı oranda yürütüldüğü belirlenmiştir (49). Orakçı (2017) tarafından üniversiteler üzerinde yapılan bir araştırmada, 25 devlet ve vakıf üniversitesinin değerlendirildiği, KSS kapsamında en çok ilgi gösterilen konuların toplumsal sorumluluk olduğu bu kapsamda sanat ve sportif faaliyetlerin yapıldığı ve araştırma merkezlerinin kurulduğu, etik konusunda ise en az oranda uygulama yapıldığı belirlenmiştir (177). İnsani Gelişme Vakfı tarafından yapılan bir araştırmada, Türkiye’deki işletmelerin KSS kapsamında en çok odaklandıkları alanların eğitim, çevre, sosyal destek, kültür ve sanatsal faaliyetler olduğu, bu alanlardaki projelerin özellikle çocuklara yönelik hazırlandığı, bunu çevre alanındaki projelerle gençlere yönelik eğitim projelerinin izlediği belirlenmiştir. KSS kapsamında gelişime açık olan

ve önemle üzerinde durulması gereken çevre ve geri dönüşüm, yaşlı bakımı, tarım, hayvancılık ve mültecilerle ilgili konuların daha az gündeme getirildiği vurgulanmıştır (59).

Genel olarak literatürde yer alan çalışmalar değerlendirildiğinde, işletmelerin KSS uygulamalarında belli bir alana yönelmeleri konusunda herhangi bir zorunluluk bulunmamakla birlikte, çoğunlukla kendi ürün veya hizmet ürettikleri alana yönelik projelerin seçilmekte olduğu, bazı işletmelerin ise tamamen kendi sektöründen farklı alanlarda toplumsal katkı sağladıkları belirlenmiştir (60). KSS'nin gönüllülük esasına dayalı yürütülmesi nedeniyle, ilaç sektöründe her şirketin kendi KSS faaliyetlerinin kapsamına ayrı ayrı karar verdiği görülmektedir. Firmaların KSS uygulamalarında toplumu, çalışanları veya çevreyi hedefleyip hedeflemediklerine göre KSS alanlarının seçildiği bilinmektedir (141). İlaç şirketlerinin KSS uygulamalarının kapsamı ile ilgili yapılan çalışmalar, ilgili paydaşlar ve sektör arasında belirlenmiş bir mutabakat bulunmadığından, ilaç sektöründe KSS'ye yönelik birleşik bir yaklaşım olmadığını ve sektörel anlamda ortak bir KSS felsefesinin eksikliğini göstermektedir (141). Diğer taraftan Türkiye'de yapılan çalışmalarda, Türkiye'deki KSS anlayışının hayırseverlikle birlikte değerlendirildiği, şirketler tarafından uzun vadeli projeler yerine yerel sorunlara yönelik projelerin seçildiği ya da özel günler, milli ve dini bayramların KSS uygulamalarında tercih edildiği görülmektedir (174). Hayırseverlik faaliyetleri, hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde şirketlerce KSS uygulamaları arasında en çok tercih edilen uygulamalardır. Özellikle Türkiye ve Ortadoğu coğrafyasında dinsel ve kültürel nedenlerden ötürü KSS'nin en yaygın olan ve toplum tarafından kabul gören şeklinin hayırseverlik olduğu ortaya konulmuştur. Ülkemizde KSS uygulamaları üzerine yapılan çalışmalarda, şirketlerin uzun vadeli yasal, ekonomik ve etik sorumlulukların zaman zaman göz ardı edilmek suretiyle çoğunlukla KSS anlayışının hayırseverlik boyutu üzerine yoğunlaştıklarını göstermektedir (178). Bununla birlikte çevre ve geri dönüşüm, etik uygulamalar, sosyal adalet, insan ve çalışan hakları, ekonomik kalkınma, çalışma koşullarının iyileştirilmesi, yaşlı bakımı, tarım, hayvancılık ve mültecilerle konular, yoksulluk, istihdam konuları gibi toplumsal sorunların değinilmesi gerektiği beklentisi bulunduğu ortaya konulmuştur (59, 81, 168, 177).

Bu çalışmada, Türkiye’de faaliyette olan ilaç firmaları tarafından yürütülen KSS projelerinin odaklandığı alanlara bakıldığında; ilk sırada hayırseverlik geldiği, bunu sağlık ve eğitim alanlarının izlediği, en az oranda da spor alanında proje yürütüldüğü belirlenmiştir. Türkiye coğrafyasının getirdiği sosyokültürel yapı ve toplumsal değerlerin firmaların KSS uygulamalarında hayırseverlik faaliyetinin ön plana çıkmasına neden olduğu düşünülmektedir. Diğer taraftan faaliyet alanları ile bağlantılı olduğundan sağlık alanında büyük oranda proje yürütüldüğü, faaliyet alanları ile ilgisi olmadığından spor alanında daha az oranda proje yürütüldüğü belirlenmiştir. Bu sonuçlar literatürdeki benzer çalışmalar ile desteklenmektedir (9, 19, 49, 60, 141, 174, 175, 176, 178).

5.4. Hipotezler ile İlgili Bulguların Değerlendirilmesi

KSS kavramı önceleri sadece gelişmiş ülkelere özgü ele alınan bir olgu iken, günümüzde küresel bir kavram olarak uluslararası işletmecilikte yerini almıştır. Bu nedenle KSS uygulamalarında ülkelerarası farklılıklar ve yerel uygulamalara dikkat çeken araştırmalar yoğunlaştırılmıştır (157). Farklı kültürlerde farklı toplumsal değerlere vurgu yapıldığından toplumda işletmelere farklı roller atfedilmektedir. KSS anlayışının ortaya konulmasında politika, gelenekler ve kültürel normlar önemlidir. Buradan hareketle, KSS üzerindeki faktörlerin etkisini ortaya koyan çalışmalar, farklı kültürel, sosyoekonomik ve yasal bağlamın ülkeler arasında farklılıklar göstermesine yol açtığını belirtmektedir (157). KSS uygulamalarının içeriği ve konusu her toplumda farklı olabilir. Bu farklılığın esas sebebi toplumlar için öncelikli sorunların toplumdan topluma farklılık göstermesi, projelerin sürdürülebilirliği için gerekliliklerin, projeye ayrılacak insan kaynağı ve bütçenin farklı olması olabilir. Ancak ortak küresel sorunlarda yöntemlerde farklılıklar olsa bile soruna yönelik konu başlıklarının aynı olduğu görülebilmektedir (179). Buna karşın, gelişmekte olan ve geçiş ülkelerindeki KSS uygulamaları üzerine yapılan bazı çalışmalarda, böyle bir ilişki olmadığına vurgu yapılarak KSS uygulamalarının kapsamının ve türünün ABD KSS modeli tarafından önerilenden önemli ölçüde farklı olmadığı belirtilmektedir (180). Hala ulusal kültür ve KSS arasındaki ilişkinin açıklanmasına ihtiyaç duyulmaktadır, buna ilişkin çalışmalar

az olduğundan savların geçerliliğini desteklemek için yetersiz kalmaktadır (157). Günümüzde, ilaç sektöründe KSS uygulamaları, çoğunlukla Big Pharma olarak anılan, ABD ve AB menşeli çok uluslu ilaç işletmeleri tarafından uygulanmaktadır (141). İlaç endüstrisi düzenleyici gerekliliklerden, hükümet politikalarından, sosyal ve politik baskılardan, ekonomik kısıtlamalardan oldukça etkilenmektedir. Bu çerçevede çok farklı kültürlere, politik ve düzenleyici çevrelere sahip ülke menşeli ilaç şirketlerinin KSS'ye yaklaşımında menşe ülkesine bağlı olarak farklılıklar bulunması beklenmektedir (139). Kanada'da ilaç firmalarının KSS yaklaşımlarının belirlenmesi amacıyla AB ülkeleri, Japonya ve ABD'yi temsil eden şirketler üzerinde yapılan araştırmada, ilaç firmalarının KSS'ye yaklaşımında ve menşe ülkesine bağlı olarak farklılık bulunup bulunmadığı değerlendirilmiş olup, farklı menşeli şirketlerin farklı KSS kategorilerine yaklaşımları konusunda önemli bir farklılık görülmediği belirlenmiştir (139). Çin ilaç sektörü ile ilgili yürütülen bir araştırmada, Çin'deki yabancı sermayeli ilaç şirketlerinin, devlete ait ve özel şirketlere kıyasla genel olarak daha iyi KSS performansına sahip olduğu, özel sektöre ait Çinli ilaç şirketlerinin, en düşük düzeyde KSS katılımı gösterdiği belirlenmiştir. Çoğu yabancı sermayeli ilaç şirketinin, Çinli emsallerinden daha güçlü bir KSS anlayışına sahip olduğu ve genellikle uluslararası standartları karşıladığı ortaya konulmuştur (181).

Bu çalışmada Türkiye'de faaliyet gösteren ilaç firmalarının menşe ülkelerine (yerli ya da çok uluslu olmalarına) göre yürüttükleri KSS proje sayısının farklılık gösterip göstermediğine ilişkin yapılan istatistiksel analizler sonucunda firmaların yerli ya da çok uluslu olmalarına göre, yürüttükleri KSS proje sayıları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık bulunmamıştır. Bu çerçevede araştırma başlangıcında oluşturulan; "Türkiye'de faaliyet gösteren ilaç firmalarının; yerli ya da çok uluslu olmalarına göre, yürüttükleri KSS proje sayısında farklılık vardır" şeklindeki hipotez doğrulanmamıştır. Literatür değerlendirildiğinde, bazı çalışmalarda KSS ile ilgili faaliyetlerde yerli veya çok uluslu şirketlerin uygulamalarında ülkelerarası farklılıklar görüldüğü bazı çalışmalarda dikkate değer bir farklılık bulunmadığı belirtilmiştir (139,157, 179, 180, 181). Yapılan tez çalışması sonuçlarına göre menşe ülkelerin KSS faaliyeti sayısına etkisi olmadığı belirlenmiştir ve bu sonuçlar literatürdeki benzer çalışmalar ile desteklenmektedir (139,180).

Araştırmaya katılan firmaların, piyasadaki ürün grupları ile yürütülen KSS projelerinin alanlarının farklılık gösterip göstermediğine ilişkin yapılan istatistiksel analizler sonucunda edilen bulgulara göre; ana ürün gruplarından konvansiyonel, biyoteknolojik ve biyolojik ürün grubunda ürünü olan firmaların piyasadaki ürün grupları ile yürüttükleri KSS projelerinin alanları (sağlık, eğitim, çevre, kültür-sanat, spor, gönüllü çalışmalar, bilim, diğer) arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmamaktadır. Bu kapsamda araştırma başlangıcında oluşturulan; “Türkiye’de faaliyet gösteren ilaç firmalarının; piyasadaki ürün gruplarına göre, yürüttükleri KSS projelerinin alanları farklılık göstermektedir” şeklindeki hipotez doğrulanmamıştır. Kanada’da ilaç firmalarının KSS yaklaşımlarının belirlenmesi amacıyla yürütülen bir araştırmada, jenerik ilaç üreticilerinin, reçeteli üreticilerin ve biyofarmasötik üreticilerinin KSS’ye farklı açılardan yaklaştıkları ortaya konulmuştur. Jenerik ilaç üreticileri tarafından KSS’ye daha az vurgu yapılırken biyofarmasötik üreticilerinin KSS faaliyetlerinde daha aktif oldukları gözlenmiştir.

Yapılan araştırmada, ürün gruplarına göre farklılıkların ortaya konulması için, birden fazla ürün grubunda faaliyet gösteren firmaların (yaklaşık 2/3) analiz dışında bırakıldığı, bu durumda büyük firmaların dışarda bırakılması nedeniyle tüm sektöre yönelik genel bir değerlendirme yapılamadığı belirtilmektedir. Diğer taraftan yalnızca tek bir ürün türüne odaklanan şirketler için üretilen ürün grubunun şirketin KSS yaklaşımını etkilediği belirlenmiştir (139). Tarafımızca yapılan çalışmada, firmaların piyasada bulunan ana ürün gruplarına göre, yürüttükleri KSS projelerinin alanlarının farklılık göstermediği belirlenmiştir. Literatürdeki çalışmada ise, tek bir ürün grubunda ürünü olan ilaç firmalarının ürün grubunun, şirketin KSS yaklaşımını etkilediği belirtilmiş, birden fazla grupta ürünü olan firmaların değerlendirilemediği ortaya konulmuştur (139). Literatürde firmaların ürün gruplarındaki farklılığının KSS faaliyetleri ile ilişkisinin değerlendirildiği çalışmalar az olduğundan çalışmamızın sonucunu karşılaştıracak yeterli veriye ulaşılamamıştır. Buna karşın, her ne kadar istatistiksel olarak anlamlı fark çıkmasa da konvansiyonel, biyolojik ve biyoteknolojik grupta ürünü bulunan firmaların KSS proje alanları değerlendirilmiş, her üçünde de sağlık ve eğitim alanlarında daha fazla proje yürütüldüğü belirlenmiştir. Her üç ürün

grubunda ürünü olan firmaların da ilaç sektöründe faaliyet göstermesi, sektörden kaynaklı olarak insan odaklı çalışmaları ve firmaların insan sağlığı ve yaşam kalitesinin artırılması ortak amacıyla hareket etmeleri nedeniyle KSS projelerinde sağlık ve eğitim alanlarına odaklanıldığı ve ürün gruplarına göre bu öncelikler değişmediği için projelerin alanlarının farklılık göstermediği değerlendirilmektedir. Diğer taraftan, ilaç sektörü ile farklı sektörlerin karşılaştırıldığı bir araştırma yapılırsa KSS alanları ile üretilen ürün grubu arasındaki ilişkiye ait farklı sonuçlara ulaşılabileceği düşünülmektedir.

Firmaların, kurumsal iletişim departmanı bulunanlar ile bu departmanı bulunmayanlar arasında, yürütülen KSS projelerinin sayısı yönünden farklılık olup olmadığına ilişkin yapılan istatistiksel analizler sonucunda elde edilen bulgulara göre; kurumsal iletişim departmanı bulunan firmalarla bu departmanı bulunmayan firmaların yürüttükleri KSS projesi sayılarının dağılımları arasında istatistiksel olarak anlamlı farklılık bulunmaktadır. Kurumsal iletişim departmanı bulunan firmaların, daha fazla sayıda KSS projesi yürüttükleri belirlenmiştir. Bu çerçevede araştırma başlangıcında oluşturulan; “Türkiye’de faaliyet gösteren ilaç firmalarının; kurumsal iletişim departmanı bulunanlar ile bu departmanı bulunmayanlar arasında, yürütülen KSS proje sayısı yönünden farklılık vardır” şeklindeki hipotez doğrulanmıştır. Konu ile ilgili literatür değerlendirildiğine; KSS’nin büyük ilaç şirketlerinin sürdürülebilirliği için giderek daha kritik hale gelmesi ile, bu işlevin iş stratejisinin merkezi haline geldiği ve yeni nesil üst düzey yöneticiler tarafından yönetildiği görülmektedir (182). Böylelikle, etkili iletişim daha önemli bir rol oynamaya başlamıştır. Geçmişte KSS projeleri ile ilgili sorumluluğun, insan kaynakları veya hukuk işleri departmanlarının görev alanında olduğu bilinmekte iken, günümüzde dünyanın en büyük 20 ilaç şirketinin büyük çoğunluğunun, KSS işlevini iletişim veya halkla ilişkiler departmanlarında konumlandığı görülmektedir (182). KSS konusu, bir şirkette sadece birkaç fonksiyonla ilişkilendirilebilecek bir uygulama ya da şirketin olumlu imaj oluşturma aracı değil şirketin tüm faaliyetlerinin etkileyen yönetim sistemidir (183). Şirketlerdeki kurumsal iletişim birimleri genel olarak iletişim stratejilerinin oluşturulup uygulanması ve uygulamalarının denetlenmesinden sorumlu oldukları için KSS iletişiminde kilit role sahiptirler (183). Etkin bir iletişim

kurulmadan KSS çalışmalarının amaçlarına ulaşması mümkün görülmemektedir (184). ABD’de çok uluslu ilaç firmaları ile ilgili yürütülen bir araştırmada, KSS faaliyetlerinin yönetiminin firmaların her birinde farklı şekilde konumlandırıldığı, görüşülen tüm katılımcıların, KSS faaliyetlerinin yönetimine doğrudan katılmış olmalarına rağmen iş unvanları ve departmanlarının farklılık gösterdiği belirlenmiştir. KSS faaliyetlerinin firmaların %50’sinde KSS departmanı ile yürütüldüğü ve araştırmaya katılan firmaların tamamında KSS izleme kurulu/grubu bulunduğu belirlenmiştir (148). Bu çalışma kapsamında ilaç firmalarının; kurumsal iletişim departmanı bulunanlar ile bu departmanı bulunmayanlar arasında, yürütülen KSS projesi sayısı yönünden istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Literatür değerlendirildiğinde, çeşitli çalışmalarda ilaç şirketlerinde KSS faaliyetlerinin başarısı için KSS’nin tüm fonksiyonların odak noktası haline getirilmesinin gerekliliği belirtilerek dünyada önde gelen ilaç firmalarında KSS iletişim departmanı şeklinde organizasyonlarının bulunduğu vurgulanmaktadır. Tarafımızca yapılan çalışma sonuçları literatürdeki benzer çalışmalarla örtüşmektedir (148, 182-184).

KSS çalışmalarının yıllar içerisinde gelişim gösterdiği bilinmektedir. Bu konuda, en önemli adım 2000 yılında yapılan küreselleşme ve teknolojik gelişmelerin tartışıldığı Lizbon Zirvesi olarak değerlendirilmektedir (141). Bu zirve sonrasında Avrupa Konseyi tarafından KSS hedeflerine ulaşılması için çağrı yapılarak 2001 yılında Yeşil Bildiri (Green Paper) olarak bilinen bildiri yayınlanmıştır. Bu tarihten itibaren Avrupa Komisyonu, temel politika belgeler geliştirerek, kamu-özel sektör ortaklıklarını ve araştırmaları destekleyerek, forumlar ve yayınlar aracılığıyla farkındalık yaratarak KSS gündemini desteklemeye devam etmiştir (71, 72, 141). 2000 yılında OECD tarafından “Çok Uluslu İşletmeler Genel İlkeleri” adını taşıyan tavsiye kararları yayınlanmıştır (78). Ayrıca, 2000 yılında BM tarafından “Küresel İlkeler Sözleşmesi” yayınlanmış, 2003 yılında UNDP kapsamında “Binyıl Kalkınma Hedefleri” belirlenmiştir. Uluslararası kurum ve kuruluşlar tarafından KSS alanında yayımlanan Uluslararası Standart ve Bildirgeler şirketlerin KSS alanındaki çalışmalarını için yol gösterici ve teşvik edici bir nitelik taşımaktadır (69). Bu nedenle firmalar tarafından KSS çalışmalarının 2000’li yıllarda ivme kazandığı, yıllar itibariyle de KSS

konusunda farkındalık artışı ile birlikte bu alandaki faaliyetlerin arttığı görülmektedir (69). Ayrıca Türkiye’de, dünya uygulamalarına göre biraz geç başlayan KSS çalışmalarının son yıllarda gelişme gösterdiği belirtilmektedir (59). Yapılan tez çalışmasında da Türkiye’deki KSS çalışmaları ile ilgili gelişmeler paralelinde 2012 yılından itibaren KSS projelerinin sayılarında gözle görülür oranda artış olduğu ortaya konmuştur. Firmalarının 2009-2019 yılları arasında yürüttükleri KSS projelerinin sayısının yıllara göre farklılık gösterip göstermediğine ilişkin yapılan istatistiksel analizler sonucunda elde edilen bulgulara göre; 2009-2019 yılları arasında yürütülen toplam proje sayısının 381 olduğu belirlenmiştir. KSS projelerinin yıllara göre dağılımına bakıldığında, 2012 yılından itibaren KSS proje sayılarında belirgin oranda artış gözlemlendiği, firmalarca en fazla projenin %20,7 oranla 2018 yılında yürütüldüğü belirlenmiş, 2019 yılında proje sayısının 2018 yılına göre daha düşük olduğu görülmüştür. Yapılan değerlendirmelerde, proje başlangıç yılları esas alınmıştır. Bu kapsamda 2017 ve 2018 yıllarında yeni başlanılan proje sayılarının fazla olduğu, bununla birlikte bu yıllarda başlatılan projelerin bazılarının süreklilik arz eden projeler olduğundan ileriki yıllarda sürdürüldüğü görülmüştür. Bu nedenle 2019 yılında hali hazırda devam eden projelere ilaveten yeni başlanan proje sayısının önceki yılların gerisinde kaldığı anlaşılmıştır. Yıllar itibarıyla en az projenin ise; %1 oranında 2009 yılında yürütüldüğü anlaşılmıştır. Firmalarca yürütülen KSS proje sayılarında yıllara göre istatistiksel olarak anlamlı farklılık bulunmaktadır. Bu kapsamda araştırma başlangıcında oluşturulan; “Türkiye’de faaliyet gösteren ilaç firmalarının; KSS projelerinin sayısı, yıllara göre farklılık göstermektedir” şeklindeki hipotez doğrulanmıştır. Bu bağlamda, uluslararası kurum ve kuruluşların son yıllardaki KSS çabalarına yönelik gelişmeleri içeren literatürle desteklenmektedir (69, 71, 72, 78, 141).

Yıllar içerisindeki bu değişimin yanı sıra, firmalarının yürüttükleri KSS projelerinin alanlarının yıllara göre farklılık gösterip göstermediğine ilişkin yapılan istatistiksel analizler sonucunda edilen bulgulara göre; firmaların 2009-2019 yılları arasında yürüttüğü 381 projenin; toplam 530 faaliyet alanını kapsadığı belirlenmiştir. Yıllara göre firmaların yürüttükleri KSS projelerinin alanlarından; kültür-sanat açısından istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmaktadır. KSS projelerinin diğer

alanları (sağlık, eğitim, çevre, kültür-sanat, spor, hayırseverlik, bilim, diğer) açısından yıllara göre istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmamaktadır. Bu kapsamda başlangıçta kuruluna “Türkiye’de faaliyet gösteren ilaç firmalarının; KSS faaliyet alanları, yıllara göre farklılık göstermektedir” şeklindeki hipotez KSS proje alanlarından kültür sanat açısından doğrulanmış, KSS projelerinin diğer alanları (sağlık, eğitim, çevre, kültür-sanat, spor, hayırseverlik, bilim, diğer) açısından doğrulanmamıştır. Veriler kısıtlı olduğundan, başka çalışmalarda sayıların fazla olması durumunda daha farklı yorumların yapılabileceği düşünülmektedir.

Firmaların web siteleri üzerinden KSS iletişimlerini belirlemeye yönelik yapılan bir çalışmada, Türk, İngiliz, Fransız ve Amerikan firmalarının internet sitelerinin karşılaştırmalı içerik analizi yapıldığında Türk firmalarının web sitelerini, KSS faaliyetlerini duyurma amacıyla batılı ülkelerin firmalarına göre daha az oranda kullandıkları, İngiliz ve Amerikan firmalarınca paylaşılan bilgi içeriğinin diğer firmalara göre daha fazla olduğu belirlenmiştir. Çalışma sonucunda firmaların KSS yaklaşımları ve web siteleri üzerinden KSS iletişimlerinin ülkelere göre değişkenlik gösterdiği, ülkelerin geçmişi ve kültürlerinin bu konuda önemli etkenlerden olduğu ortaya konulmuştur (185). ABD’de çok uluslu ilaç firmaları ile ilgili yürütülen bir araştırmada, katılımcı firmaların KSS faaliyetlerine firmaların web sitelerinde yer verildiği belirtilmiştir (148). Slovakya’da, yerli ve yabancı ilaç şirketlerinin KSS uygulamaları ile ilgili yapılan bir çalışmada, Slovak ilaç şirketlerinin iletişim kanallarını yeterince kullanmaması nedeniyle iletişim sorunları olduğu, büyük yabancı ilaç şirketlerinin KSS iletişimlerinin çok daha iyi olduğu ve farklı iletişim kanallarının kullanıldığı belirlenmiştir (186). Kanada’da ilaç firmalarının KSS yaklaşımlarının belirlenmesi amacıyla AB ülkeleri, Japonya ve ABD’yi temsil eden şirketlerin internet siteleri ve raporlarının içerik analizi yöntemiyle yapılan araştırmada, ilaç firmalarının menşe ülkesine bağlı olarak KSS faaliyetlerini bildirmek için kullandıkları iletişim araçlarında farklılıklar olduğu belirtilmiştir (139). Buna göre, Japon şirketlerinin %100’ünün kurumsal web sitelerinde KSS faaliyetlerinin bildirildiği, ancak hiçbir Japon şirketinin özel bir KSS web sitesinin bulunmadığı, AB şirketlerinin %40’ının özel bir KSS web sitesi olduğu, buna karşılık ABD’deki şirketlerin %12’sinin KSS web sitesi olduğu belirlenmiştir. AB şirketlerinin yarısının özel KSS raporları

düzenlerken, diğer yarısının yıllık raporlar kapsamında KSS faaliyetlerini yayınladıkları belirtilmiştir (139). Branco ve ark. (2014) tarafından, İsveç ve İspanya'daki şirketler arasındaki KSS iletişiminin karşılaştırıldığı çalışmada, İsveç firmalarının KSS ile ilgili daha fazla çeşitlilikte bilgi sunmasına rağmen, iki ülke arasındaki farkın istatistiksel öneminin olmadığı belirtilmiştir (187). Tang ve Li (2009) tarafından yapılan çalışmada, Çinli yerli şirketler ve Çin'deki küresel şirketlerin iletişimi incelenmiş olup, bu şirketlerin sosyal sorumluluklarını nasıl ilettikleri konusunda önemli bir fark olmadığı belirlenmiştir (188). Filho ve ark. (2019) tarafından yapılan çalışmada, Brezilya'da bulunan Brezilyalı ve yabancı ilaç şirketlerinin KSS iletişimindeki farklılıkların istatistiksel olarak anlamlı olmadığı ortaya konulmuştur (189).

Bu çalışmada Türkiye'de faaliyet gösteren ilaç firmalarının; yerli ya da çok uluslu olmalarına göre, yürüttükleri KSS projelerini kamuoyuna açıklama/duyurma yöntemlerinin farklılık gösterip göstermediğine ilişkin yapılan istatistiksel analizler sonucunda elde edilen bulgulara göre; firmaların KSS projelerini kamuoyuna açıklama/duyurma yöntemlerinden; basın açıklamaları açısından istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmaktadır. Çok uluslu firmaların KSS projeleri ile ilgili %65,5 oranla basın açıklaması yaptıkları belirlenmiştir. KSS projelerinin diğer duyurulma yöntemleri (sürdürülebilirlik raporları, faaliyet raporları, internet/sosyal medya) ve duyuru yapılmaması açısından firmaların yerli ya da çok uluslu olmalarına göre istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmamaktadır. Bu kapsamda araştırma başlangıcında oluşturulan; "Türkiye'de faaliyet gösteren ilaç firmalarının; yerli ya da çok uluslu olmalarına göre, KSS projelerinin kamuoyuna açıklanma/duyurulma yöntemleri farklılık göstermektedir" şeklindeki hipotez basın açıklamaları açısından doğrulanmış, KSS projelerinin diğer duyurulma yöntemleri (sürdürülebilirlik raporları, faaliyet raporları, internet/sosyal medya) ve duyuru yapılmaması açısından doğrulanmamıştır.

Literatür değerlendirildiğinde, bazı çalışmalarda KSS faaliyetlerinin duyurulma yöntemlerinin ülkelere göre değişkenlik gösterdiği, bazı çalışmalarda ise yerli veya çok uluslu firmaların KSS iletişim yöntemlerinde dikkate değer bir farklılık

bulunmadığı ortaya konulmuştur (139, 185-189). Bu kapsamda yapılan tez çalışmasında KSS iletişim yöntemlerinden birinin farklılık gösterdiği, diğer yöntemlerde farklılık olmadığı görülmüş, bu sonuç literatürdeki benzer çalışmalarla desteklenmiştir.

6. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu bölümde, yürütülen tez çalışması ile ilgili genel değerlendirilme yapılarak çalışma sonuçları ortaya konulmuş ve ülkemizdeki ilaç sektörünün KSS uygulamalarının gelişimine yönelik önerilere yer verilmiştir.

Tez çalışmasında, Türkiye’de faaliyet gösteren ilaç firmalarının KSS uygulamaları değerlendirilmek suretiyle sektörün yürüttüğü KSS faaliyetlerinin mevcut durumu ortaya konulmuştur. Türkiye’de faaliyette bulunan ilaç firmalarından, Türk İlaç Sektörü’nü temsil eden üç büyük kuruluşa (İEİS, TİSD ve AİFD) üye olan firmalar temel alınarak çalışma yürütülmüştür.

Anket yöntemiyle toplanan veriler, gereç ve yöntem bölümünde belirtildiği şekilde analiz edilerek, başlangıçta oluşturulan hipotezler test edilmiştir. Yapılan istatistiksel analiz ve değerlendirmelerin sonuçlarına, bulgular bölümünde ayrıntılı olarak yer verilmiştir.

Çalışma kapsamında, beklenen sonuçların doğruluğunun sınanması için 6 hipotez belirlenmiştir. Bulgular çerçevesinde araştırmanın başlangıcında kurgulanan bazı hipotezler doğrulanırken bazı hipotezler doğrulanmamıştır. Bu çerçevede çalışma sonuçları aşağıda yer almaktadır:

➤ Türkiye’de faaliyet gösteren ilaç firmalarının yerli ya da çok uluslu olmalarına göre, yürüttükleri KSS proje sayısında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmamaktadır ($p>0,05$). Bu kapsamda kurulan hipotez doğrulanmamıştır.

➤ Türkiye’de faaliyet gösteren ilaç firmalarının piyasadaki ürün gruplarına göre, yürüttükleri KSS projelerinin alanları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmamaktadır ($p>0,05$). Bu kapsamda kurulan hipotez doğrulanmamıştır.

➤ Türkiye’de faaliyet gösteren ilaç firmalarının kurumsal iletişim departmanı bulunanlar ile bu departmanı bulunmayanlar arasında, yürütülen KSS proje sayısı

yönünden istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmaktadır ($p<0,05$). Bu kapsamda kurulan hipotez doğrulanmıştır.

➤ Türkiye’de faaliyet gösteren ilaç firmalarının; KSS proje sayılarında yıllara göre istatistiksel olarak anlamlı farklılık bulunmaktadır ($p<0,05$). Bu kapsamda kurulan hipotez doğrulanmıştır.

➤ Türkiye’de faaliyet gösteren ilaç firmalarının yürüttükleri KSS projelerinin alanlarından; kültür-sanat açısından yıllara göre istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmaktadır ($p<0,05$). KSS projelerinin diğer alanları (sağlık, eğitim, çevre, kültür-sanat, spor, hayırseverlik, bilim, diğer) açısından yıllara göre istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmamaktadır ($p>0,05$). Bu kapsamda kurulan hipotez kültür-sanat açısından doğrulanmış, diğer KSS proje alanları (sağlık, eğitim, çevre, kültür-sanat, spor, hayırseverlik, bilim, diğer) açısından doğrulanmamıştır.

➤ Türkiye’de faaliyet gösteren ilaç firmalarının yerli ya da çok uluslu olmalarına göre, KSS projelerinin kamuoyuna açıklanma/duyurulma yöntemlerinden; basın açıklamaları açısından istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmaktadır ($p<0,05$). KSS projelerinin diğer duyurulma yöntemleri (sürdürülebilirlik raporları, faaliyet raporları, internet/sosyal medya) ve duyuru yapılmaması açısından firmaların yerli ya da çok uluslu olmalarına göre istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmamaktadır ($p>0,05$). Bu kapsamda kurulan hipotez basın açıklamaları açısından doğrulanmış, KSS projelerinin diğer duyurulma yöntemleri (sürdürülebilirlik raporları, faaliyet raporları, internet/sosyal medya) ve duyuru yapılmaması açısından doğrulanmamıştır.

Çalışma kapsamında Türkiye’deki İlaç Sektörü’nün KSS uygulamaları ile ilgili hipotezlerin yanı sıra, firmaların ankete verdikleri yanıtlar doğrultusunda elde edilen sonuçlar ve sektörün KSS uygulamalarına ilişkin değerlendirmeler aşağıdaki şekilde özetlenmiştir;

✓ Çalışmaya katılan firmaların, %83,33'ünün 2009-2019 yılları arasında KSS projesi yürüttüğü belirlenmiştir. Diğer sektörlere nazaran ilaç sektöründeki firmaların yerli veya çok uluslu ayrımı olmaksızın KSS faaliyetinde buldukları ve konuya ilgi gösterdikleri belirlenmiştir.

✓ Türkiye'de dünya uygulamalarına göre daha geç başlayan KSS çalışmalarının son yıllarda gelişme gösterdiği bilinmektedir. Türkiye'deki KSS uygulamaları ile ilgili gelişmeler paralelinde ilaç sektöründe de 2012 yılından itibaren KSS projelerinin sayılarının dikkate değer bir şekilde arttığı belirlenmiştir.

✓ İlaç sektöründeki firmaların 2009-2019 yılları arasında yürüttüğü 381 projenin; toplam 530 faaliyet alanını kapsadığı belirlenmiştir. KSS projelerinin faaliyet alanlarına göre yapılan değerlendirmede, ilk sırada hayırseverlik geldiği, bunu sağlık ve eğitim alanlarının izlediği, en az sayıda spor alanında proje yürütüldüğü belirlenmiştir. Bu konuda, Türkiye coğrafyasının getirdiği sosyokültürel yapı ve toplumsal değerlerin firmaların KSS uygulamalarında hayırseverlik faaliyetinin ön plana çıkmasına neden olduğu değerlendirilmiştir. Diğer taraftan faaliyet alanları ile bağlantılı olduğundan sağlık alanında fazla sayıda proje yürütüldüğü, faaliyet alanları ile ilgisi fazla olmayan spor alanında en az sayıda proje yürütüldüğü belirlenmiştir.

✓ Yürütülen KSS projelerinin ayrıntılarına bakıldığında; yerli veya çok uluslu ayrımı olmaksızın firmaların bazılarının daha fazla paydaşı olan, çeşitli paydaş gruplarına hitap eden sürdürülebilir projeler yürüttükleri ve bu projelere yönelik iletişim çalışmaları yaparak kamuoyunu bilgilendirdikleri görülmüştür. Buna karşın bazı firmaların KSS uygulamaları kapsamında uzun vadeli projeler yerine kısa vadeli hayırseverlik çalışmaları, yerel konularda kısa süreli toplumsal projeler veya hastalıklarla ilgili özel günler esas alınarak hasta/hasta yakınları veya topluma yönelik çalışmalar yürüttükleri belirlenmiştir. Yine bazı firmaların KSS çalışmaları konusunda kamuoyu ile herhangi bir bilgi paylaşımı yapamadıkları görülmüştür.

✓ Yürütülen KSS projelerinin alanlarının seçilme nedenlerine ilişkin değerlendirmede, projelerin %19,54'lük oranla sağlığa önem verilmesi, %17,24'lük oranla toplumsal fayda sağlama amaçlı seçildiği belirlenmiştir.

✓ Çalışmaya katılan firmaların büyük bir bölümünün bütçe bilgilerini paylaşmamaları nedeniyle firmaların yıllık ortalama bütçe miktarları ve KSS projelerine ayrılan bütçe miktarları ile ilgili sektörün mevcut durumunu yansıtacak bir veriye ulaşılamamıştır.

Çalışma sonuçları doğrultusunda yapılan değerlendirmeler kapsamında, Türk İlaç Sektörü'nün KSS anlayışının geliştirilmesi, uygulamaların yaygınlaştırılması ve KSS farkındalığının artırılmasına katkı sağlayacağı düşünülen öneriler aşağıda sıralanmıştır:

✚ Kısa vadede, bu tez çalışması sonucunda yapılan değerlendirmeler, tespit edilen sonuçlar ve yapılan önerilerin Türk İlaç Sektörü'nü temsil eden kuruluşlarla (İEİS, AİFD ve TİSD) iş birliği yapılarak sektöre duyurulmasının, ilaç sektöründe KSS alanında farkındalığın artırılmasına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

✚ İlaç sektöründe çalışan personel ve yöneticilerin en fazla eczacılık, tıp ve kimya bilim dallarına ait meslek gruplarından olduğu bilinmektedir. Bu nedenle, özellikle bu mesleklerin lisans eğitimlerine KSS ile ilgili teorik ve pratik uygulamaların yapılabileceği derslerin ilave edilmesi, mevcut olan programların geliştirilmesine katkı sağlayacaktır. Ayrıca bu eğitim süreçlerinin ilaç sektöründeki KSS uygulamalarının iyileştirilmesi ve yaygınlaştırılması açısından da yararlı olacağı düşünülmektedir.

✚ Türkiye'de faaliyet gösteren ilaç firmalarının bir kısmının KSS uygulamalarının kısa vadeli hayırseverlik çalışmaları, yerel konularda kısa süreli toplumsal projeler veya hastalıklarla ilgili farkındalık çalışmaları şeklinde yürütüldüğü görülmüştür. Bunun yerine, ilaç sektörünün bütün faaliyetlerinde olduğu gibi KSS alanında da uluslararası standart ve kılavuzlarda yer alan bakış açısı esas alınarak, KSS süreçlerinin sürdürülmesinin gerekli olduğuna inanılmaktadır. Bunun yanı sıra, KSS anlayışının şirketlerin yönetim stratejilerine entegre edilmesi de önemlidir. Böylelikle şeffaflık, ölçülebilirlik, hesap verilebilirlik ve sürdürülebilirlik ilkeleri çerçevesinde;

uzun vadeli stratejik hedefler kapsamında, sistematik bir şekilde KSS faaliyetlerinin yürütülmesinin ve bu faaliyetlere yönelik raporlama yapılmasının mümkün olacağı düşünülmektedir.

✚ Türkiye’de kamu, özel sektör ve STK paydaşlarının işbirliği ile uluslararası kurumlarla iletişim halinde çalışmalar yürütülmesi ve dünyadaki uygulamaların takip edilerek ülkemizde de eş zamanlı olarak hayata geçirilebilmesi önem taşımaktadır. Ayrıca KSS alanında uzmanlaşmış kurumların oluşturulması, bu kurumlar tarafından ülkemiz ilaç sektörüne özgü KSS alanlarının ve öncelikli konularının belirlenerek uygulamaların yürütülmesi ve şirketlere KSS konusunda kurumsal destek verilmesi sağlanmalıdır.

✚ İlaç sektöründe uygulanan KSS faaliyetlerinin küresel standartlarda, sürdürülebilirlik anlayışı ile daha etkin bir şekilde yürütülmesi ve tüm sektöre yaygınlaştırılması için bu faaliyetlerin hedef ve sonuçlarının şeffaflık ilkesi çerçevesinde şirketlerin tüm paydaşları ve kamuoyu ile paylaşılmasının geliştirilmesi gereken konulardan biri olduğuna inanılmaktadır. Bunu takiben proje çıktılarının bütün yönleriyle tartışılması, ilgili taraflarca değerlendirilmesi ve uygulamalardaki eksikliklerin tespit edilerek geliştirilmesi gerektiği düşünülmektedir.

✚ İEİS, AİFD ve TİSD koordinasyonunda, KSS konularına yönelik oluşturulacak komisyon ve çalışma gruplarınca, ilaç firmalarının KSS uygulamalarına yönelik mevcut durum analizi yapılmalı, uzun vadeli stratejiler oluşturularak eylem planları hazırlanmalı, sektörün KSS anlayışının geliştirilmesi amacıyla sistematik olarak bilinçlendirme çalışmaları yürütülmeli, eğitimler verilmeli, rehberlik mekanizmaları oluşturulmalı, uluslararası standartlar çerçevesinde uygulamada yol gösterici rehberler hazırlanmalıdır.

✚ Ülkemizde KSS uygulamaları üzerine çeşitli kuruluşlarca yapılan kamuoyu araştırmalarında, şirketler tarafından KSS faaliyetleri kapsamında çevre ve geri dönüşüm, etik uygulamalar, sosyal adalet, insan ve çalışan hakları, ekonomik kalkınma, istihdam ve çalışma koşullarının iyileştirilmesi, yaşlı bakımı, tarım, hayvancılık, yoksulluk ve mültecilerle ilgili konular gibi toplumsal sorunlara

değnilmesi gerektiği ortaya konulmuştur. Bu kapsamda ilaç sektörü için de kamuoyu beklentilerinin değerlendirilmesine yönelik çalışmalar yürütülmesi ile KSS faaliyetlerinin toplumda ihtiyaç hissedilen konulara odaklanılarak yürütülmesi sağlanmalıdır.

✚ İEİS, AİFD ve TİSD koordinasyonunda, sektördeki firmaların bir araya gelerek yürütebilecekleri uzun vadeli, çok sayıda paydaş katılımına imkan veren, Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri kapsamında toplumsal katkıya odaklanan KSS projelerinin yürütülmesinin sağlanması ile birlikte projelerin etkinliğinin takibi için ölçme ve izleme mekanizmalarının geliştirilmesi ve kamuoyunun projelere yönelik bilgilendirilmesinin sağlanacağı platformların oluşturulması gerektiği düşünülmektedir.

✚ İEİS, AİFD ve TİSD liderliğinde, sektörde Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri doğrultusunda etkili KSS uygulamaları ile ön plana çıkan firmaların başarılı girişimlerinin takdir edilmesi ve ödüllendirilmesini sağlayacak platformlar oluşturulmalıdır. Ayrıca tüm firmaların KSS faaliyeti yürütmeleri yönünde teşvik edilmesinin sağlanması, iyi uygulamaların yaygınlaştırılması amacıyla yazılı ve görsel basın başta olmak üzere çeşitli mecralarda geniş kitlelere duyuruların yapılması sağlanmalıdır.

✚ Türkiye’de KSS uygulamalarına yönelik yürürlükteki kanunlarla bazı alanlarda sağlanan vergi indirimleri ve muafiyeti gibi teşvik mekanizmalarının ilaç sektörüne özgü KSS uygulamalarını da içerecek şekilde geliştirilmesinin yürütülecek KSS faaliyeti sayısı ve kalitesini arttıracığına inanılmaktadır.

✚ Akademik düzeyde yapılacak bilimsel aktiviteler (makaleler, kongre, çalıştay, panel, sempozyum vb toplantılar) ve diğer iletişim araçları kullanılmak suretiyle KSS uygulamaları ile ilgili sektöre, STK’lara, kamu kurum ve kuruluşları ile kamuoyuna yönelik farkındalık çalışmalarının yürütülmesi sağlanarak, ilaç sektöründe yürütülen/yürütülecek KSS faaliyetlerinin toplumsal katkısı ve Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerine ulaşılmasındaki öneminin vurgulanması gerektiği düşünülmektedir.

Çalışma sonucunda yapılan değerlendirmeler kapsamında, diğer araştırmacılara katkı sağlayacağı düşünölen öneriler aşağıda sıralanmıştır:

✚ Bu tez çalışmasında konunun genişliğı nedeniyle kısıtlı olarak ele alınan KSS faaliyetlerinin etik boyutuyla incelenmesi, ayrı bir araştırma konusu olarak değerlendirilebilir.

✚ Bu çalışmada, ilaç sektörünün KSS uygulamaları konusunda kapsamlı bir araştırma ve değerlendirme yapılmış olup bu çalışma ışığında diğer sektörlere yönelik karşılaştırmaalı çalışmalar planlanabilir.

Kurumsal sosyal sorumluluk projeleri sağladıkları faydalar yönünden gerek toplumsal gerekse kurumsal açıdan değer taşıyan faaliyetlerdir. Dünyada ve ölkemizde son derece önemli alanlardan olan ilaç sektörü tarafından yürütölen KSS faaliyetlerinin geliştirilerek devam ettirilmesi, toplumsal refah düzeyinin arttırılması ve sektörel gelişimin sağlanması açısından çok büyük katkılar sağlayacaktır.

KAYNAKLAR

1. Du S, Bhattacharya CB, Sen S. Maximizing business returns to corporate social responsibility (CSR): the role of CSR communication. *International Journal of Management Reviews*. 2010;12(1):8-19.
2. Ural ZG. Kurumsal iletişim çalışmalarının sürdürülebilirliği açısından kurumsal sosyal sorumluluk uygulamaları [Yüksek lisans tezi]. İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi; 2013.
3. Carroll AB, Shabana KM. The business case for corporate social responsibility: a review of concepts, research and practice. *International Journal of Management Reviews*. 2010;12(1):85-105.
4. Lindgreen A, Swaen V. Corporate social responsibility. *International Journal of Management Reviews*. 2010;12 (1):1-7.
5. Maon F, Lindgreen A, Swaen V. Organizational stages and cultural phases: a critical review and a consolidative model of corporate social responsibility development. *International Journal of Management Reviews*. 2010;12(1):20-38.
6. Kalkınma Bakanlığı. On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023) Sağlık Endüstrilerinde Dönüşüm Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Ankara: Kalkınma Bakanlığı; 2018. Yayın No: KB: 3013- ÖİK: 794.
7. Tıraş HH. Türkiye’de ilaç sektörünün gelişimi; bir durum değerlendirmesi. *Journal of Economic Research*. 2020;1(1):42-59.
8. Sağlık Bakanlığı Türkiye İlaç ve Tıbbi Cihaz Kurumu (TİTCK). 2019-2023 Stratejik Planı [Internet]. 2018 [Erişim tarihi 01 Aralık 2020]. Erişim adresi: <https://www.titck.gov.tr/kurumsal/stratejikplan>
9. Dănescu T, Popa MA. Public health and corporate social responsibility: exploratory study on pharmaceutical companies in an emerging market. *Global Health*. 2020;16(117):1-9.
10. Balı S, Cinel MO. Bir rekabet aracı olarak kurumsal sosyal sorumluluk. *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*. 2011;2(4):45-60.
11. TÜRKONFED. Türkiye ve Avrupa Örnekleri Işığında Kurumsal Sosyal Sorumluluk. İstanbul: TÜRKONFED; 2017.
12. Alakavuklar ON, Kılıçaslan S, Öztürk EB. Türkiye’de hayırseverlikten kurumsal sosyal sorumluluğa geçiş: kurumsal değişim öyküsü. *Yönetim Araştırmaları Dergisi*. 2009;9(2):103-143.
13. Sert NY. Türkiye’de özel sektörün kurumsal sosyal sorumluluk anlayışına ilişkin yarar algısı: kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerinin duyurulmasında web sitelerinin kullanılması. *Online Academic Journal of Information Technology*. 2012;3(9):31-50.
14. Gümüş M, Öksüz B. İtibar sürecinde kilit rol: Kurumsal sosyal sorumluluk iletişimi. *Journal of Yaşar University*. 2009;4(14):2129-2150.

15. Signitzer B, Prexl A. Corporate sustainability communications: aspects of theory and professionalization. *Journal of Public Relations Research*. 2008;20(1):1-19.
16. Göcenoğlu C, Onan I. Türkiye’de Kurumsal Sosyal Sorumluluk Değerlendirme Raporu, Ankara: Türkiye Kurumsal Sosyal Sorumluluk Derneği; 2008.
17. Çelik Y. Sürdürülebilir kalkınma kavramı ve sağlık. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*. 2006;9(1):19-37.
18. Süzen E, Akın I. KSS oluşumu ve teorik alt yapısı, işletmelerin sosyal sorumluluk alanları. Yurtadur M, Editör. *Kurumsal sosyal sorumluluk ve katkıları*. İstanbul: Türkiye Alim Kitapları; 2016.s.11-23, 38-39.
19. Kelgökmen İlic D. İşletmelerin kurumsal sosyal sorumluluk düzeylerinin belirlenmesine yönelik bir literatür taraması. *Ege Akademik Bakış*. 2010;10(1):303-318.
20. Akkoyunlu GŞ, Kalyoncuoğlu S. İşletmelerin kurumsal sosyal sorumluluk çalışmalarının marka algısı üzerine etkisinin değerlendirilmesi. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 2014;7(3):125-144.
21. Saraçoğlu NT. İşletmelerde kurumsal sosyal sorumluluk uygulamalarının müşteri güveni, müşteri bağlılığı ve firma imajı üzerindeki etkileri: otel işletmelerinde bir uygulama [Yüksek lisans tezi]. Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi; 2013.
22. Türk Dil Kurumu Sözlükleri, Sorumluluk [Internet]. 2019 [Erişim tarihi 05 Ekim 2020]. Erişim adresi: <https://sozluk.gov.tr/>
23. Özüpek MN. Kurum imajı ve sosyal sorumluluk. Konya: Eğitim Kitapevi; 2013.
24. Taşlıyan M. Kurumsal sosyal sorumluluk: modern iş dünyasının vicdani gereği. *ASOMEDYA*. 2012;3:22-42.
25. Kotler P, Lee N. Kurumsal Sosyal Sorumluluk, Çev.: Kaçamak S, İstanbul: Kapital Medya Hizmetleri A.Ş. MediaCat Kitapları; 2006. Bölüm 1, En azından biraz hayır işleme davası; s.1-22.
26. Van Het Hof SD, Çabuk D. Kurumsal sosyal sorumluluk. Işık M, Akdağ M, Editörler. *Dünden bugüne halkla ilişkiler*. 2. Baskı. Konya: Eğitim Kitapevi; 2011: 49-61.
27. Yamak S. Kurumsal sosyal sorumluluk: yerel farklılıklar, küresel ayrılıklar. *Yönetim Araştırmaları Dergisi*. 2009;9(2):95-101.
28. Habisch A, Jonker J. CSR-A subject with substance? A. Habisch A, Jonker J, Wegner M ve Schmidpeter R, editors. *Corporate social responsibility across Europe*. Berlin: Springer; 2005:1-10.
29. Hoştut S. Kurumsal sosyal sorumluluk iletişimi ve halkla ilişkiler. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*. 2018;6(1):101-128.
30. Matten D, Moon J. A conceptual framework for understanding CSR. A. Habisch A, Jonker J, Wegner M ve Schmidpeter R, editors. *Corporate social responsibility across Europe*. Berlin: Springer; 2005:335-356.

- 31.** Dahlsrud A. How corporate social responsibility is defined: an analysis of 37 definitions. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*. 2008;15:1-13.
- 32.** Karabekiroğlu A. Kurumsal sosyal sorumluluk alışmaları yapılan kurumlarda alışan memnuniyeti ve alışan bağlılığı [Yüksek lisans tezi]. İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi; 2016.
- 33.** Industry Canada. Corporate social responsibility: An implementation guide for Canadian business. Ottawa: Industry Canada; 2014.
- 34.** Bay E. İsteğe bağlı kurumsal sosyal sorumluluk bileşeninin Türkiye kapsamında incelenmesi [Yüksek lisans tezi]. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi; 2006.
- 35.** The Commission of The European Communities, Green Paper: Promoting a European framework for Corporate Social Responsibility. DOC/01/9. Brussels [İnternet]. 2001 [Erişim tarihi 16 Ekim 2020]. Erişim adresi: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/DOC_01_9.
- 36.** Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of tısohe Regions. A renewed EU strategy 2011-14 for corporate social responsibility [İnternet]. 2011 [Erişim tarihi 11 Ağustos 2020]. Erişim adresi: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52011DC0681>.
- 37.** ISO Advisory Group on Social Responsibility, Working Report on Social Responsibility [İnternet]. 2004 [Erişim tarihi 16 Ekim 2020]. Erişim adresi: https://webdesk.jsa.or.jp/pdf/dev/sagreport_eng.pdf.
- 38.** Aktan CC, Börü D. Kurumsal sosyal sorumluluk. Aktan CC, Editör. Kurumsal sosyal sorumluluk: işletmeler ve sosyal sorumluluk. İzmir: İGİAD Yayınları; 2007:7-25.
- 39.** Taştan S. İşletmelerde sosyal sorumluluk yönetimi. etin S, Sadykova G, Yıldırım řS, Editörler. Çağdaş yönetim yaklaşımları. Ankara: Gazi Kitabevi; 2019: 183-22.
- 40.** Carroll AB. Corporate social responsibility evolution of a definitional construct. *Business and Society*. 1999;38(3):268-295.
- 41.** Aktan CC, Vural İY. Çok uluslu şirketler ve kurumsal sosyal sorumluluk. Aktan CC, Editör. Kurumsal sosyal sorumluluk: işletmeler ve sosyal sorumluluk. İzmir: İGİAD Yayınları; 2007: 95-98.
- 42.** Demir H, Songür N. Sosyal sorumluluk ve iş ahlakı. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. 1999;2(3):150-168.
- 43.** Gökdeniz İ, Korkmaz F. İşletmelerin kurumsal sosyal sorumluluk kampanyalarının tüketici bakış açısıyla değerlendirilmesi. *İşletme Araştırmaları Dergisi*. 2018;10(1):707-727.
- 44.** Balabanis G, Phillips HC, Lyall J. Corporate social responsibility and economic performance in the top British companies: are they linked? *European Business Review*. 1998;98(1):25-44.

45. Argüden Y. Kurumsal sosyal sorumluluk. Aktan CC, Editör. Kurumsal sosyal sorumluluk: İşletmeler ve sosyal sorumluluk. İzmir: İGİAD Yayınları; 2007:26-31.
46. Yamak S. Kurumsal sosyal sorumluluk kavramının gelişimi. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş.; 2007. Giriş; s.9-12, ABD’de yapılan çalışmalar; s.14-20, Türkiye’de sosyal sorumluluk konusunda yapılan çalışmalar; s.161-162.
47. Peltekoğlu FB. Halkla ilişkiler ve sosyal sorumluluk. Marmara İletişim Fakültesi Dergisi. 1993;2:180-197.
48. Yönet E. Kurumsal sosyal sorumluluk anlayışında son dönemeç: stratejik sorumluluk. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. 2006;13:239-264.
49. Ertuna B, Tükel A. Türkiye’de KSS uygulamaları: geleneksel ve küresel arasında. Yönetim Araştırmaları Dergisi. 2009;9(2):145-172.
50. Carroll, AB. Carroll’s pyramid of CSR: taking another look. International Journal of Corporate Social Responsibility. 2016;1(3):2-8.
51. Süzen E. Kurumsal sosyal sorumluluk uygulamalarının kurumlara olan katkıları üzerine bir uygulama. International Journal of Academic Value Studies. 2017;3(15):261-269.
52. Carroll AB. The pyramid of corporate social responsibility: toward the moral management of organizational stakeholders. Business Horizons.1991;34(3):39-48.
53. Argüden Y. Kurumsal sosyal sorumluluk. İstanbul: ARGE Danışmanlık Yayınları; 2002. Kurumsal sosyal sorumluluk; s.7-14.
54. Crowther D, Aras G. Corporate Social Responsibility. Ventus Publishing; First edition. 2008;43-59.
55. Jose PD, Bandi R, Mehra M. Corporate social responsibility in the information and communication technologies sector: discussion. IIMB Management Review. 2003;15(4):61-77.
56. Akgül U. Kurumsal sosyal sorumluluk kavramına sosyal antropolojik bir yaklaşım. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Antropoloji Dergisi. 2010;24:95-114.
57. Smith AD. Corporate social responsibility practices in the pharmaceutical industry. Business Strategy Series. 2008;9(6):306-315.
58. Galbreath J. Corporate social responsibility strategy: strategic options, global considerations. Corporate Governance. 2006;6(2):175-187.
59. İnsani Gelişme Vakfı (İNGEV). Türkiye’de kurumsal sosyal sorumluluk almanak çalışması. İstanbul: İnsani Gelişme Vakfı; 2019.
60. Gürel T. Kurumsal sosyal sorumlulukta yeni yaklaşımlar ve tartışılan konular. Selçuk İletişim Dergisi. 2010;6(3):111-122.
61. Seyitoğulları O, Bilen A. Kurumsal sosyal sorumluluk üzerine bir literatür taraması. Sosyal Bilimler Akademi Dergisi. 2020;3(2):195-205.
62. Özden K. Kurumsal sosyal sorumluluk [Internet]. 2008 [Erişim tarihi 20 Şubat 2021]. Erişim adresi: https://www.researchgate.net/publication/314205180_Kurumsal_Sosyal_Sorumluluk.

- 63.** Kağnıcıoğlu D. Sosyal sorumluluk raporlarında çalışma ve istihdam göstergeleri. *Journal of Social Policy Conferences*. 2010;125-165.
- 64.** Schafer H. International corporate social responsibility rating systems: conceptual outline and empirical results. *The Journal of Corporate Citizenship*. 2005;20:107-120.
- 65.** Başar AB, Başar M. Sosyal sorumluluk raporlaması ve Türkiye'deki durumu. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 2006;6(2):213-230.
- 66.** Zainal D, Zainuddin S. Corporate social responsibility reporting in Malaysia: a research note. *Journal of Accounting Perspectives*. 2013;6:21-36.
- 67.** European Commission. ABC of the main instruments of corporate social responsibility, Directorate General for Employment and Social Affairs Unit D.1, Belgium [Internet]. 2004 [Erişim tarihi 24 Aralık 2020]. Erişim adresi: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/0d0b58d7-5cfd-11ea-8b81-01aa75ed71a1>
- 68.** Emhan A. Başarılı işletmelerin sosyal sorumluluk kavramına bakış açısı. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*. 2007;6(22):247-258.
- 69.** Özturan P. CIVICUS Uluslararası Sivil Toplum Endeksi Projesi (STEP) II Türkiye Yan Raporları, Kurumsal sosyal sorumluluk vaka analizi çalışması: Türkiye'deki 5 şirket ve 5 STK'nın incelemesi. Türkiye Üçüncü Sektör Vakfı (TÜSEV) [Internet]. [Erişim tarihi 19 Aralık 2020]. Erişim adresi: [http://step.org.tr/images/UserFiles/File/KSS%20Vaka%20Analizi_P_Ozturan%20\(2\).pdf](http://step.org.tr/images/UserFiles/File/KSS%20Vaka%20Analizi_P_Ozturan%20(2).pdf).
- 70.** Uykun E. Çok uluslu şirketlerin kurumsal sosyal sorumluluk anlayışı ve çevre politikaları [Yüksek lisans tezi]. İstanbul: Kadir Has Üniversitesi; 2010.
- 71.** Aktan CC, Vural İY. Kurumsal sosyal sorumluluk: uluslararası ve hükümet-dışı organizasyonlar tarafından sürdürülen başlıca girişimler. *Çimento İşveren Dergisi*. 2007;21(3):1-22.
- 72.** European Commission. Commission of the European Communities, implementing the partnership for growth and jobs: making Europe a pole of excellence on corporate social responsibility, Brussels [Internet]. 2006 [Erişim tarihi 07 Nisan 2021]. Erişim adresi: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ.do?uri=COM:2006:0136:FIN:EN:PDF>
- 73.** United Nations, Global compact, Inspirational Guide [Internet]. 2007 [Erişim tarihi 27 Aralık 2020]. Erişim adresi: https://d306pr3pise04h.cloudfront.net/docs/news_events%2F8.1%2FInspirationalGuide.pdf
- 74.** United Nations, Global compact [Internet]. 2020 [Erişim tarihi 27 Aralık 2020]. Erişim adresi: <https://www.unglobalcompact.org/participation>
- 75.** Global Compact Network Türkiye, Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları [Internet]. 2019 [Erişim tarihi 27 Aralık 2020]. Erişim adresi: <https://www.globalcompactturkiye.org/surdurulebilir-kalkinma-amaclari/>
- 76.** United Nations, Global compact. Our Participants [Internet]. [Erişim tarihi 23 Mayıs 2021]. Erişim adresi: <https://www.unglobalcompact.org/what-is-gc/participants/search?utf8=%E2%9C%93&search%5Bkeywords%5D=&search%5>

Bcountries%5D%5B%5D=202&search%5Bsectors%5D%5B%5D=42&search%5Bper_page%5D=10&search%5Bsort_field%5D=&search%5Bsort_direction%5D=asc

77. International Labour Organization. Tripartite declaration of principles concerning multinational enterprises and social policy (MNE Declaration), 5th Edition [Internet]. 2017 [Erişim tarihi 27 Aralık 2020]. Erişim adresi: https://www.ilo.org/empent/Publications/WCMS_094386/lang--en/index.htm

78. The Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). 2011 Update of the OECD Guidelines for Multinational Enterprises [Internet]. 2000 [Erişim tarihi 27 Aralık 2020]. Erişim adresi: <http://www.oecd.org/daf/inv/mne/oecdguidelinesformultinationalenterprises.htm>

79. Rudolph HP. The history, variations, impact and future of self-regulation. Mullerat R. editor. Corporate social responsibility: the corporate governance of the 21st century. Second edition. Alphen aan den Rijn: Kluwer Law International; 2011.

80. Paşamehmetoğlu A, Gökoğlu MM. Kurumsal sosyal sorumluluk anlayışının Türkiye'deki yönetsel uygulamaları: İstanbul zincir otelleri üzerine bir araştırma. Akdeniz İİBF Dergisi. 2019;19(1):106-132.

81. Özdemir G. Sivil toplum endeksi projesi yan raporları, kurumsal sosyal sorumluluk çalışması özel sektörün kurumsal sosyal sorumluluğu: Türkiye'deki 10 şirketin incelemesi. Türkiye Üçüncü Sektör Vakfı (TÜSEV) [Internet]. [Erişim tarihi 02 Mart 2021]. Erişim adresi: <http://step.org.tr/images/UserFiles/Image/dokumanlar/STEPsonYanRaporlar/STEP%20Kurumsal%20Sosyal%20Sorumluluk%20Calismasi.pdf>

82. Türkiye Kurumsal Sosyal Sorumluluk Derneği. Responsible Impact Project, Avrupa ve Türkiye'de Kurumsal Sosyal Sorumluluk Yoluyla Özel Sektör Sivil Toplum İş Birliği Raporu, Ankara: Türkiye Kurumsal Sosyal Sorumluluk Derneği; 2020. s:70.

83. 6502 sayılı Tüketicilerin Korunması Hakkında Kanun [Internet]. [Erişim tarihi 01 Mart 2021]. Erişim adresi: <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.6502.pdf>

84. 4587 sayılı İş Kanunu [Internet]. [Erişim tarihi 01 Mart 2021]. Erişim adresi: <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.4587.pdf>

85. 193 sayılı Gelir Vergisi Kanunu [Internet]. [Erişim tarihi 01 Mart 2021]. Erişim adresi: <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.4.193.pdf>

86. 5737 sayılı Vakıflar Kanunu [Internet]. [Erişim tarihi 01 Mart 2021]. Erişim adresi: <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5737.pdf>

87. 5346 sayılı Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Elektrik Enerjisi Üretimi Amaçlı Kullanımına İlişkin Kanun [Internet]. [Erişim tarihi 01 Mart 2021]. Erişim adresi: <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5346.pdf>

88. Yılmaz O, Hotunluoğlu H. Yenilenebilir enerjiye yönelik teşvikler ve Türkiye. Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. 2015;2(2):74-97.

89. Türkiye Kurumsal Sosyal Sorumluluk Derneği. 12. Kurumsal KSS Zirvesi, sürdürülebilir kalkınma amaçları projeler kataloğu [Internet]. 2020 [Erişim tarihi 27 Şubat 2021]. Erişim adresi: <http://ksszirvesi.org/wp-content/uploads/2020/12/12.-KSS-Zirvesi-Projeler-Katalogu.pdf>

- 90.** Türkiye Kurumsal Sosyal Sorumluluk Derneği. 12. Kurumsal KSS Zirvesi Basın Bülteni [Internet]. 2020 [Erişim tarihi 27 Şubat 2021]. Erişim adresi: <http://ksszirvesi.org/>
- 91.** Tema Vakfı basın bülteni [Internet]. 2014 [Erişim tarihi 01 Mart 2021]. Erişim adresi: <https://www.tema.org.tr/basin-odasi/basin-bultenleri/nestle-damak-ve-tema-vakfi-is-birligi>
- 92.** Allianz Motto Hareket [Internet]. 2014 [Erişim tarihi 03 Mart 2021]. Erişim adresi: https://www.allianz.com.tr/tr_TR/faaliyetlerimiz/spor/allianz-motto-hareket.html
- 93.** Sağlıklı Adımlar Projesi [Internet]. 2019 [Erişim tarihi 03 Mart 2021]. Erişim adresi: <https://www.saglikliadimlarprojesi.org/>
- 94.** Bir Usta Bin Usta Projesi [Internet]. 2018 [Erişim tarihi 03 Mart 2021]. Erişim adresi: <https://www.birustabinusta.com.tr/>
- 95.** Benim Mahallem [Internet]. [Erişim tarihi 03 Mart 2021]. Erişim adresi: <http://www.akcansabenimmahallem.com/>
- 96.** Vakıfbank Spor Kulübü Başarının Cinsiyeti Olmaz Projesi [Internet]. 2020 [Erişim tarihi 03 Mart 2021]. Erişim adresi: <http://portal.responsibleimpact.org/harita/vakifbank-spor-kulubu---basarinin-cinsiyeti-olmaz>
- 97.** Etno-köy Çıplak Projesi [Internet]. 2019 [Erişim tarihi 03 Mart 2021]. Erişim adresi: <https://www.opet.com.tr/etno-koy-ciplak-projesi>
- 98.** Eğitime Dönüştür Projesi [Internet]. 2019 [Erişim tarihi 03 Mart 2021]. Erişim adresi: <https://www.turkcell.com.tr/egitime-donustur/egitime-donustur-nedir.html>
- 99.** Leyleklere Yeni Yuva [Internet]. [Erişim tarihi 03 Mart 2021]. Erişim adresi: <https://www.aydemenerji.com.tr/bilgi/33/leyleklere-yeni-yuva>
- 100.** KSS liginde son tablo [Internet]. 2020 [Erişim tarihi 03 Mart 2021]. Erişim adresi: <https://www.capital.com.tr/is-dunyasi/arastirmalar/kss-liginde-son-tablo>
- 101.** Eti Sarı Bisiklet Projesi [Internet]. 2021 [Erişim tarihi 03 Mart 2021]. Erişim adresi: <https://aktifyasam.org.tr/proje/eti-sari-bisiklet/>
- 102.** Temiz Tuvalet Kampanyası [Internet]. 2019 [Erişim tarihi 03 Mart 2021]. Erişim adresi: <https://www.opet.com.tr/Temiz-Tuvalet>
- 103.** Eti Çocuk Tiyatrosu [Internet]. [Erişim tarihi 04 Mart 2021]. Erişim adresi: <https://www.etietieti.com/eti-cocuk-tiyatrosu>
- 104.** Eti Çocuk Vapuru [Internet]. [Erişim tarihi 04 Mart 2021]. Erişim adresi: <http://www.halklailiskiler.com/eti-cocuk-vapuru.html>
- 105.** Eğitim ve İstihdam Seferberliği [Internet]. [Erişim tarihi 04 Mart 2021]. Erişim adresi: <https://engelsiz-egitim.turkcell.com.tr/>
- 106.** Gelecek Turizmde [Internet]. 2019 [Erişim tarihi 04 Mart 2021]. Erişim adresi: <https://www.gelecekturizmde.com/gelecek-turizmde/>
- 107.** HeforShe, Harekete Geçin [Internet]. 2019 [Erişim tarihi 05 Mart 2021]. Erişim adresi: <https://www.heforshe.org/tr>

- 108.** Kurumsal Sosyal Sorumluluk [Internet]. [Erişim tarihi 05 Mart 2021]. Erişim adresi: <https://www.kocsistem.com.tr/kurumsal/kurumsal-sorumluluk/kurumsal-sosyal-sorumluluk/>
- 109.** Kadın Gücü Projesi Nedir? [Internet]. [Erişim tarihi 05 Mart 2021]. Erişim adresi: <https://www.opet.com.tr/kadingucu/kadin-gucu-projesi-nedir>
- 110.** Temizken Güzel [Internet]. 2021 [Erişim tarihi 05 Mart 2021]. Erişim adresi: <https://temizkenguzel.com/#>
- 111.** Kadın İçin Teknoloji, Hepimiz İçin Dayanışma [Internet]. [Erişim tarihi 05 Mart 2021]. Erişim adresi: <https://www.teknosa.com/kit-akilli-telefon-bagis-kampanyasi>
- 112.** Türk Eczacıları Birliği, Bilgilendirme Kitapçığı [Internet] [Erişim Tarihi 01 Mayıs 2021]. Erişim adresi: https://dergi.tebeczane.net/public_html/kitaplar/bilgilendirmekitapcigi/html5/index.html?&locale=TRK&pn=1
- 113.** Aslan D. Sosyal sorumluluk: kavramsal çerçeve. Aslan D, Editör. Sosyal sorumluluk kavramı ve uygulamaları. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları; 2020;11-18.
- 114.** Sözen Şahne B. Türkiye'de faaliyet gösteren ilaç firmalarının yöneticilerinin liderlik yaklaşımları [Doktora tezi]. Ankara: Ankara Üniversitesi; 2014.
- 115.** Araştırmacı İlaç Firmaları Derneği (AİFD) ve PricewaterhouseCoopers (PwC) Türkiye. Türkiye İlaç Sektörü Vizyon 2023 Raporu, PricewaterhouseCoopers (PwC) Türkiye; 2012.
- 116.** Ticaret Bakanlığı İhracat Genel Müdürlüğü. İlaç ve Eczacılık Ürünleri Sektörü Sektör Raporları, Ankara: Ticaret Bakanlığı İhracat Genel Müdürlüğü Kimya Ürünleri ve Özel İhracat Daire Başkanlığı; 2020.
- 117.** Sağlık Bakanlığı Türkiye İlaç ve Tıbbi Cihaz Kurumu (TİTCK). 2018-2022 Stratejik Planı [Internet]. 2018 [Erişim tarihi 31 Aralık 2020]. Erişim adresi: <https://titck.gov.tr/storage/Archive/2018/dynamicModulesAttachment/884b5ed7-8b2d-4646-b7a3-1c6914c3aa89.pdf>
- 118.** KPMG Bağımsız Denetim ve Serbest Muhasebeci Mali Müşavirlik A.Ş. İlaç, Sektörel Bakış 2020 [Internet]. 2019 [Erişim tarihi 27 Aralık 2020]. Erişim adresi: <https://assets.kpmg/content/dam/kpmg/tr/pdf/2020/03/sektorel-bakis-2020-ilac.pdf>
- 119.** Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Sanayi ve Verimlilik Genel Müdürlüğü. Sektörel Raporlar ve Analizler Serisi İlaç Sektörü Raporu 2019, Ankara: Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Sanayi ve Verimlilik Genel Müdürlüğü; 2019.
- 120.** Darcan ED. Endüstri analizi [Yüksek lisans tezi]. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi; 2008.
- 121.** Yeğenoğlu S. An analysis about their history: Turkish pharmaceutical company websites. Hacettepe University Journal of the Faculty of Pharmacy. 2011;31(1):1-14.
- 122.** Baytop T. Türk Eczacılık Tarihi. 2. Baskı. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları; No: 3358;2001.Bölüm VI. Türkler'de eczacılık, Osmanlılar dönemi; s.56-228, Cumhuriyet dönemi; s.231-320.

- 123.** Ataoğlu B. Yenilikçiliğin yerel dinamikleri, istanbul metropoliten alanında ilaç sektörünün değerlendirilmesi [Yüksek lisans tezi]. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi; 2009.
- 124.** Günan OS. Türkiye’de ve Dünyada ilaç sektörü ve ilgili politikalar [Internet]. 2014 [Erişim tarihi 16 Ocak 2021]. Erişim adresi: <http://www.istemiparman.com.tr/turkiyede-ve-dunyada-ilac-sektoru-ve-ilgili-politikalar/>
- 125.** İstanbul Sanayi Odası. Kimya Sektörü, İstanbul: İstanbul Sanayi Odası; 2004. Rapor No:2004/20.
- 126.** Özgüler E. Günümüz ilaç politikalarının ilaç endüstrisi üzerine etkileri ve yatırımcının beklentileri [Yüksek lisans tezi]. Tekirdağ: Namık Kemal Üniversitesi; 2013.
- 127.** Sağlık Bakanlığı Türkiye İlaç ve Tıbbi Cihaz Kurumu (TİTCK). 2019 Yılı İdare Faaliyet Raporu [Internet]. 2020 [Erişim tarihi 31 Aralık 2020]. Erişim adresi: <https://www.titck.gov.tr/kurumsal/faaliyetraporu>
- 128.** Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı. 9. Kalkınma Planı 2007-2013, İlaç Sanayii Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Ankara: Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı; 2007.Yayın No: DPT: 2747 ÖİK: 694.
- 129.** Sağlık Bakanlığı Türkiye İlaç ve Tıbbi Cihaz Kurumu (TİTCK). Kurumumuzdan izinli yurtiçi tesisler [Internet]. 2020 [Erişim tarihi 31 Aralık 2020]. Erişim adresi: <https://ebs.titck.gov.tr/Ilac/anonymoussapp/UreticiDagiticiFirmaSorgulama>
- 130.** İlaç Endüstrisi İşverenler Sendikası (İEİS). Türkiye ilaç sektörü 2018 [Internet]. 2019 [Erişim tarihi 27 Aralık 2020]. Erişim adresi: <http://ieis.org.tr/ieis/tr/sektorraporu2018>.
- 131.** İlaç Endüstrisi İşverenler Sendikası (İEİS). Türkiye ilaç sektörü 2020 [Internet]. 2021 [Erişim tarihi 19 Mayıs 2021]. Erişim adresi: <http://ieis.org.tr/ieis/tr/sektorraporu2020#1>
- 132.** Sağlık Bakanlığı Türkiye İlaç ve Tıbbi Cihaz Kurumu (TİTCK). Türkiye ilaç pazarı gözlem raporu-7 satış hacmi ve değeri açısından 2019 yılı pazar durumu [Internet]. 2021 [Erişim tarihi 16 Nisan 2021]. Erişim adresi: https://titck.gov.tr/storage/Archive/2021/contentFile/P%C4%B0YASA%20G%C3%96ZLEM%20RAPOR%20-7.docx_bd341a75-1a8d-4eb4-a21f-3e28eb635bc1.pdf
- 133.** Azak S. Bazı Avrupa Birliği üyesi ülkeler ve Türkiye’deki sağlık denetim sistemleri üzerine karşılaştırmalı bir araştırma [Yüksek lisans tezi]. Ankara: Ankara Üniversitesi; 2007.
- 134.** Sağlık Bakanlığı Türkiye İlaç ve Tıbbi Cihaz Kurumu (TİTCK). İlaç Denetim Faaliyetlerine İlişkin Karşılıklı Tanıma Kılavuzu [Internet]. 2019 [Erişim tarihi 31 Aralık 2020]. Erişim adresi: <https://www.titck.gov.tr/mevzuat/ilac-denetim-faaliyetlerine-iliskin-karsilikli-tanima-kilavuzu-09072019141727>
- 135.** Sağlık Bakanlığı Türkiye İlaç ve Tıbbi Cihaz Kurumu (TİTCK). İlaç Faaliyet Raporu 2017, Ankara: Sağlık Bakanlığı; 2018. TİTCK Yayın No: 19.

- 136.** Min M, Lebeault FD, Esposito M. Should pharmaceutical companies engage in corporate social responsibility? *Journal of Management Development*. 2017;36(1):58-70.
- 137.** West T. Corporate social responsibility within the pharmaceutical industry. [PhD thesis]. Saskatchewan Canada: University of Saskatchewan; 2012.
- 138.** Hirsch ML. Side effects of corporate greed: pharmaceutical companies need a dose of corporate social responsibility. *The Minnesota Journal of Law, Science & Technology*. 2008;9(2):607-636.
- 139.** Oger C. Corporate social responsibility in the pharmaceutical industry: between trend and necessity. [MAB thesis]. Toronto Canada: Ryerson University; 2009.
- 140.** Theron DJ. Corporate social responsibility: a pharmaceutical industry analysis. *Acta Commercii*. 2005;5:1-12.
- 141.** Volodina A, Sax S, Anderson S. Corporate social responsibility in countries with mature and emerging pharmaceutical sectors. *Pharm Pract (Granada)*. 2009;7(4):228-237.
- 142.** Leisinger KM. The corporate social responsibility of the pharmaceutical industry: idealism without illusion and realism without resignation. *Business Ethics Quarterly*. 2005;15(4): 577-594.
- 143.** Inventing Medicines and Vaccines, International Federation of Pharmaceutical Manufacturers & Association-IFPMA [Internet]. 2020 [Erişim tarihi 03 Nisan 2021]. Erişim adresi: <https://www.ifpma.org/subtopics/ip-2/?parentid=258>
- 144.** IFPMA in Brief, International Federation of Pharmaceutical Manufacturers & Association-IFPMA [Internet][Erişim tarihi 03 Nisan 2021]. Erişim adresi: <https://www.ifpma.org/>
- 145.** Access to medicines, International Federation of Pharmaceutical Manufacturers & Association-IFPMA [Internet][Erişim tarihi 03 Nisan 2021]. Erişim adresi: <https://www.ifpma.org/subtopics/access-to-medicines-2/?parentid=266>
- 146.** Berry MA, Rondinelli DA. Environmental management in the pharmaceutical industry: integrating corporate responsibility and business strategy. *Environmental Quality Management*. 2001;9(3):21-35.
- 147.** Tackling Global Health Challenges Humanitarian and Disaster Relief Aid, International Federation of Pharmaceutical Manufacturers & Association-IFPMA [Internet][Erişim tarihi 03 Nisan 2021]. Erişim adresi: <https://www.ifpma.org/subtopics/humanitarian-and-disaster-relief-aid/?parentid=268>
- 148.** Droppert H, Bennett S. Corporate social responsibility in global health: an exploratory study of multinational pharmaceutical firms. *Globalization and Health*. 2015;11(15):1-8.
- 149.** Thorsteinsdóttir H, Ovtcharenko N, Kohler JC. Corporate social responsibility to improve access to medicines: the case of Brazil. *Globalization and Health*. 2017;13(10):1-11.
- 150.** Sones M, Grantham S, Vieira ET. Communicating CSR via pharmaceutical company web sites, evaluating message frameworks for external and internal

stakeholders. *Corporate Communications: An International Journal*. 2009;14(2):144-157.

151. Sağlık Bakanlığı Türkiye İlaç ve Tıbbi Cihaz Kurumu (TİTCK). Ruhsatlı ürünler listesi [Internet]. 2019 [Erişim tarihi 31 Mayıs 2019]. Erişim adresi: <https://www.titck.gov.tr/dinamikmodul/85>

152. Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği İlaç Sektör Meclisi. Türkiye İlaç Sanayi Sektör Raporu, Ankara: Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği; 2008, Yayın Sıra No: 2008/76.

153. Sevgi Şencan MN. Türk ilaç sanayiinde çalışan yöneticilerin örgütsel bağlılık ve iş doyumlarına yönelik bir araştırma [Doktora tezi]. Ankara: Hacettepe Üniversitesi; 2011.

154. Arslan M. Türk ilaç sanayiindeki ilgili yöneticilerin yeşil lojistiğe yönelik tutum ve davranışlarının belirlenmesi üzerine bir araştırma. [Doktora tezi]. Ankara: Ankara Üniversitesi; 2017.

155. Tarhan N. İlaç endüstrisindeki yöneticilerin motivasyonel kararlılıklarının ve bireysel yenilikçiliklerinin iş performansına etkisi. [Doktora tezi]. Ankara: Ankara Üniversitesi; 2018.

156. Gürbüz S, Şahin F. Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri. 5. Baskı. Ankara: Seçkin Yayıncılık; 2018. Bölüm 3, Araştırmanın Kavramsal Çerçevesi; s.72-83.

157. Koparan E. Kültür ve kurumsal sosyal sorumluluk. Hoştut S, Van Het Hof SD, Editörler. Kurumsal sosyal sorumlulukta güncel yönelim ve yaklaşımlar. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık Tic.Ltd.Şti.; 2016:193-213.

158. Toker H. Kurumsal sosyal sorumluluk ve sivil toplum kuruluşları. Hoştut S, Van Het Hof SD, Editörler. Kurumsal sosyal sorumlulukta güncel yönelim ve yaklaşımlar. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık Tic.Ltd.Şti.; 2016:171-191.

159. Hoştut S. Kurumsal sosyal sorumluluk iletişimde internet ve sosyal medya. Hoştut S, Van Het Hof SD, Editörler. Kurumsal sosyal sorumlulukta güncel yönelim ve yaklaşımlar. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık Tic.Ltd.Şti.; 2016:85-104.

160. Araştırmacı İlaç Firmaları Derneği [Internet] [Erişim tarihi 23 Mayıs 2021]. Erişim adresi: <https://www.aifd.org.tr/biz-kimiz/hakkimizda/>

161. Ullman A. Data in search of a theory: a critical examination of the relationships among social performance, social disclosure, and economic performance of US firms. *Academy of Management Review*. 1985;10(3): 540-557.

162. Graves S, Waddock S. Institutional owners and corporate social performance. *Academy of Management Journal*. 1994;37(4):1035-1046.

163. West T, Dobson RT. Corporate social responsibility in the pharmaceutical industry: A qualitative study. *Canadian Pharmacists Journal*. 2011;144(5):213-215.

164. Bozaykut Bük T, Akboğa S. Kurumsal sosyal sorumluluk çerçevesinde işletme-sivil toplum kuruluşları iş birliklerinin dinamikleri: Türkiye örneği. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi. 2020;75(3):813-837.

- 165.** Koç G. Türkiye'de gıda sektöründe firmaların kurumsal sosyal sorumluluk (KSS) farkındalığı, algılamaları ve uygulamaları [Yüksek lisans tezi]. Antalya: Akdeniz Üniversitesi; 2016.
- 166.** Can M. Zincir otel işletmelerinde kurumsal sosyal sorumluluk projelerinin değerlendirilmesi [Yüksek lisans tezi]. Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi; 2013.
- 167.** Zoroğlu E. Sosyal sorumluluk kavramı: Türk otomotiv sektöründe sosyal sorumluluk uygulamaları [Yüksek lisans tezi]. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi; 2001.
- 168.** Van Het Hof SD. 2009. Türkiye'de kurumsal sosyal sorumluluk üçgeni: şirketler, toplum ve toplum kuruluşları. TÜBİTAK Projesi, No:107K182 [Internet][Erişim tarihi 24 Nisan 2021]. Erişim adresi: https://www.researchgate.net/publication/266616873_Turkiye'de_Kurumsal_Sosyal_Sorumluluk_Ucgeni_Sirketler_Toplum_ve_Sivil_Toplum_Kuruluslari_Corporate_Social_Responsibility_in_Turkey_Corporations_Society_and_Civil_Society_Organizations
- 169.** Kaya N. Türkiye'deki ilk 500 büyük imalat firmasının yürüttüğü sosyal sorumluluk projeleri konusunda bir meta değerlendirme [Yüksek lisans tezi]. Antalya: Akdeniz Üniversitesi; 2013.
- 170.** Zaharia RM, Ghenghea M. Corporate social responsibility in the pharmaceutical industry: the Romania's case. *Transformations in Business & Economics*. 2011;10(2B):730-740.
- 171.** Vitezic N. A measurement system of corporate social responsibility in the pharmaceutical industry of the region. *International Journal of Management and Information Systems*. 2010;14(5):57-67.
- 172.** Van Het Hof SD. Kurumsal sosyal sorumlulukta başarı ve ödüller. Hoştut S, Van Het Hof SD, Editörler. Kurumsal sosyal sorumlulukta güncel yönelim ve yaklaşımlar. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık Tic.Ltd.Şti.; 2016:1-15.
- 173.** Lee H, Kim SY, Kim G, Kang HY. Public preferences for corporate social responsibility activities in the pharmaceutical industry: empirical evidence from Korea. *PLoS ONE*. 2019;14(8):1-17.
- 174.** Altuntaş M. Türkiye'de kurumsal sosyal sorumluluk anlayışı: en büyük elli kurum üzerine bir araştırma [Yüksek lisans tezi]. Ankara: Başkent Üniversitesi; 2020.
- 175.** Öztürk MC, Ayman M. Türkiye'de özel sektör ve sosyal sorumluluk projeleri. *Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi*. 2008;9:145-163.
- 176.** Dincer C, Dincer B. Corporate social responsibility: future prospects in the Turkish context. *Social Responsibility Journal*. 2007;3(3):44-49.
- 177.** Orakçı ES. Kurumsal sosyal sorumluluk ve kurumsal kuram bağlamında inceleme: üniversiteler üzerine bir araştırma [Yüksek lisans tezi]. Ankara: Başkent Üniversitesi; 2017.
- 178.** Türker D, Altuntaş Vural C. Kurumsal sosyal sorumluluk ve hayırseverlik. Hoştut S, Van Het Hof SD, Editörler. Kurumsal sosyal sorumlulukta güncel yönelim

ve yaklaşımlar. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık Tic.Ltd.Şti.; 2016:149-170.

179. Aslan D. Yaşlılık ve sosyal sorumluluk çalışmaları. Aslan D, Editör. Sosyal sorumluluk kavramı ve uygulamaları. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları; 2020;73-79.

180. Lindgreen A, Swaen V, Campbell TT. Corporate social responsibility practices in developing and transitional countries: Botswana and Malawi. *Journal of Business Ethics*. 2009;90:429-440.

181. Qian Y. Corporate social responsibility practices of pharmaceutical companies in China: a scale development & empirical study. [PhD thesis]. Lisbon, Portugal: ISCTE Instituto Universitário de Lisboa; 2016.

182. Esteban D. Recruitment perspectives strengthening corporate social responsibility in the pharmaceutical industry. *Journal of Medical Marketing*. 2008;8:77-79.

183. Bıçakçı AB. Halkla ilişkilerin kurumsal sosyal sorumluluktaki rolleri. Hoşut S, Van Het Hof SD, Editörler. Kurumsal sosyal sorumlulukta güncel yönelim ve yaklaşımlar. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık Tic.Ltd.Şti.; 2016:39-58.

184. Hoşut S. Kurumsal sosyal sorumluluk iletişimde internet ve sosyal medya. Hoşut S, Van Het Hof SD, Editörler. Kurumsal sosyal sorumlulukta güncel yönelim ve yaklaşımlar. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık Tic.Ltd.Şti.; 2016:85-104.

185. Gülmez M. Türk, Amerikan, İngiliz ve Fransız şirketlerinin web siteleri aracılığı ile gerçekleştirdikleri kurumsal sosyal sorumluluk iletişimi üzerine bir araştırma [Doktora tezi]. Adana: Çukurova Üniversitesi; 2012.

186. Džupina M, Džupinová Z. Dimensions of CSR in online communication of pharmaceutical companies: a comparative study. *International Journal of Entrepreneurial Knowledge*. 2019;7(2):41-52.

187. Branco CM, Delgado C, Sá M, Sousa C. Comparing CSR communication on corporate web sites in Sweden and Spain. *Baltic Journal of Management*. 2014;9(2):231-250.

188. Tang L, Li H. Corporate social responsibility communication of Chinese and global corporations in China. *Public Relations Review*. 2009;35:199-212.

189. Filho CFS, Benedicto SCD, Sugahara CR, Georges MRR. Social responsibility of Brazilian and foreign pharmaceutical industry companies in Brazil. *International Journal of Humanities and Social Science*. 2019;9(1):40-50.

T.C.
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
Rektörlük

Sayı : 35853172-100
Konu : Sevil AZAK SUNGUR Hk.

ECZACILIK FAKÜLTESİ DEKANLIĞINA

İlgi : 13.03.2019 tarihli ve 25402056-770/00000505153 sayılı yazı.

Fakülteniz Eczacılık İşletmeciliği Anabilim Dalı öğretim üyesi **Prof. Dr. Selen YEĞENOĞLU** danışmanlığında Sağlık Bilimleri Enstitüsü Eczacılık İşletmeciliği ve Mevzuatı Doktora programı öğrencilerinden **Sevil AZAK SUNGUR** tarafından yürütülen “**Türkiye’de Faaliyet Gösteren İlaç Firmalarının Kurumsal Sosyal Sorumluluk Projelerinin Değerlendirilmesi**” başlıklı tez çalışması Üniversitemiz Senatosu Etik Komisyonunun **16 Nisan 2019** tarihinde yapmış olduğu toplantıda incelenmiş olup, etik açıdan uygun bulunmuştur.

Bilgilerinizi ve gereğini saygılarımla rica ederim.

e-imzalıdır
Prof. Dr. Rahime Meral NOHUTCU
Rektör Yardımcısı

**TÜRKİYE’DE FAALİYET GÖSTEREN İLAÇ FİRMALARININ KURUMSAL
SOSYAL SORUMLULUK PROJELERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ**

ANKET FORMU

Sayın Katılımcı,

Hacettepe Üniversitesi Eczacılık Fakültesi öğretim üyesi Prof. Dr. Selen YEĞENOĞLU’nun danışmanlığında, Uzm. Ecz. Sevil AZAK SUNGUR tarafından yapılan “**Türkiye’de Faaliyet Gösteren İlaç Firmalarının Kurumsal Sosyal Sorumluluk Projelerinin Değerlendirilmesi**” başlıklı doktora tez çalışmasına veri sağlamak amacıyla aşağıdaki anketten faydalanılacaktır. Çalışmanın başarıya ulaşması, vereceğiniz bilgilerin doğruluğuna bağlı olacaktır. Öte yandan, ankete katılımınız gönüllülük esasına dayanmaktadır. İstedığınız anda ankete katılmaktan vazgeçebilirsiniz. Ankete katılmak veya katılmamak size veya firmanıza herhangi bir yükümlülük getirmemektedir. Hacettepe Üniversitesi Etik Komisyonu tarafından onaylanan bu araştırmadan elde edilen bilgiler sadece bilimsel amaçlı olup amacı dışında kullanılmayacaktır. Anket çalışması ve sonuçların değerlendirilmesi, etik ilkeler çerçevesinde, gizlilik içinde gerçekleşeceği için, kişi ve kurum ismi kaydedilmeyecektir. Anketle ilgili aklınıza gelebilecek herhangi bir konuda sorularınızı adresine e-posta yoluyla iletebilirsiniz, sorularınızı sormaktan çekinmeyiniz. Ayrıca çalışma bittikten sonra da tarafımıza e-posta ile ulaşarak soru sorulabileceği, sonuçlar hakkında bilgi istenebileceği hususu bilinmelidir. Anketi doldurmakta göstereceğiniz özen ve akademik bir çalışmaya yapacağınız katkı için teşekkür eder, saygılar sunarız.

Prof. Dr. Selen YEĞENOĞLU
(Hacettepe Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Eczacılık İşletmeciliği Anabilim Dalı Başkanı)

Uzm. Ecz. Sevil AZAK SUNGUR
(Hacettepe Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Eczacılık İşletmeciliği Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi)

Lütfen firmanızla ilgili olarak soruları cevaplandırınız.

I. BÖLÜM: Genel Bilgiler

1. Firmanın İsmi:
2. Anketi dolduran kişinin firmadaki pozisyonu:
3. Firmanın üye olduğu kuruluş:

AİFD İEİS Diğer (.....)

4. Firmanın yaklaşık finans büyüklüğü/ciro miktarı:

5. Firmada çalışan personel sayısı:

6. Firmanın orijin ülkesi:

Yerli

Yabancı (Ülkeyi belirtiniz:)

7. Firmanın üretimini yaptığı/ruhsatına sahip olduğu ürün sayısı:

8. Firmanın üretimini yaptığı/ruhsatına sahip olduğu ana ürün grupları:

Konvansiyonel ürünler

Biyoteknolojik ürünler

Biyolojik ürünler

Diğer (Belirtiniz.....)

9. Firmanın üretimini yaptığı/ruhsatına sahip olduğu ürünlerin Anatomik Terapötik Kimyasal Sınıflandırma sistemi (ATC) koduna göre ürün grupları:

A - Sindirim sistemi ve Metabolizma

B - Kan ve Kan yapıcı organlar

C - Kardiyovasküler sistem

D - Dermatolojik ilaçlar

G - Genitoüriner sistem ve seks hormonları

H - Seks hormonları hariç sistemik hormonal ürünler

J - Sistemik kullanım için genel antiinfektifler

L - Antineoplastik ve İmmünomodülatör ajanlar

M - Kas-İskelet Sistemi

N - Sinir Sistemi

- P - Antiparazitik ürünler
- R - Solunum Sistemi
- S - Duyu Organları
- V – Diğer (.....)

10. Firmada kurumsal sosyal sorumluluk projeleri organizasyonel olarak hangi bölüm/departman sorumluluğunda yürütülmektedir?

- Üst Yönetim Halkla ilişkiler
- Kurumsal İletişim Araştırma-Geliştirme
- İnsan Kaynakları Pazarlama
- Kalite Güvence İş Geliştirme
- Ruhsatlandırma Üretim
- Diğer (.....)

II. BÖLÜM: Kurumsal Sosyal Sorumluluk Projeleri İle İlgili Genel Bilgiler

11. Firmanın son 10 yıl içinde yürütmüş olduğu kurumsal sosyal sorumluluk projelerinin sayısı:

12. Kurumsal sosyal sorumluluk projeleri hangi alanlarda yürütülmektedir?

- Sağlık Eğitim Çevre Kültür/Sanat Spor
- Etik kurallar ve iş ahlakı İş sağlığı ve güvenliği/çalışan hakları
- Gönüllü çalışmalar ve hayır işleri Bilim
- Diğer (.....)

13. Kurumsal sosyal sorumluluk projelerinin bu alanlarda seçilme nedenlerini belirtiniz.

14. Kurumsal sosyal sorumluluk projelerinin kamuoyuna yayınlanma yöntemi:

Sürdürülebilirlik Raporları

Faaliyet Raporları

İnternet/Sosyal Medya

Basın Açıklamaları

Diğer (.....)

15. Firmada sosyal sorumluluk projelerine ayrılan yıllık ortalama bütçe miktarı ne kadardır?
(TL cinsinden)

16. Sosyal sorumluluk projelerine ayrılan yıllık ortalama bütçe miktarının genel bütçeye oranı nedir?

17. Firmanın ödüllendirilen kurumsal sosyal sorumluluk projesi var mı?

18. Firmanın ödüllendirilen projesi varsa;

Projenin Adı:

Proje : Global Yerli

Ödül : Global Yerli

19. Gelecek 5 yılda yapılması düşünülen sosyal sorumluluk projeleri var mı?

Evet Hayır

20. 19. soruya Evet cevabı verildi ise; bu sosyal sorumluluk projelerinin hangi alanlarda yürütülmesi planlanmaktadır?

III. BÖLÜM: Firmamızın Son 10 Yıl İçinde Yürütmüş Olduğu Kurumsal Sosyal Sorumluluk Projeleri İle İlgili Açıklamalar

Projenin Adı	Projenin Yürütülme Şekli (Global /Lokal)	Projenin Başlangıç/ Bitiş Tarihi	Projenin Amacı	Projenin Seçilme Nedeni	Projenin Hedef Kütlesi	Proje Kapsamında Yürütülen Faaliyetler	Projenin Bütçesi	Projenin Paydaşları	Projenin Paydaşlara Sağladığı Faydalar	Projenin Kamuoyuna Duyurulma Şekli	Proje ile İlgili Belirtilmek İstenen Diğer Hususlar

(Not: Tablonun satır sayısı artırılarak cevap verilebilir.)

Zaman ayırdığınız ve anket sorularımızı cevapladığınız için teşekkür ederiz.

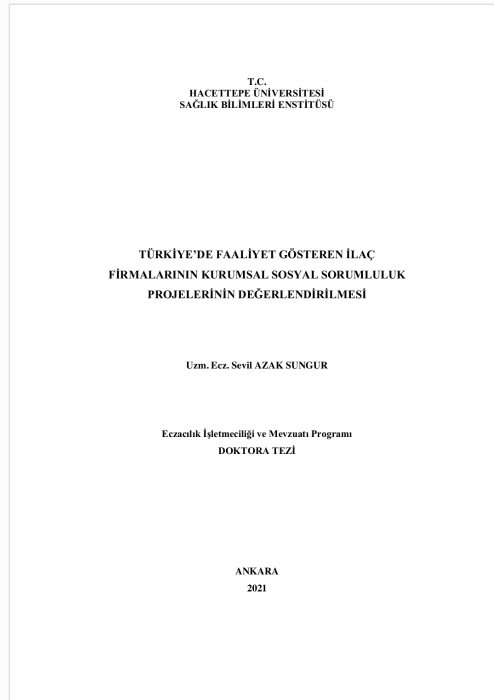

Digital Receipt

This receipt acknowledges that Turnitin received your paper. Below you will find the receipt information regarding your submission.

The first page of your submissions is displayed below.

Submission author: Sevil Azak Sungur
Assignment title: Doktora Tez
Submission title: TÜRKİYE'DE FAALİYET GÖSTEREN İLAÇ FİRMALARININ KURUM...
File name: steren_ilac_firmalarinin_KSS_projelerinin_degerlendirilmesi....
File size: 456.24K
Page count: 157
Word count: 31,194
Character count: 231,598
Submission date: 20-Sep-2021 09:22PM (UTC+0300)
Submission ID: 1653159437

TÜRKİYE'DE FAALİYET GÖSTEREN İLAÇ FİRMALARININ KURUMSAL SOSYAL SORUMLULUK PROJELERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

ORJİNALLİK RAPORU

%**3**

BENZERLİK ENDEKSİ

%**3**

İNTERNET KAYNAKLARI

%**1**

YAYINLAR

%**1**

ÖĞRENCİ ÖDEVLERİ

BİRİNCİL KAYNAKLAR

1

acikerisim.baskent.edu.tr:8080

İnternet Kaynağı

<%**1**

2

1pdf.net

İnternet Kaynağı

<%**1**

3

ilaclistesi.blogspot.com

İnternet Kaynağı

<%**1**

4

eytpe210.wikispaces.com

İnternet Kaynağı

<%**1**

5

ticaret.gov.tr

İnternet Kaynağı

<%**1**

6

Submitted to TechKnowledge Turkey

Öğrenci Ödevi

<%**1**

7

toad.edam.com.tr

İnternet Kaynağı

<%**1**

8

openaccess.hacettepe.edu.tr:8080

İnternet Kaynağı

<%**1**

www.openaccess.hacettepe.edu.tr:8080

ÖZGEÇMİŞ